видається з 1961 року

СУЧАСНІСТЬ

Роберт
Палмер
Іван Андрусяк
Василь Шкляр
Олександра Білинкевич

11 • 2009

11, 2009

СУЧАСНІСТЬ

Зміст

Розмова з сучасником

3 *Роберт Палмер.* Культура — один з найпотужніших економічних секторів Європи

Поезія

9 *Іван Андрусяк.* Вірші з майбутньої збірки

Проза

18 *Василь Шкляр.* Чорний ворон

Трансляторіум

135 *Мішель Ламбер.* Спокуса читачем —це огидно!
139 *Мішель Ламбер.* Три новели

Культурологія

160 *Вадим Скуратівський.* Із нотаток шевченкознавця
170 *Олександра Білинкевич.* Трохи про Миколу

Публіцистика

192 *Станіслав Кульчицький.* Берлінська стіна
210 *Роман Яремійчук.* Газ, та не в нас...

Книжковий ярмарок

218 *Михайло Бриних.* Провінційна помста світового масштабу
219 *Олександр Михед.* Любовний Бестіарій
221 *Ростислав Мельників.* Раз ковбой, два ковбой... (Пазли для мого покоління)
223 *Михайло Бриних.* Речі, яких неможливо позбутись

Інформаційний партнер

ДРУГ ЧИТАЧА

Передплатний індекс 90278;
www.vsiknygy.net.ua

Журнал видається за сприяння Голови Громадського руху «ЗА УКРАЇНУ!» В'ячеслава Кириленка

www.zaua.org

СУЧАСНІСТЬ

Редакційна рада

Співголови редакційної ради:
Іван Дзюба, Ігор Юхновський

Члени Ради:
Богдан Гаврилишин, В'ячеслав Кириленко, Вадим Скуратівський, Василь Герасим'юк, Василь Шкляр, Владислав Верстюк, Володимир Моренець, Дмитро Стус, Іван Дзюба, Ігор Юхновський, Іван Драч, Іван Малкович, Максим Стріха, Микола Жулинський, Мирослав Маринович, Наталя Яковенко, Оксана Забужко, Олександр Іванків, Олександр Івахненко, Сергій Комісаренко, Тарас Гунчак, Христина Певна

Редакція:

Головний редактор — Тарас Федюк

Заступник головного редактора — Павло Вольвач

Редактор відділу літератури — Олесь Ільченко

Відповідальний секретар, редактор відділу громадського життя — Олександр Маслак

Дизайн — Ростислав Лужецький

Верстка — Олесь Петік

Літературні редактори — Олександра Коросько, Світлана Волошина

Коректори — Ольга Куценко

Випусковий редактор — Тамара Клюкіна

Редакція не рецензує і не повертає надіслані рукописи. Відповідальність за достовірність інформації несуть автори публікацій. Думки авторів не завжди збігаються з поглядом редакції. При використанні матеріалів посилання на «Сучасність» обов'язкове.

Формат 70x100/16; Тираж 1000 прим. Видавець: ТОВ «Гамазин»; свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 2318 від 18.10.2005.
Віддруковано на ТОВ ВПК «Експрес-Поліграф»;
Київ, вул. Фрунзе, 47, корп. 2
Замовлення № ___

Роберт Палмер

Культура — один з найпотужніших економічних секторів Європи

Ім'я відомого британського культуролога, мистецтвознавця, інтелектуала Роберта Палмера, на жаль, майже невідоме в Україні. Але саме від цієї постаті насправді залежить напрямок творчого руху Європи, яких змін варто чекати у тамтешньому мистецькому полі, які ідеї живлять сучасну європейську культуру. Адже професор Палмер очолює Департамент з питань культурної спадщини Ради Європи і є одним з провідних стратегів культурної політики континенту.

— Пане Палмер! Що таке культура у модерній Європі? Ми зараз з Вами спілкуємось у затишній кав'ярні в центрі Львова, тут чудова культура обслуговування і взагалі — трохи містична мистецька аура... Ця кав'ярня і ця аура — теж складові культури?

— Звичайно! Мені подобається Львів — тут відчутна мистецька, творча аура, і міська влада ставиться до розвитку культури як до складової економічного розвитку. І це — сучасно, адже культура, мистецтво нині — один з найпотужніших економічних секторів, і не лише в Європі. Британський музей у Лондоні, паризький Лувр, Metropolitan Museum у Нью-Йорку, Большой театр у Москві або ж Гранд-Опера в Парижі, знамениті мистецькі кав'ярні Відня і ресторанчики паризького Монмартру — це все, фактично, економічні підприємства, які не лише приймають «донорські» фінансові вливання, але й заробляють чималі кошти, є значними

наповнювачами міських і державних бюджетів. Звичайно, для досягнення світового визнання і перетворення на мистецько-економічний бренд — назвемо це так — ці заклади культури пройшли тривалий шлях: від місця зберігання історичних артефактів і мистецьких витворів до центрів розвитку мистецтва, культури та освіти, які тепер визначають «моду на мистецтво», напрямки розвитку мистецтва й культури.

— Мода — також мистецтво та економіка, хіба ні?

— Щодо самої моди — це теж потужна індустрія, яка об'єднала і дизайн одягу, і сучасне мистецтво, і етнографію, і театр... Ну, й економіку: адже розвиток індустрії моди потребує чималих коштів, з одного боку. А з другого — витвори від відомих кутюр'є коштують великих грошей. І кошти, вкладені в розвиток моди як креативного виробництва, досить швидко окуповуються, починають приносити прибуток. Подивіться: сучасне модне дефіле — це фантастичне шоу, тут змішано творчість із тверезим розрахунком, мистецтво з економікою, рекламу та шоу-бізнес!

Взагалі ж, якщо пройти вулицями Лондона, Кракова чи Києва, довкола можна побачити культуру в найрізноманітніших виявах: від одягу до аксесуарів, від архітектури й маленьких квітників на підвіконнях чи балконах до оригінального дизайну вітрин магазинів та кав'ярень. Це наше повсякденне культурне середовище: наша квартира — наш дім — наша вулиця — наше робоче місце...

— У Києві багато випадків, коли традиційний історичний ландшафт безжально руйнується. Подібне спостерігається і в інших містах України, але кияни реагують особливо болісно, враховуючи те значення, яке столиця відіграє у житті держави. Чи трапляється подібне в Європі?

— Звичайно, кожне місто, кожен урбаністичний центр потребує розвитку, історичні ландшафти змінюються. Але все-таки традиція і практика європейської архітектури не дозволяють забудовникам втручатися в історичні центри міст. Те, що будували наші предки у середньовіччя, чи два-три століття тому, має право на існування. Наприклад, коли у Другу світову війну було зруй-

новано Старе Місто — історичний центр Варшави — по війні поляки зробили усе можливе (і як на мене, неможливе теж!), щоб реконструювати ці квартали. У Лондоні двадцять років тому постала проблема: житлові будівлі кінця XIX — початку XX століття потребували модернізації. Міські власті, отримавши підтримку парламенту й уряду, здійснили відповідну програму, об'єднавши зусилля архітекторів, істориків, економістів, програмістів (у мене зберігається комп'ютерна тривимірна модель стандартного житлового будинку — до реконструкції і після), щоб фактично подарувати друге життя цим затишним кварталам. Іноді цілим залишався лише фасад — а все, що за ним, будувалось по-новому, з урахуванням сучасних технологій і матеріалів. Подібні модернізації і реконструкції пережили старі квартали багатьох міст Європи. А з іншого боку, трапляється, що стара забудова району, кварталу чи вулиці зноситься — і на її місці виростає сучасне мінімістечко: ділове, торговельне чи житлове.

Взагалі, я не великий фахівець в архітектурі, але для мене головне, щоб, руйнуючи старе, не руйнувати ауру міста. Щоб нове приносило свої традиції, культуру і технологію, але при цьому логічно вписувалось у ландшафт, забудову, міську традицію.

— Які тенденції Ви вирізняєте у сучасній українській культурі?

— Я регулярно відвідую Україну, спілкуюся з чиновниками від культури і з митцями, спостерігаю за мистецьким життям Києва, Львова, інших міст. Моє бачення української культури базується на її приналежності до культури європейської. Хоч і стверджують історики, що по Дніпру проходить кордон між європейською культурною традицією і традицією євразійською, я вважаю, що Україна у культурному, мистецькому плані — складова Європи. Як і по цілій Європі, тут спостерігається інтерес до народних традицій — імовірно, це наша європейська відповідь на глобалізацію... Українців, мені здається, до пошуку національної традиції спонукає і відхід від соціалістичної культури, від радянської русифікації і колоніального стану тодішньої української культури. Власне, у моїх очах Президент Ющенко — це людина, яка відроджує давні культурні традиції для того, щоб на їхньому базисі збудувати

сучасну модель національної ідеї, на відсутність котрої нарікають чимало українських митців.

Але, по-друге, варто наголосити, що в Україні культура багатонаціональна. І для мене росіянин Андрій Курков та українець Юрко Андрухович — носії сучасної української літератури. У цьому й полягає унікальність України, що тут в одному культурному просторі існували, існують і розвиваються культури і корінного етносу (українців), і тих народів, які віддавна мешкали на цих землях. Під час нещодавніх відвідин Києва мені пощастило поспілкуватися з митцями, які представляють національні громади столиці України, — це потужна творча сила! Приємно, що в Україні це розуміють: влада — і центральна, і на місцях — підтримує національні громади, сприяє розвиткові цих культур.

А от чого українська влада не розуміє — і це по-третє, — так це необхідности звітувати про свою діяльність. І якщо говорити про культуру, розвиток мистецтва, то позиція Міністерства культури як владного інституту мені не завжди зрозуміла. Так, у Мінкульті України працюють професіонали — але складається враження, що вони працюють для себе. Міністр або його заступники, розробивши засади національної культурної політики на певний період, розраховують необхідні для здійснення цієї політики кошти, потім уряд централізовано вирішує, скільки може дати на здійснення культурної політики, — і крапка. Звичайно, грошей виділяється менше від потреби (не переживайте, це типова ситуація не лише для України, а для абсолютної більшості економічно розвинених держав), але врешті-решт заходи, заплановані міністерством, потроху втілюються. Але при цьому відсутній механізм громадського контролю, співпраці з громадськістю: українцям не вистачає чи то сміливости, чи то досвіду, щоб спостерігати, як здійснюється культурна політика, чи справді на потрібні акції спрямовуєтсья фінансування тощо. Думаю, з часом прийде усвідомлення того, що міністерство культури, заклади культури та освіти, творчі майстерні працюють для пересічного українця, для громади, а не для звіту начальнику чи «вибивання» грошей...

— Пане Палмер, 2007 року на зустрічі у міністерстві культури з керівниками обласних управлінь Ви говорили, що українська

влада не сприймає культурний сектор як важливий економічний чинник. Що змінилось відтоді, й чи змінилось?

— Якщо порівнювати з Євросоюзом, то в Україні дуже слабко використовується культура як чинник економіки. Українці, подивіться навколо! У великому історико-культурному центрі — Києві — немає центру інформації для туристів, немає реклами музеїв і галерей, театрів і літературних чи мистецьких кав'ярень, які працюють у місті й створюють його неповторний мистецький образ. Так, на розбудову такої інфраструктури потрібні чималі кошти, людські та фінансові затрати — але за 5-10 років витрачені кошти повернуться у бюджет міста й країни або принесуть прибуток приватному інвесторові у вигляді тих грошей, які залишать у Києві туристи. Столиця України з її краєвидами й дніпровськими кручами, з її пам'ятками історії, культури та архітектури здатна стати потужним туристичним і мистецьким центром — але не треба економити на розвитку відповідних інституцій! У Львові з цим значно краще, недарма Львів отримав почесний титул культурної столиці України. Я читав, скільки чудових пам'яток історії, архітектури, культури розкидано по цілій Україні, — це ж справжні скарби для промоції української культури, розвитку туризму, супутніх галузей. Так, спершу треба ухвалити відповідні закони, щоб інвестор не боявся вкладати кошти, наприклад, у реконструкцію палацу чи старовинного кварталу, і щоб закон захищав ці пам'ятки від шахраїв — і тоді запускати механізм, який дозволить дати друге життя цим місцям. До того ж, це пожвавить життя у населених пунктах, розташованих поблизу таких пам'яток. Тож не варто гаяти часу, треба відкривати Україну європейцям!

— З власного мандрівного досвіду Європою знаю про те, яку велику роль для розвитку традиційної та сучасної культури відіграють так звані «малі міста». Наприклад, угорський Сендендре, чеський Крумлов, польський Люблін — там міські громади живуть завдяки запровадженню мистецьких проектів. Фестивалі народного і традиційного мистецтва, реконструкція історичних боїв або ж музичних традицій середніх віків, конкурси народних ремесел тощо. Чи можуть «малі міста» України використати такий європейський досвід?

— Так! Учора ми в «Ляльці» (арт-кафе у Львові) розмовляли з представниками міської громади Ніжина. Ці люди — серед них бібліотекарі, краєзнавці, викладачі Ніжинського педагогічного університету, депутати міської ради — об'єдналися у команду, яка до 200-річчя відомого російського письменника українського походження Миколи Гоголя проводить низку заходів. Від наукової конференції в університеті — до театрального і музичного фестивалю за творами Гоголя. Ніжинці запросили мене приїхати і подивитися місто згідно з екскурсією, яку розробили місцеві «культурні перетворювачі». Я ніколи не чув раніше про Ніжин, а тепер знаю, що з цим містом пов'язані імена відомих митців, письменників. І ще я знаю, що Ніжин — багатонаціональне місто, там активно діють польська, грецька і російська громади.

А місто Мелітополь представляє Україну в європейському проекті «Місто міжнаціонального діалогу», який об'єднує 12 міст з різних країн Європи, в котрих проживають різні національні громади. Чесно кажучи, я теж не уявляв, що у Мелітополі мирно живуть представинки майже ста народів! Хочу, щоб Рада Європи допомогла Мелітополю створити Центр ста культур, хоча й без нашої допомоги міська влада і громада активно здійснюють програму підтримки національних громад та традиційних культур. Отже, мій висновок: «малі міста» України можуть вийти з кризи і розвиватись завдяки здійсненню культурних проектів — це також сприятиме розвитку місцевого самоврядування і самосвідомости людей. Адже насправді в наш час більшість великих справ починається з якогось невеликого проекту, котрий здійснює кілька людей. А потім до них долучаються інші однодумці, й ця команда здатна змінити навколишній світ на краще. ≡

Розмову вела Богдана Костюк

Іван Андрусяк

Вірші з майбутньої збірки «Неможливості мови»

Два Ісуси
Із циклу «Образи́»

У центрі — святий Миколай, ліворуч від нього —
дорослий Ісус, а праворуч — Богородиця
з маленьким Ісусиком на руках.
Це старожитня волинська ікона,
яка зберігається нині в Житомирській картинній ґалереї

нарешті можна нічому не дивуватися
нарешті нарешті можна нічому не дивуватися
зустрівши Їх чотирьох між них два Ісуси
один ще Дитина у Матері на руках

дивові не дивуються з дивом усе інакше
Менший проситься з рук біжить наперед хоч далеко й
не забігає Старший сміється Йому очима старшого брата
трохи уже сумними трішечки ледве-ледь

біжи сам Ісусику Ти знаєш куди Ти знаєш
навіщо стільки тут дивовиж хочеться всі їх бачити
хочеться всі пригорнути бо дивові не дивуються
менший брате Ісусе пастушку підперезаний пояском

з ними святий Миколай він розкладає ватру
Мати сидить на колоді узявши лице в долоні
Старший Ісус назбирає хмизу а Менший Йому допоможе
нарешті нарешті нарешті можна нічому не дивуватися

Колискова для Ісуса
Із циклу «Образи́»

У музеї гончарської родини Пошивайлів ув Опішному зберігається старожитня народна ікона: маленький Ісус спить на хресті, над ним витає Голуб-Дух, а ще вище Бог-Отець тримає руку на Земній кулі, омитій Христовою кров'ю. Праворуч від Ісуса півень, а ліворуч — чаша.

тихо, тишо... тихо, ша...
хай ніхто не поспіша —
на хресті із кипарису
спить Незаймана Душа.

спи, Дитинко, — ще не час,
іще півні не кричать,
під оливковим хрестом ще
ані списа, ні меча.

лиш витає Голуб-Дух,
примічає кожен рух,
і холодний хрест із кедру
німо горнеться до рук.

спи, Синочку, спи, Малий —
тіло до хреста тули...
з переповненої чаші
ні краплини не пролий —

доки з'являться з нічого
білий і червоний човен —
і на сині валуни
не піднімуться вони —

і з розплющених очей
сон терновий потече —

до плеча тобі торкнеться
і окутає плече...

на оливковій горі
тіні дибають малі —
то одна, то друга схожа
на зображення землі.

там зринають із нічого
білий і червоний човен —
і зникають в нікуди
сині місячні сліди.

тихо, тишо... тихо, ша...
усміхається душа...
чи тобі, а чи мені
усміхається вві сні...

* * *

іще кільканадцять міст тримаються на фонтанах
іще кільканадцять слів самі себе фонтанують
та щойно не стане води мене і снігу не стане
визбируй їх тоді сам ошую і одесную

виловлюй їх у траві солоних і вайлуватих
в коров'ячому сліду напоєних дощовинням
беззахисні ці міста — як тільки приб'ються до хати
то так тобі вже й тремтять мов Богові душу винні

скупаєш тоді усіх і — в загороду та на пашу
ось київ який ребристий ось харків на праву задню
накульгує ось донецьк не вивчений Отченашу —
парадні колись були а нині бач безпорадні

ще вигодуєш ачей — котре по спині почухай
котрому й шерсть підстрижи бо ж ондечки лізе в очі
а то напевно франківськ вимий йому за вухом
бо сам він не дістає хіба що дуже захоче...

а вже коли підростуть і будуть тебе любити
і будуть дивитися в руки коли ти несеш їм пійло —
тоді відпускай по одному — може котресь і житиме —
а мо' вже й пізно

* * *

коли міста просякнуті корінням
тоді розчути їхню тиху мову
напрочуд легко — майже із очей
вона струмує дихає тремтить

це мова міст приречених любити
а не ламати те що вже зламалось —
безрадісне губате посполите
недостеменне — а проте живе

рідню його — підважую й рідню
саме з собою — як вогонь з вогнем
як голос що спирається на голос

та тільки надто різні голоси
цікавляться — вкусив чи не вкусив —
немов у них мовчання відкололось

Життя птахів
Майже вільні сонети

Зяблик

оце вже й дощ минувся круглолиций
і кирпоносий — нібито й не дощ
а так собі — маленьке дощеня
попустувало й шугонуло в хмарку

аж ген за ним іде сердитий тато
бурчить і дметься: ну стривай синочку
ось вивільню я зараз ременяку
по босих п'ятках блисну навздогін

а далі хмарка-мама: угамуйся
нехай дитя побіга по калюжах
солодше буде спати уночі

тоді вже й зяблик визирне зі сховку
і задерикувату скоромовку
зацвірінькоче: ось і по дощі

Сойка

я буду птахом — ти ж зостанься птахом
з четвірка звуків витворивши мову
яка усім подобатись не мусить
а буде просто мова — просто інша

і будемо ми іншими птахами
перелітати з хижого на хиже

пручаючись безмовному повітрю
яке не знає що воно живе

яке не знає що злітати важко
так само як в четвірко хриплих звуків
укласти все що рветься із-під крил

що скаже хтось: яка красива пташка
але в яких немилозвучних муках
її слова вертаються у пил

Дятел

хто стукає — тому не докоряють
він знає що́ засвідчити повинен
яку раптову невимовну звістку
однакову для всіх на світі мов

він просто має право не сказати —
найважче найсумнівніше із прав —
утримати в собі свої знання
і тільки стуком виливати душу

бо в тій пустелі із якої вість
час витікає так нестямно гулко
що жодну комашню не промине

та тільки хто пташині оповість
про сонце що подібне до ярмулки
таке ж червоне і таке ж сумне

Лелека

Дочці Лізі — на «замирення»
з однойменним віршем Василя Голобородька

це дуже повагом — і дуже чорно-біле
осмислення усього що збулося
тому що не могло ніяк позбутись
своїх найголовніших почуттів

тому воно повторюється вічно
за білим чорне і за чорним біле
в по білім білій вишитій сорочці
в свитині що наопаш — чорній-чорній

ой леле! це ж насправді! це воно —
життя лелек з якими заодно
вже не вітри не вигони — а душі

що мусять підійматися з боліт
у цей пекучий чорно-білий світ —
як почуття — караються — а мусять

Горихвістка

цих сіл уже немає — час тугий
укрив їх невидющим шаром болю
твердим як наст холодним і сипучим
як потерть що її лишила шашіль

там мешкають самотні павуки
вони крізь дах проломлений вітрами
за місяцем вночі спостерігають
і доплітають павутину хмар

аж доки птаха чорна як невістка
змахне хвостом червоним аж гарячим
і крикне спересердя: горимо!

тоді зійде на небо горихвістка
і засміється може чи заплаче
не знаю — ми від неї втечемо

Плиска

це дуже близько — там де всі живі
де навіть час не вказує причини
присутності — повіривши у те
що він тут справді бажаний не-гість

я дивовижну плиску там зустрів
не білу і не жовту — а тремку
із голубими ясними очима
із поглядом вечірньої води

вона сказала що боятись гріх
що нас вона нітрішки не боїться
лиш послідовно відміряє вічність

щоб ми не забували ні на мить
що час біжить біжить біжить біжить
а ми йому давно не перші стрічні

Повзик

світ починається з ялини
і в сад веде зеленоокий
де яблука підперши щоки
сміються: нумо, дотягнись!

я там загоюю провини
і заколисую неспокій —
але зачувши мої кроки
птахи ховаються увись

куди ви?! я ж не ворог вам!
дещицю не сліпої сили —
любові тихої віддам

вони ж, спинаючись на крила:
тобі ми повзика лишили
навіщо — здогадайся сам...

червень-липень 2009
Київ-Гелон-Київ

Василь Шкляр

Чорний ворон

(Закінчення)

4

Гоп-а! Ось вони, дорогі мої, вийшли, нарешті, назустріч, бо я вже став потерпати, що тутешні ліси і справді безлюдні. Це сталося на четвертий день нашої подорожі, коли ми доїжджали до Копайгорода.

Перед тим ще переїхали вщент випалене село, в якому тут і там стриміли обгорілі комини, чорніли обвуглені лежаки — моторошні привиддя колишніх осель. Це був почерк ординців, типовий знак їхньої помсти за непокору. Місцеві більшовицькі вилупки хоч як поривалися до терору, але сіл не випалювали. Довкола стояв дух мертвої пустки, не чути було навіть собак, та ось біля одного бурдею ми побачили дідка з малолітнім хлопчиком.

— Здорові були, дідусю! — я потяг за віжки, спиняючи коней. — Що це за пожежа така страшна прокотилася вашим селом?

Старий подивився на мене з докором і недовірою.

— Хіба ж ви не чули, начальнику? Дітки, сироти наші, що їхніх батьків постріляно, голодні пекли картоплю в багатті та й запалили село. — Він обняв хлопчинку за плечі й пригорнув до себе. — Дітки, начальнику...

Саме горе жартувало вустами старого, який перед червоним начальником не посмів назвати призвідців біди.

Тіна дістала з торби хлібину, шматок сала і простягла малому. Він заховався за діда.

— Бери, не соромся.

— Хай краще я візьму, дочко, — сказав дідок. — Не треба йому привчатися до подаяння.

З важким серцем ми рушили далі, а старий ще довго стояв на шляху, дивлячись нам услід. Однією рукою він пригортав до себе хлопчинку, а другою притискав до грудей хлібину.

За селом підіймався мішаний ліс, який хапав за очі гарячими барвами осені. Тільки де-не-де ще проглядала дубова прозелень, а то все ряхтіло воском і золотом, червоно горіли явори упереміш із ліловими хмарками дикого хмелю, край дороги синіли чагарі достиглого терну. Та ми ще не встигли помилуватися тим різнобарв'ям, як — гоп-а! — навперейми вигулькнуло три вершники, троє братів-партизанів, а ти, чудний чоловіче, журився, що вони перевелися в оцих краях. Тепер ось маєш, поясни їм, що ти не гаспид рогатий. Але ж молодці, наскакують трійками, ніби в них тут за отамана Ларіон Загородній, котрий часто ділив свій загін на трійки, бо саме так найзручніше маневрувати і нападати зненацька на совєтських активістів та іншу більшовицьку мерзоту, насамперед ту, що наважується потикати свого паскудного носа до лісу, як ось цей твердоголовий воєнком Іван Степанович Сємьонов. Тпр-р-р-у, приїхали.

Ах, молодці! Один із них став перед нашими кіньми — далі ані руш, а двоє вмить опинилися по обидва боки воза, настільки, чортяки, певні себе, що навіть не взяли мене на приціл — бачили добре, що я не сіпнувся до кобури. Той, що під'їхав праворуч, був справжнісінький вікінг — руда, як вогонь, борода, ніби теж підпалена осінню, така ж руда шапка з чорним шликом і вкорочена вище колін шинеля (щоб не плутатися в полах). На правому рукаві я побачив старшинський знак нашої армії — квадрат із синього сукна навкіс перетинала жовта стрічечка, посередині блищав вишитий сухозліткою герб-тризуб і — три великі літери «У. Н. Р.». Але найдужче вражали очі цього вікінга-волиняки — таких густо-синіх очей я ще не бачив. Та замість того, щоб усміхнутися дружньо, вони дивилися на мене зловтішно (браво, отамане, браво!) і навіть глузливо (дай я тебе обніму, панебрате!).

— Куди, з чим і по що? — спитав волиняка. — Хіба ти не читав мого оголошення, що отаман Зірвиголова повернувся з відпустки і приступив до своїх обов'язків?

— Ні, не читав. Бо їду здалеку.

— А те бачив? — показав він нагайкою у бік спаленого села.

— Бачив.

— І що ти на моєму місці зробив би після цього з червоним комісаром?

— Убив би. Але я не червоний комісар. Я такий, як і ти, пане отамане. Хіба тобі ніколи не доводилося перевдягатися в їхнє шмаття?

Зловтіха в його синіх очах пригасла, натомість він подивився на мене з підозрою.

— Що не москаль — бачу, а кому служиш — не знаю. Чим доведеш, що ти наш, а не їхній?

— Тільки одним: якщо ти мене вб'єш, я поставлюся до цього з розумінням. Як на те пішло, ти будеш не першим, кому довелося стріляти у своїх.

— А ви пригляньтеся добре! — втрутилася в нашу розмову Тіна. — Хіба ж не видно, що він тільки-но зголив бороду? Вона в нього була довша, ніж ваша. Я, правда, трохи затінила йому щоки.

Зірвиголова затримав свій погляд на Тіні, на якусь хвилю синява в його очах потеплішала, проте усмішка вийшла кривою.

— Я, панянко, давно це помітив, — сказав він. — Але комісари теж носять бороди. Мені потрібні серйозніші докази.

— Он він, наш найсерйозніший доказ, — показав я на сповиток, у якому лежав Ярко. — Це син загиблого отамана Веремія, і мені треба переправити його за Збруч. Якщо ти мене вб'єш, то мусиш узяти це завдання на себе.

— Якого-якого отамана? — спитав вершник, що стояв по другий бік воза.

— Веремія, — повторив я, обернувшись до нього.

Понурий гайдамака з подзьобаним віспою лицем дивився на мене значно привітніше, ніж синьоокий Зірвиголова.

— Чи не того Веремія, що служив гармашем у полковника Алмазова?

— Може, й того, — знизав я плечима. — Хіба зараз це має значення?

— Має! — сказав гайдамака. — Чого ж не має, якщо ми з Веремієм разом воювали у полковника Алмазова. Він, той Вереміяка, сам міг волочити гірську гарматку, як іграшку. Такий був дужак.

— Тоді це він. Бо й наш Веремій міг і бугая підняти, і рейку зі шпал голіруч підважити, і кому хоч голову відірвати, — подивився я на Зірвиголову.

— Кажеш, він загинув? — перепитав віспуватий.

— Загинув чи не загинув, а пропав безвісти, і вже рік, як його не чути. Жінку розстріляли, зостався синок-колосок, якого отаман не встиг і побачити, — показав я очима на сповиток.

Віспуватий під'їхав упритул до воза, нахилився над кубельцем, де лежав закушканий Ярко, і відхилив ріжок ковдри, що прикривав обличчя дитини. На подзьобаному обличчі гайдамаки вималювалася така здивована, така тепла усмішка, ніби наш вимощений соломою віз був віфлеємськими яслами, де щойно народилося дитятко. Щире зачудування затріпотіло на пошерхлих губах віспуватого, вони, ті його розхвильовані губи, неслухняно, поволі витягнулися у трубочку, і він зацмокав до дитини, як до коняки.

І диво — замість того, щоб злякатися цієї подзьобаної віспою фізіономії, Ярко теж заусміхався, показуючи віспуватому два передні молочні зубчики, але той угледів щось таке, від чого його здивування вирвалося назовні радісним вигуком:

— Викапаний Веремій! Їй-бо! Навіть складочка на переніссі його, і ямочка на підборідді.

Отаман Зірвиголова і собі під'їхав ближче до воза, вип'яв на Ярка свої налиті синькою очиська, ніби він теж знав Веремія і хотів переконатися, чи йому не брешуть.

— Ти певен?

— Побий мене коцюба, якщо помиляюся, — віспуватий перехрестився і прикрив обличчя дитини ріжком ковдри. — Хіба не бачиш? Таке мале, а хоч би тобі писнуло. Козарлюга!

— Добре, — сказав Зірвиголова. — Щасливої дороги! Але надалі вважайте — не кожен із нас воював у полковника Алмазова.

Той, що стояв перед нашими кіньми, від'їхав убік, і я тріпнув віжками: но-о-о!

— А сам я скоро повернуся! — гукнув до козаків. — Роботи по зав'язку!

— Може, щось почуєш про нашу армію, то свисни! — крикнув навздогін Зірвиголова. — А як ні — не вішай носа.

На серці полегшало — і в цих краях не все ще вигибло. Хай по лісах, але живуть ще острівці нашої запільної держави, де гуляють хлопці з тризубами на рукавах. Нас зосталося мало, дуже мало, та навіть ось це немовля вже на першій своїй дорозі не змогло розминутися з товарищем свого батька. Тож мусимо триматися,

мусимо стояти до останнього. Хто зможе... Хто здатний. Допоки вистачить сил.

Я озирнувся, проте на лісовій дорозі вже не було нікого. Мені здавалося, що я не встиг сказати цим хлопцям щось дуже важливе. Що? Сам не знаю, але я повинен був їм це сказати.

5

Що ближче ми добиралися до кордону, то все більше червоноармійців кублилося по «визволених» селах, і ставали вони дедалі нахабніші, все пильніше приглядалися до червоного комісара, що так звільна собі роз'їжджав у парі з вродливою панною непролетарської зовнішности. В одному селі, вже майже перед самими Дунаївцями, ми раптом опинилися серед цілої зграї розлючених більшовиків, які металися від хати до хати, видно, когось шукали й не могли знайти. Ця банда обступила нашу підводу, й запінений юда у шкірі визвірився до мене з хамською зверхністю:

— Что вєзьош, спєкулянт? Вакруг пално контри, а ти здєсь праґулкі устраіваєш! Баришєн катаєш...

Ох, з яким задоволенням я продірявив би йому макітру зі свого законного нагана, та оскільки зараз не міг дозволити собі таку розкіш, то спроквола повернувся до горлодера всім тілом і, твердо дивлячись у його баньки, поволі, дуже поволі дістав із внутрішньої кишені посвідку.

Він трішки розгубився, адже не вимагав у мене ніяких документів, та все-таки змушений був узяти папір і тим самим піддатися моїй волі. Горлатий притих і, наморщивши під шкіряним козирком лоба, втупився в посвідку матусівського воєнкома Сємьонова. Він ворушив губами, натужно зводив докупи брови, і мені здалося, що бідолаха не вміє читати, він тільки приглядається до печатки. У цьому іродовому війську часто вибивалися вгору неписьменні завзятці, які брали своє не кебетою, а горлянкою. Але цей таки тямив трохи й читати, бо раптом спитав:

— А ґдє жє рєбьонок?

— Спрятался, — сказав я, показуючи очима на Ярків сповиток.

Він таки не витримав, відхилив ріжок ковдри, і тут наше тихе, наше золоте дитятко чи не вперше за всю дорогу заплакало.

— Віноват! — посіпака швиденько прикрив Яркове личко ковдрою, однак той розкричався ще дужче.

— Ну ви і впрямь как нє рускій! — сердито сказала Тіна і, майнувши в повітрі ніжками, обтягнутими чорними гарусовими панчохами, перекинула їх з крижівниці до воза. Взявши Ярка на руки, вона заколисала його з такою ніжністю, що в мене стислося серце.

— Т-ш-ш-ш...

— Єзжайтє, всьо в акуратності, — сказав іродів лакиза, віддаючи документ.

Я таки правильно передбачив, що хоч який то клопіт з малям у далекій і небезпечній дорозі, але й допомоги, дивися, від нього ще більше. І тепер, коли Ярко знов нас виручив, мені навіть стало совісно, що я мовби зумисне взяв цю дитину задля власної вигоди, скористався з безпорадности сироти-немовляти, щоб доточити собі хай крихту, але справдешнього життя, нехай не свого — позиченого, проте сущого в живій любові й правді. А що, як Веремій живий, — часом підкрадалася непрохана думочка, — а що, коли він раптом об'явиться й кинеться шукати свого сина?.. Дай Боже, казав я собі, дай Боже, аби він був живий, аби він шукав своє дитинча, бо там, куди я його відвезу, значно більше надії на порятунок і на зустріч батька із сином. А з другого боку підступав гострий сумнів, чи так я чиню з Тіною, якій, що не кажи, накинув чуже дитя, пов'язав Тіну її ж таки власним сумлінням, не лишаючи для неї самої жодного вибору, дарма що робив те з найщирішою вірою в добро і спасіння.

Ось така виходила історія з цією золотою дитиною, яку не зуміло схопити іродове військо і яку я мусив везти до чужого краю.

— Я знаю, про що ти думаєш, — сказала Тіна, коли ми виїхали за село.

Вона поклала Ярка на воза і знов опустила ноги на крижівницю.

— Про що, моя пташко?

— Про те, що ми з тобою, немов Йосип з Марією та дитятком, утікаємо від Ірода до Єгипту.

— Ти моя радість, — сказав я і, прихиливши її до себе, поцілував у просвітлені очі. — Я кохаю тебе.

— Як? Скажи, як ти мене кохаєш?

— Якщо ти читаєш мої думки, то знаєш.

— Ні, я хочу почути. Будь ласка. Як ти мене кохаєш?
— Смертельно.
— Як це?
— Так, що можу задихнутися від щастя.
— Не бренькай.
— Чого б я тобі брехав?
Трохи помовчавши, вона сказала:
— Не муч себе. Ти все робиш правильно.
Я подивився на неї з тамованим подивом. Тіна таки читала мої думки.
— Ти навіть не уявляєш, як усе мудро. І яка я вдячна тобі.
— Справді? Ти ні за чим не шкодуєш?
— Ні крапельки, — сказала вона. — Якщо все вийде так, як ти задумав, це буде неймовірне диво. А в нас усе вийде, правда ж?
— Авжеж, — сказав я. — Ми вже зробили багато.
— Про одне ще хочу тебе попросити.
— Що саме?
— Коли ти нас знайдеш... Ну, потім, коли повернешся після всього і знайдеш нас у чужому краї, то не лишай мене більше ні на один день, добре?
— Звісно. Чому б я тебе лишав?
— Ну, всякі справи бувають. Але ти мене не кидай так надовго, бо я більше не витримаю. Я вмру без тебе.
— Дурненька. Не загадуй поганого.
— Тоді давай помріємо про хороше. Розкажи, як ми з тобою житимемо.
— І хорошого я теж давно собі не загадую, — сказав я. — Доля лукава до нас. Хоча б не втратити того, що є.
— А що в тебе є?
— Ти, моя пташко.
— Не тільки. Знаєш, у мені постійно живе одне відчуття, про яке я соромлюся тобі сказати.
— Даремно. Який між нами може бути сором?
— Мені здається, що цю дитину народила я.
— Це ж добре, — сказав я. — Ти будеш справжньою матусею.
— Ні, навіть не здається, а... я ж кажу, таке відчуття у мені живе. Що я народила цю дитину від тебе. Що Бог нам послав її не випадково. Тут є якесь знамення.

— Звісно, — сказав я. — Нічого в цьому світі не буває випадкового.

***

Ні, не буває, я знаю: кожна карта лягає в масть чи не в масть тільки за Божим промислом, інакше як могла знати сліпа Євдося, під яким дахом мені доведеться ночувати всупереч правилам, що їх постановили собі лицарі ордену руки святого Іоанна?

Але про все по порядку. У містечко Дунаївці ми приїхали надвечір і швидко знайшли поблизу церкви хату тамтешнього священика, до якого мали доручального листа від отця Олексія Ставинського. Православний батюшка Тимофій — з ріденькою борідкою і водявими очицями — уважно перечитав те послання, в якому було казано про благочестя не менше, ніж у посланнях апостола Павла до Тимофія в Ефес, а проте, дочитавши епістолу, дунаївський отець Тимофій обвів нас безбарвними очицями зовсім неприязно і сказав, що тепер не той час, коли можна безпечно приймати незнайомців. Він уже натерпівся по саму горлянку через свою доброту і гостинність, бо саме за це його, необачного, уже й грабували, й палили, і шомполами скородили, так що даруйте, шановні, але шукайте ночівлю де-інде. Домовились, отче, сказала на те йому Тіна, яка ваша воля — так ми і зробимо, але дозвольте у вашій господі переповити дитину, бо воно, бідне, мокре, а надворі, ви ж бачите, холодно.

Тоді отець Тимофій трохи пом'якшав, пустив нас до хати, ще й звелів паніматці, щоб та приготувала щось на вечерю. Паніматка — тиха та боязка жіночка в чорній, запнутій до самих очей хустині — напрочуд швидко й води загріла скупати дитину, і на стіл зрихтувала «що Бог послав», і засвітила над столом гасову лампу під зеленим абажуром, а коли Тіна, скупавши Ярка, переповила його, отець Тимофій розм'як ще дужче і, побожно дивлячись на дитину, сказав, що нікуди вже нас не відпустить. Так часто буває серед людей: одне світить до тебе очима, сюсюкає, лижеться, та як прийдеться до діла, нічого доброго й на ніготь не зробить, а друге бурчить, свариться, стогне, тоді, дивись, останню сорочку скине із себе й віддасть. Таким був і цей отець Тимофій. Поки ми підвече-

ряли в його хаті, поки випили по чарочці-другій смородинівки, то про все й домовилися згідно з моїм попереднім планом — далі їхати підводою воєнкому Івану Сємьонову було небезпечно, далі — до кордону тут палицею кинути — мусив пішки йти звичайний тутешній службовець, а саме землемір Петро Минович Горовий (подільський «документ» я заготував ще на Чигиринщині) зі своєю дружиною та хворим дитям, котре вони несли до лікаря, що жив на пограниччі. Отже, документами, як і цивільним одягом, я запасся, тепер не завадило б ще обміняти пару наших запряжних коней з підводою на одного верхового жеребчика, якого я осідлаю по дорозі назад. Панотець Тимофій і цей клопіт узяв на себе — маю одного «цигана», зізнався він, що потай торгує кіньми, думаю, він це діло втрясе, а вам, дорогенькі мої, уранці треба вирушати прямісінько на Балакирі, а там полями зо три версти — та й уже будуть Шидлівці, прикордонне село. Головне, нічого не бійтеся, ідіть собі й не оглядайтеся, наче ви тут сто разів ходили, і червоноармійців не обминайте, вони місцевого люду не чіпають. А як прийдете в Шидлівці, то на царині побачите хату під червоною бляхою, вона одна там така, то ви прямо й заходьте до тієї хати, не оглядаючись та не боячись нічого, навіть якщо там на воротях солдати стоятимуть.

— І прямо в чека? — спитав я, усміхаючись, але таким тоном, щоб він зрозумів, з ким має справу. Мовляв, якщо це гра з вогнем, отче, то краще отямтеся, поки не пізно. Я від самого початку припускав таку гадку, що священик із прикордонного містечка міг давно потрапити в поле зору чекістів, а слабкодухий — і до їхніх аґентів. Останнім часом я зневірився у стількох людях (і яких людях!), що колишня дружба цього духівника з отцем Олексієм не знімала моїх підозр. Крім того, я пам'ятав застереження Ларіона Загороднього про потаємний і начебто вивірений «місток» через Дністер до Румунії, який, однак, вів просто в більшовицьку пастку.

— Ну, чому ж у чека? — отець Тимофій взяв у жменю свою ріденьку борідку, подивився на мене кисленько. Мовляв, я, чоловіче, здогадуюся, на що ти натякаєш, але май терпіння. — Якби я служив дияволу, то навіщо посилав би вас аж у Шидлівці, га? — спитав він. — Хіба чека з моєї намови не може вас застукати тут, у Дунаївцях?

Звичайно, може, подумав я, але, по-перше, отче, вам чи паніматці для цього треба відлучитися з дому, чого я не дозволю, а по-друге, навіщо чекістам здіймати шум у хаті сексота? Щоб завчасно його розсекретити?

Проте я сказав довірливо:

— Йдеться не про вас, отче. Я про хату під червоною бляхою... Невже там усе так надійно?

— Досі було так. Якби щось змінилося, то мені дали б знати. А якщо ви про ризик, то він є скрізь. Без ризику навіть поліна не перерубаєш, а ви хочете Збруч перескочити і ніг не замочити. А хіба я оце з вами не ризикую? Ось ви приїхали до мене в червоній шкурі, доручального листа привезли від отця Ставинського, а хіба ж я можу мати цілковиту певність хоча б у тому, що він, мій вірний приятель, ще живий? Ні, не можу. Та якщо вже геть нікому не вірити, тоді не знаю, навіщо й жити на цьому світі, — розвів руками отець Тимофій. — Тож ходімо далі. У тій хаті під червоною бляхою спитаєте Ничипора Петриченка. Він слабий чоловік, надвір не виходить, а жінка його Маруся, славна така молодиця, вам допоможе. Маруся — то і є та перевідниця, котра знає, як по воді ходити, ніг не змочивши. Скажете їй, що від мене, що йдете на той бік...

— Скажемо, що до лікаря йдемо з дитиною.

— З дитиною? — отець Тимофій так виразно поглянув на мене, що в його очах завидніли кружальця й прорізалися маленькі та гострі, як гірчичні насінини, зіниці. — Ні-ні, не так, про це потім... Ви слухайте мене, будьте уважні, то все буде добре. Втечете від цього Содому й Гоморри, тільки, я ж кажу, йдіть і нічого не бійтеся, не оглядайтеся, як було велено в Старому Заповіті, бо ж знаєте, що жінка Лота оглянулася і стала соляним стовпом. Тому будьте уважні й прихиляйтеся до моїх порад.

Він, цей отець Тимофій, і так був дивакуватий, а тут чимдалі ставав ще чудніший, такий добрий та лагідний, хоч до рани клади. Сказав, що ми з Тіною і дитиною спатимемо в кімнаті, а вони з паніматкою полізуть на піч, бо в хатині, що через сіни, не топлено. Потім я випріг коней, ми завели їх у повітку, а воза втягли до клуні. У сінях отець Тимофій звелів мені йти до столу, сам же, нічого не пояснюючи, поліз по драбині на горище. Мабуть, ще принесе чогось випити, подумав я, сідаючи до столу і п'яніючи від

самого погляду на Тіну, що примостилася напівлежачи в ліжку й, схилившись над Ярком, тихенько наспівувала йому «котка», який украв у бабусі клубочок та й поніс поза ліс... І була вона у тьмяно-зеленому світлі від абажура якась аж несправжня, оманна, як у тому крихкому сні, що будь-якої миті міг обірватися.

Оце і є твоє, Вороне, щастя — коротке, мов сон, мов та колискова казка, яку співає ця жінка, що з'явилася тобі на часину із казки, — запаморочлива хмара огорнула мене, зелена й гаряча, і я побачив в одному світлі й світі цю чарівну жінку і це незвичайне дитятко, й казкового котка в черевичках із лободи, ба навіть панотець, що раптом став на порозі з колискою в руках, видався мені волхвом, що завітав сюди з дарами на знак зорі вечорової.

Отець Тимофій, винувато всміхаючись, показував мені плетену з лози колиску, до якої вже були причеплені вервечки, а потім показував очима на стелю, де у сволоку стримів гак для того, щоб чіпляти колисанку-орелю. І він, цей волхв-панотець, підійшов і став якраз під тим гаком, потягся вгору, тримаючи над собою колиску; він ставав навшпиньки, витягував шию, видовжував руки й так пнувся до стелі, що здавалося, ось-ось перерветься, бо й справді потрошечку вищав і вищав, та водночас робився тоненьким, і тоді я підійшов, узяв у нього колиску й зашморгнув вервечки за гак.

— Ось так, ніколи не загадуй наперед собі щастя, — сказав панотець Тимофій майже моїми словами. — А я, дурний, як побрався з паніматкою, то навіть колиску придбав загодя. Зурочив. Тепер нам уже по сороківці стукнуло, а дитинки так і не знайшлося. Ну, та ось тепер знадобилася. Єфросиніє, а подай-но чим застелити.

Паніматка ніби тільки й ждала цього наказу — не минуло й хвилини, як вона вбігала з оберемочком духмяного сіна, новим м'якеньким ряденцем, подушечкою, і незабаром наш Ярко вже лежав у тій лозовій орелі й наслухав нову колискову, якої наспівувала тонким голосочком дунаївська матінка:

Здалеку-далека
Нам приніс лелека
Дитиночку непросту —
Дитиночку золоту.
Спи, дитинко, засинай,
А-а-а, баю-бай...

Матінка зі своїм маленьким, запнутим до очей личком у зеленому світлі була схожа на ящірку, і ця полохлива ящірка напрочуд вправно гойдала колиску, вигадуючи свою пісеньку, як мені здавалося, на ходу:

У колисочці гойдайся,
В нас назавжди залишайся.
Біля тебе неня й татко,
Люлі-люлі, голуб'ятко...

Не знаю чому, але саме ця пісенька розбудила в мені якусь безпричинну, ще незрозумілу тривогу. Так, ніби зрушила приспаний сумнів: чого це отець Тимофій так раптово подобрішав до нас? Звідкіля така переміна? Ні, не бачити мені сну сеї ночі, подумав я, тут треба пильнувати в чотири ока.

Він знов налив нам по чарці смородинівки, потім, узявши у жменю свою ріденьку борідку, сказав:

— Тяжко-важко їй буде з дитиною на чужині.

— Яка не є, але воля.

— Воля? Хіба ви не знаєте, що всіх, хто переходить кордон, поляки спроваджують до переселенських таборів? А там і колючий дріт, і голод, і тиф... Ні, це вам не земля обітована, це нові поневіряння і злигодні.

— Нам зараз не залякування потрібні, отче, а благословення, — сказав я. — Ми знаємо, що йдемо не в землю обітовану, але принаймні на тій землі ще не перетворили воду на кров.

— Я не залякую, а застерігаю. — Отець Тимофій знов так виразно подивився на мене, що зіниці в його очах, які були манюні й гострі, мов гірчичні насінини, тепер стали, як чорні смородини. — Якби ви прихилилися до мого прохання та зоставили малятко у нас, то... всім було б легше.

Он воно що! Мені, твердоголовому, тільки тепер дійшло, чому панотець перекинувся на такого ласкавця, а матінка Єфросинія так моторно забігала біля столу, а потім — коло дитини.

Запала мовчанка. Я подивився на Тіну, яка сиділа на ліжку, й побачив, як її рука мимоволі лягла на колиску.

— Як зоставити... у вас? — тихо спитала вона.

— А так, — сказав отець Тимофій. — За рідну дитину.

— Як ви могли про нас так подумати? — Тіна подивилася на мене, і в її очах затремтіли сльози. — Чому ти мовчиш?

— Думаю, що панотець не хотів нас образити, — сказав я. — Він тільки висловив свою нелукаву волю. Але ще більше нас шануватиме, коли ми не зречемося дитяти. Адже так, отче?

— Так. Але і вдруге питаю вас: чи не краще було б залишити дитину в добрі та спокої, ніж кидати її у вир поневірянь?

— Господь буде милостивий до цієї дитини, — відповів я. — А випробування зміцнюють дух і ведуть до життя.

— Що ж, тоді я і втретє спитаю вас: чи не ліпше маляті зоставатись на рідній землі замість того, щоб, нерозсудливому і малосилому, без власної волі йти у вигнання?

— Ні, — відказав я. — Блаженні вигнанці за правду, бо їхнє Царство Небесне.

Отець Тимофій опустив голову.

— Тоді я забираю своє прохання назад. А ти, матінко, приготуй їм на ранок п'ять хлібів і дві риби.

— Немає в нас стільки хліба, — ображено відповіла матінка Єфросинія. — Два оселедці є, а буханець один зостався.

— Тоді до хлібини спечи їм чотири коржі в дорогу.

— Дякуємо, отче, — приклав я до грудей долоню. — Але ми ще маємо свої запаси харчів.

— О, пряженого молока дитині даси. А п'ять хлібів і дві риби вам будуть як знахідка. Ось побачте. Тепер же ташуйтеся спати.

Я вийшов надвір і за причілком викурив цигарку, ховаючи вогник у рукав. Містечко давно спочивало, скрізь було тихо. Я подумав, що в цій хаті мені можна трішки поспати. Проте, лягаючи в ліжко, таки поклав під подушку наган, аби вдосвіта десь заховати його далі від цього подвір'я. Хоч-не-хоч, а подільський землемір Петро Горовий мусив іти до кордону без зброї.

На світанку ми рушили. Я був уже в чорному сукняному пальті поверх цивільного піджака та в сірих штанях, заправлених у ті ж таки воєнкомівські чоботи, які тепер кожен небідний чоловік міг купити чи виміняти на ярмарку.

Ішли ми так, як нараяв нам отець Тимофій, простували, можна сказати, не озираючись. Ярка я ніс на грудях у перев'язаній через шию грубій хустці, а за спиною в мене ще був наплічник, і Тіна також несла шальку зі своїми речами та їжею, до якої ще додалося

п'ять хлібів і дві риби, себто один буханець, чотири коржі й два оселедці. А також слоїк пряженого молока.

Так ми спокійно дійшли до Балакирів, ніхто на нас не зважав, хіба як стрінеться хто, то привітаємося чемно і йдемо собі далі. А тоді, правда, з одного подвір'я, де купчилося чимало червоних, таки вибіг розхристаний кацап'юга і прямо до мене: «Что нєсьош, пакажі!» — «Рєбьонка нєсу к доктору». — «А нє парасьонка?» — реготнув він і таки заглянув, що там у хустці, від чого права рука моя засвербіла — скучила, бідна, за шаблею. «А ето кто, єво мамочка?» — кацап'юга витріщив на Тіну такі голодні очі, що я приготувався до найгіршого. «Вєдітє сєбя прілічно, таваріщ, — раптом накинулася на нього Тіна. — Я ужє нє впєрвиє віжу вас п'яним! Застєгнітєсь і нє позорьтє Красную армію!»

Кацап отетерів. Роззявивши рота, він хотів щось сказати, та тільки сапнув повітря і став застібати шинелю, не потрапляючи гапликами в петлі.

А ми пішли далі. Гордо. Не озираючись.

— Ти так цвіринькаєш по-московському — заслухатись можна, — всміхнувся я до «вихователькі» хамського воїнства.

— А по-якому ж мені з ними цвіринькати? — здивувалася Тіна. — Чи вже пора переходити на польську?

— Ти й польську знаєш?

— Та хоч би й німецьку, — сказала вона.

Ми вийшли в поле, за яким через три версти мали вже бути Шидлівці. Серед пожухлих стерень туди тяглася широченька доріжка, і ми, пам'ятаючи напучення отця Тимофія, сміливо попрямували нею у бік кордону, забувши євангельське застереження, що широка дорога веде до загибелі. Хай не завжди до загину, але вона, ця найвидніша дорога, часто зводить людину на манівці, тож і ми незабаром побачили перед собою велике заболочене озеро, про яке отець Тимофій навіть не згадував. Було тут від чого розгубитися й замулятися: куди нам податися далі, щоб замість Шидлівців не вийти на якісь мочарі чи, ще гірше, на прикордонну залогу? Вздовж берега місцями стояли поруділі очерети, ще соковито зеленіла осока, далі праворуч темнів вільшаник, і я ще не встиг до нього приглянутися, як гримнув постріл і над озером знялася сполохана зграя диких качок. Мушу зізнатися, серце моє теж стрепенулося, бо той постріл не віщував нам нічого доброго.

Ну от — із вільшаника вискочили двоє вершників і легкою риссю потрюхикали в наш бік. Коли під'їхали, один із них — він тримав у руці закривавленого крижня — спитав сердито:

— Куда йдьотє?

— У Шидлівці, — сказав я. — Дитину несемо до дохтора.

— У Шідловци? — він здивовано позирнув на свого напарника. — Па-моєму, он заврался! Кажєтса, ми паймалі шпіонов.

Але з другим червоноармійцем нам поталанило. Це був понурий, проте не лихий хлопчина, мабуть, із кубанських козаків, бо за його сумними вусами й журливим поглядом ще вгадувалася людська душа. До того ж «кубанець» і говорив по-нашому.

— А кого ви знаєте в Шидлівцях? — спитав він.

— Кого? — я думав, як тут краще влучити в масть, але вигадувати щось своє було небезпечно. — Ничипора Петриченка знаємо. І жінку його Марусю, це ж вона поведе нас до дохтора.

— То вам до Петриченків треба? — зрадів чогось «кубанець». — А чого ж ви забрели в цю глушину, як Шидлівці онде? — показав він рукою лівобіч від озера. — Такий гак обігнули.

— Нужда завела, — сказав я. — Ми знаємо, де Шидлівці, але завернули до озера пошукати татарського зілля. Його корінь є добрими ліками.

— Он як, — кивнув «кубанець», хоч, здається, не дуже повірив у ту побрехеньку. Трохи соромлячись, він натякнув, що можна задобрити і його напарника, якщо в нас знайдеться трохи якогось харчу, бо їх тут геть заморили голодом. Дійшло вже до того, що, ви ж самі бачите, качок стріляємо, хоч не годиться на кордоні стріляти знічев'я.

Тіна дістала зі своєї шальки дві хлібини й одну рибу, себто дала їм два коржі й оселедця, і «кубанець» показав нам, як іти далі — отак на ті верби, а там буде межа, яка й приведе нас до села. Вони мерщій подалися до вільшаника наминати коржі й оселедця, а ми пішли понад озером шукати межову стежину, яка справді ще до смерку привела нас у Шидлівці, що лежали уздовж Збруча. Там тої річечки — заєць перескочить, а скільки я про неї наслухався, скільки думок передумав, і ось вона — тасьма холодної води, що розітнула Вкраїну та стала кордоном. Ми, не оглядаючись, вийшли на царину й побачили хату під червоною бляхою, де біля воріт, як і попереджав нас отець Тимофій, стояв гурт червоноармійців, і навіть на перелазі

сиділи двоє з рушницями, а побачивши, що ми намірилися зайти на подвір'я, вони чемно розступилися в різні боки. І ми безпечно пішли прямо до хати, постукали у двері, та ніхто не відгукнувся, ніби там було порожньо. Ми вступили до сіней і ще раз постукали, а тоді вже зайшли до хати й побачили на ліжку під грубою підстаркуватого сивого чоловіка. Це й був Ничипір Петриченко, який через тяжку недугу давно впав на ноги. Великий статурою і широкий у кості, він мав довге волосся й сиву, аж білу бороду — видно, не так літа, як лежання зробило з нього діда.

— Ми до вас від отця Тимофія з Дунаївців, — сказав я, привітавшись.

Ничипір Петриченко кивнув, але нічого не став розпитувати. Я сам пояснив, що ми йдемо з дитиною на той бік до лікаря. Він показав очима на лаву, мовляв, сідайте, і я вже подумав, що йому потягло й мову, проте він таки обізвався:

— Маруся скоро прийде, — сказав і втупився в стелю з таким виразом обличчя, ніби його вже ніщо не цікавило в цьому світі — і не тому, що все було байдуже, а через те, що він знав усе наперед, як воно є і як буде.

Ми розмістилися на широкій лаві під стіною, Ярко завовтузився й стиха захлипав (набридло йому ціпеніти зігнутим у своїй шанці), Тіна взяла його, щоб тут-таки на ослоні переповити, але Ничипір Петриченко показав рукою на двері до кухні, де топилася лежанка. Тіна вийшла туди з дитиною, а я зостався наодинці з цим мовчазним чоловіком, біля якого і сам мусив мовчати. Але й сидіти пнем було ніяково, через те я зрадів, коли до хати нарешті зайшла метка, привітна з лиця молодиця і ще з порога сказала, що її вже попередили про наш прихід. Не важко було здогадатися, хто її сповістив, бо Маруся тримала в руці забитого крижня («попросили обпатрати»), але видно було, що вона рада приходькам, хоча й не мала чим їх приймати: є лише кисле молоко. Щоправда, коли ми виклали ще два коржі й оселедця, Маруся швиденько зварила бульбу в лушпайках, і ми сподобилися на добру вечерю.

Ничипір Петриченко звівся у ліжку, підмостив під спину подушку й попросив собі риб'ячу голову, причому захрумкав нею так смачно, що й мені той оселедець видався за невідь-яку лакомину. Потім Ничипір дістав з-під подушки рушничка і, втершись гарненько, раптом заговорив:

— Якби я годен був ходити, то теж пішов би до того дохторика, та вже й не вертався б.

— Ато, — сказала Маруся. — Сам лежиш і мене тут тримаєш на прив'язі. Пів Великої України перевела на той бік, а сама мушу москалям качки скубти.

Вона сердито кинула крижня в казан, облила його окропом і заходилася патрати.

— Най би вони тебе менше скубли, — вколов її Петриченко.

— О-о, починається, — незлостиво огризнулася Маруся. — Цілий день мовчить, а тоді починає. Хіба то я їх сюди накликала? Та мусиш, як болячці, годити, коли вже стала перевідницею.

Вона доскубла качку і вийшла з нею надвір, а повернулася з оберемком соломи, яку розстелила в кутку на долівці й сказала, що тут спатиме пан; мама з дитиною переночують на теплій лежанці, сама ж вона полізе на піч (Маруся казала «на п'єцу») та й так перележимо, бо вона розбудить нас уночі.

Я й справді не переспав, а тільки перележав на тій солом'яній постелі, бо який міг бути сон, коли наближалася вирішальна хвилина — пан чи пропав? — чи не виведе нас ця бідова Маруся прямо на тих, що полюють тут не лише на диких качок? Крім того, мені бракувало під боком моєї солодкої пташки, з якою я вже звик засинати, і не було для мене більшого щастя, ніж відчувати її біля себе, куйовдити Тінине волосся доти, поки вона не засне. Тіна любила саме так засинати, і я був певен, що зараз їй теж не спиться, що вона дивиться в ніч, вдивляється в темряву завтрашнього дня. Та хіба ж тільки завтрашнього?

Могильна тиша стояла в хаті Петриченків, ота спресована, здавлена тиша, яка тисне тобі на скроні, муляє в тім'я і відганяє сон дужче за будь-який гомін. Та ось серед ночі я раптом почув приглушений голос, що линув згори:

— Чого непокоїться твій дух, чоловіче? Сміливо йди через воду й не озирайся, бо й тут, і там є земля твоя.

То говорив Петриченко, який, виявляється, теж не спав. Я не знав, що йому відповісти, і не відав, чи потрібна йому та моя відповідь, але, трохи помовчавши, все-таки відказав:

— Земля наша, а край чужий. До того ж, я бачу, тут багато червоних стережуть перехід.

— Є серед них і зговірливі, — сказав Петриченко. — Покажи

тільки гроші чи харч. Якщо вже Маруся береться до діла, то знає, що робить. Спіть.

Тиха нічна розмова завжди заспокоює, і я таки задрімав упівока, та відразу ж почув: «Пора». Наді мною стояла Маруся. Не запалюючи світла, навпомацки, ми швидко зібралися (прощаючись із Ничипором Петриченком, я поклав на стіл стосик совєтських грошей), потім вийшли у прохолодну ніч. Ступаючи вслід за Марусею, я лиш тепер розгледів на ній рибальські гумові чоботи, халяви яких ховалися далеко під її спідницею. Ми ще не встигли роззирнутися, як уже опинилися на крутому схилі берега і майже скотилися прямо до річки. Та не до річки, а просто в руки вартовому привела нас бісова молодиця.

— Це, Митя, твої знайомі, — тихо сказала вона. — Приймай!

— А-а-а, це ті, що до дохтора йдуть! — зрадів вартовий, і я впізнав у ньому «кубанця». — Я теж із вами пішов би, але поляки таких, як я, виловлюють і повертають назад. А тут нас розстрілюють.

Я дав «кубанцеві» хлібину, шмат сала і трохи грошей, проте з його понурого вигляду було видно, що він більше жадав волі, ніж хліба.

Далі верховодила Маруся: вона сказала, щоб я передав їй дитину, роззувся, зняв штани, узяв на плечі свою жінку і брів нога в ногу за нею, Марусею, якщо не хочу пірнути до пояса. Тіна почала відмовлятися: таку глибину вона й сама перебреде, але Маруся на неї так цитькнула, що моя пташка притихла і з подивом дивилася, як наша перевідниця, тримаючи однією рукою Ярка, другою задирала на собі спідницю, підтикувала її так, що видно було краї високих халяв, які сягали сідниць. Ну, та менше з тим! Рушили!

Я взяв Тіну на плечі, як носять малих дітей, притримуючи їх попід срачину, й пішов услід за Марусею. Вода була така холоднюча, що кольки шпигали аж до кісток, але, слава Богу, глибина діставала мені трохи вище колін, тому за кількадцять секунд ми вже ступили на протилежний берег. Це була така хвилююча мить, що я замість того, аби вдягатися, озирнувся й помахав рукою «кубанцеві». Він також нам помахав чи то на прощання, чи, може, вітав із волею.

Завівши нас до найближчої хати по той бік Збруча, Маруся, нічого не пояснюючи заспаному господареві, швиденько попрощалася і майже побігла назад, бо вже розвиднялося.

Ну, от і все. Тепер можна було радіти, що так легко вискочили з більшовицького «раю», але, сказати по правді, чогось не раділося. Ще не вляглася тривога від «перескоку» Збруча, а наш новий благодійник замість того, щоб обігріти прибульців та заспокоїти, дивився на нас із такою підозрою, що мені вже майнула холодна думка, чи не гукне він зараз отих людоловів, що повертають до «раю» утеклих? Я поклав на стіл чотири купюри по п'ять тисяч польських марок, та він знов подивився на мене спідлоба, якось так недобре всміхнувся й сказав, що ті гроші вже «ніц не вартують», за них і хлібини не купиш, та де хлібини, ламаного сірника тобі не дадуть за двадцять тисяч марок, це ж не австрійські корони. Отож не варто тут довго затримуватися, сказав наш благодійник, бо ще, чого доброго, підоспіє прикордонна сторожа та прийме вас за совєтських шпигунів. І він, спасибі й на тому, пояснив нам, як іти на Прибіжну, де вже не так звертають увагу на незнайомців, там буде значно безпечніше, а звідти язик доведе до Копичинців, і там уже сміливо треба заявитися в староство чи відразу в поліцію, яка відправить нас до еміграційного дому в Тернопіль.

Дякуємо, пане, зоставайтесь здорові, а ми пішли далі. Й ось тут мені було б дуже прикро розповідати про наші ходіння «потойбічними» селами, начебто й українськими, але такими чужими, що не хочеться про це говорити. Скажу лишень, що люди там були не такі, як у нас, — вони хоч розмовляли нашою мовою, та не було в них тієї доброти і щирого милосердя, що є в наших людях. Це особливо впадало в око після багатоденної подорожі до кордону, де скрізь, у кожній хаті, зустрічали нас із дитятком, як Божих посланників, завжди пускали переночувати, хати не перележите, казали господарі (вони часом самі лягали на долівці, а нас клали до ліжка), ви ж, мабуть, голодні? — питали найперше й садили вечеряти, гріли воду, щоб скупати дитину і дати вмитися нам.

А тут — ні, у цьому вільному світі всі чомусь дивилися на нас спідлоба, як на докучливих старців, і не раз зачиняли двері перед нашим носом або, перш ніж відмовити, перешіптувалися сімейно: «Та де! Та то всьо не так, та, може, то якісь цигани, що нам ще й дитину підкинуть. Або шахраї, або шпекулянти, шляк би їх трафив!»

І ось тоді нам уперше довелося переповити Ярка на польовій дорозі, а передрімати «пощастило» у стодолі одного добродія, якому

я віддав усю решту справді знецінених, як виявилося, польських марок. Він, цей добрий дядечко, навіть заніс нам у клуню старого кожуха, «щоб мама з дитятком не змерзли», а коли я, ґречно подякувавши, сказав, що якби не він, то нам довелося б ночувати просто неба, дядечко простодушно підтакнув: «Та певно, певно! Так воно є. У наших людей християнство тільки на язиці», після чого пішов до хати і приніс нам ще шкориночку хліба та дві варені бараболі, «щоб у мами молочко не втекло».

Те саме спіткало нас і в Копичинцях, де ми проти ночі, як старці, ходили від хати до хати (чи не вперше в житті я зазнав такого приниження) і вже втратили всяку надію, аж тут з одного двору вийшла ставна жінка, зодягнута в чорне, й сама запросила нас до себе переночувати. Ми переступили поріг її хати і, як ведеться, звели очі вгору на покуть до образів, щоб перехреститися й подякувати цьому дому за прихисток, але ніде не побачили ікони. Помітивши нашу розгубленість, господиня сказала:

— Ви зайшли до жидівської хати, а в нас немає ікон. Бога треба носити у серці, інакше його можуть украсти.

Я відразу згадав пророкування Євдосі та суворий припис лицарів ордену руки святого Іоанна: не ночувати під жидівською стріхою.

— Якщо не гребуєте, то давайте мені дитину, — ніби вгадуючи мої думки, мовила вона. — А самі роздягайтеся. Мене звуть Євою.

— Чим же ми вам віддячимо, пані Єво? — спитав я, уже звиклий до того, що в цьому краї добрість коштує грошей.

— Відробите. Маю для вас серйозну роботу.

— Роботу? — здивувався я. — Але... якщо це не надовго. Ми, пані Єво, в дорозі.

— Бачу. Я також із народу гнаного, тому й співчуваю вам. А ще більше оцьому дитяті. — Вона взяла на руки Ярка. — Роботи тут на хвилину. Попрошу вас зарубати курку, бо нам це забороняє віра. Якщо не боїтеся, звичайно.

— Та ні, чого ж... — Тут я не стримав усмішки: якби ви, пані Єво, знали, скількох «курей» зарубала ця рученька, то навряд чи пустили б мене до хати.

Але все гаразд, пані Єво, молода курочка скоро вкипить, ви тим часом скупаєте і погодуєте нашу дитину, і туга у ваших очах більше за всякі слова розповість про те невимовне горе, що спіткало

вас у чужому краї, адже ви, пані Єво, теж мали дитину і доброго мужа, та забрала їх моровиця від вас назавжди. Вейз мір[1], навіщо ти залишив цю жінку саму в цілому світі і як же, якими шляхами вона тепер повернеться до свого Єрусалиму? Ніяк, ніяк не повернеться, бо ті шляхи сплетено в Божий бич, що виляскує над розсіяним плем'ям. Та за вечерею пані Єва наливає нам темної і густої, мов кров, вишнівки, такої солодкої, аж злипаються губи, і каже, що вона теж пробуває не у своєму домі, це тільки її тимчасове житло, випадковий прихисток вигнанки, тож випиймо за те, щоб кожен із нас повернувся до свого Єрусалиму.

Отак каже пані Єва і підкладає нам до золотистої юшки найкращі шматки молодої курки, принесеної в жертву для блукачів-банітів, котрі невідь-коли повернуться до свого рідного краю.

6

А ще яка могла бути радість од волі, за якою чорною тінню стояла розлука? Ми намагалися про це не думати й не говорити, наче прощальна хвилина була десь далеко-далеко. Та вона заскочила нас зненацька! Коли Тіна зайшла з дитиною до похмурого приміщення поліційної управи, ми ще й гадки не мали, що це може статися так раптово. Я чекав на неї надворі віддаля, хвилюючись, щоб нас не заарештували за самовільний перехід кордону, і покладав надію на те, що моя пташка щебече польською мовою. Може, саме тим вона і вчарувала поліцаїв, бо я докурював тільки третю цигарку, як Тіна вже вийшла на вулицю в супроводі веселого жовніра і махнула мені рукою: все гаразд, підходь сміливо. Виявилося, що нам уже виписали документ на право безкоштовного проїзду до Тернополя, де ми мусили звернутися до еміграційного дому.

Жовнір завів нас до залізничної станції і — «до відзеня». Відійшовши вже далеченько, він раптом обернувся й гукнув:

— Поцьонґ бендзі за двадзєщця мінут!

Він пішов собі далі, а ми так і застигли на пероні, поволі всотуючи в себе чужі слова, страшні й безглузді, адже далі Тіна мала їхати вже без мене, тільки з Ярком, і невідомо було, чи ми ще колись побачимося. Один шанс із тисячі випадав на таке ефемерне диво, а може, й менше, не знаю, не знаю, не знаю, чи взагалі ви-

падає карта на таке неймовірне щастя, та зараз я приголомшено дивився на Тіну — що він сказав, що він зморозив, цей шепелявий жовнір, «двадзєщця мінут» — це скільки: двісті, дві тисячі? — і Тіна повторила ті страшні й безглузді слова:

— Потяг буде через двадцять хвилин.

Поволі, дуже поволі доходив до мене їх зміст. В'язкий туман застеляв зір, але в тому тумані я виразно, дуже виразно бачив її сполотніле обличчя, бачив сірі розчахнуті очі й побілілі вуста.

— Ти теж можеш їхати з нами, — сказала Тіна.

— Прости...

— Тоді все? — вона спробувала всміхнутися, але не вийшло.

— Не все, — хтось чужий промовляв моїм хрипким, неприємним голосом. — Якщо виживу, я знайду тебе. Дай мені рік-два.

— Добре, — сказала вона. — Ти виживеш. Ти зможеш, ти сильний. Я тебе ждатиму.

— Тіно...

— Не муч себе, ти все зробив правильно. Тільки іноді згадуй мене... Обіцяєш?

— Щось тут не так, Тіно... Я уявляв це інакше.

— Усе буде добре. Ти за нас не хвилюйся. Я не піду з дитиною до табору. В Тернополі влаштуюся на роботу і винайму житло. А якщо доля пожене мене далі, то скрізь лишатиму звістку для тебе на головній пошті.

— Так, звичайно... — промимрив я.

— Давай домовимось, на яке ім'я писати, — підказала Тіна. — Щоб ти зробив документ.

— Ім'я? Та яке ж... — я розгубився зовсім. — Може... Чорний...

— Крук... Богдан Крук — так і польською мовою буде. Не забудеш?

Почувся протяжний гудок, і раптово, немов із-за рогу, виповз потяг — чмихаючи парою, він сунув прямо на нас. Заскреготів, зашипів, ковтаючи наші голоси, і зупинився. Ми підійшли до вагона, де із сінець виглядав кондуктор із закрученими вгору австрійськими вусами, Тіна дала йому проїзний папірець, він подивився й сказав, що потяг стоятиме дві хвилини, і я, знетямлений, не відаючи, що роблю, подав йому дитину; він узяв її так само машинально, як брав у пасажирів квитки, і лиш тоді здивовано глянув на мене, коли зрозумів, що я до вагона не сідаю.

Я взяв Тінине обличчя в свої долоні й вбирав, голубив його очима, потім... що було потім? — знов зачмихав-заскреготів потяг, я відірвав мою пташку від себе і підсадив її до вагона, так ніби вийняв із грудей своє серце й подав його кондукторові, і почав провалюватися в безодню — потяг рушив, набираючи ходу, повз мене пропливали вагони, а мені ввижалося, що то я провалююся в безодню, провалююся і не можу закричати. Мені так здавило горло, що я ледве виштовхнув одним-однісіньке слово:

— Прощай...

Розділ третій

1

«В ноябре месяце бандитизм в Чигиринском, Черкасском и Звенигородском уездах ощутимо пошел на убыль. Отряды окончательно распылились на мелкие шайки. Отдельные бандиты, попадая в наши ловушки, уничтожались, некоторые сами сдавались поодиночке. С прибытием кавполка незаможников обстановка на Чигиринском участке заметно улучшилась. Полк раскинул свои отряды почти по всему уезду.

В начале ноября появилась новая неизвестная нам банда, которая ночевала в селе Бирки в пятнадцати верстах от Каменки. 3 ноября банда находилась на станции Фундуклеевка, куда срочно выехал Каменский ЧОН с частями кавполка. Оказалось, что бандиты разоружили нескольких красноармейцев. В конце концов, под строжайшим секретом нам удалось выяснить, что эта банда фиктивная, состоящая из красных, и действует под таким видом исключительно для вылавливания бандитов.

Переданные сведения взяты от начуездучастка ГПУ тов. Лихачева лично под строжайшим секретом и огласке не подлежат.

В то же время на Звенигородском уездучастке произошел из ряда вон выходящий случай, не подлежащий разглашению в наших отчетных документах, ибо является исключительно компетенцией органов ГПУ. Единственное, что следует констатировать из

выше упомянутого, так это присутствие на этом участке банды Черного Ворона численностью около двадцати кавалеристов. Есть данные, что и сам атаман вовсе не убит, как было засвидетельствовано ранее, а по-прежнему скрывается в излюбленных местах — Лебединском и Шполянском лесах, причем с измененной внешностью. Уже имеется план поимки этой банды.

Начштаба ЧОН Кременчугской губернии Глазунов.

Начальник оперативно-строевого отделения Семенов.

С подлинным верно: делопроизводитель (підпис)».

(Зі звіту штабу ЧОН Кременчуцької губернії за листопад місяць 1922 р.)

Коли отаман надовго відлучається від загону, деяких козаків також тягне у мандри. Так велося завжди, а що вже казати про нинішню осінь — хіба повернеться язик комусь дорікнути за нестерпну втому й бажання вийти з лісу?

Цього разу в лебединському гніздовищі Чорний Ворон застав усього дванадцять козаків. Він здогадувався, що десь воно так і станеться, але казав собі: хай. Хай усе йде без принуки, фортуна сама відбере тих, на кого зможеш покластися в найчорнішу годину. Хай зостанеться жменька, зате певних людей, які не вистрелять тобі в спину, не побіжать у ЧК рятувати свою шкуру ціною твоєї голови. А дванадцять залишенців на зиму — це сила: Вовкулака, Сутяга, Біжу, ще один Момот — Захарко, Ходя (а куди йому бідному мандрувати?), В'юн, Козуб та ще п'ятеро бурлаків, котрі вже не бачили життя поза лісом. Решта хлопців розійшлися хто куди — той на амнестію, той світ за очі, ще хтось передчасно пішов на зимову квартиру, обіцяючи на весну вернутись. А от із Швайкою вийшла прикра історія. Нікого не попередивши, він нишком утік, можна сказати, дезертирував, та ще й поцупив у Козуба його кольта разом з папушею кременчуцької махорки восьмого номера. Добре, що Козуб вчасно спохопився, — вони з Вовкулакою догнали Швайку в Мокрій Балці біля кринички, коли той саме сів перевзутися. Це ж треба — утікав на коні, а от щось замуляло йому в правому чоботі, вирішив перемотати онучу. Не спам'ятався, як хлопці уже нависли над його головою. «Тебе взули б і чекісти», — сказав Вовкулака. «При чім тут чекісти, я до Бика[2] їду», — наїжа-

чився Швайка, але відразу притих, бо Вовкулака оголив шаблю. «Це Бик тебе навчив красти?» — спитав Козуб. «Подумаєш, пухкалку позичив! — пхикнув Швайка. — Забери її, як вона тобі така люба», — він поліз рукою під полу по кольта, але Вовкулака його випередив — доганяв-бо Швайку не для того, щоб перевиховати. До того ж він помітив у очах втікача той недобрий полиск, який не давав часу на роздуми. Вовкулака незчувся, як його шабля із хрускотом розколола голову дезертира. «Такій легкій смерті можна тільки позаздрити», — сказав він, сплигнув з коня і забрав у мертвого Швайки кольта, папушу кременчуцької махорки, «штаєра» і дві «кукурудзи». Потім підійшов до кринички, набрав у коряк води й попросив Козуба злити йому на руки. «Може, зариємо?» — спитав Козуб. «Ні, — відповів Вовкулака. — Таких ховають голодні лиси».

— Я знав, кому доручити загін, — сказав Чорний Ворон, вислухавши Вовкулаку. Той, було видно, чув за собою провину, що багато козаків розійшлося, і Ворон його заспокоїв: — Ти все зробив правильно.

Він упіймав себе на тому, що повторює не свої слова, — зовсім недавно його так само втішала Тіна: «Ти все зробив правильно». Та чи не були ті слова лише розрадою?

Від похвали Вовкулака трохи одм'як і вищирив до Ворона свою найтеплішу посмішку.

— А тебе, отамане, без бороди не впізнати. І поки чутка пішла, що ти вже на тому світі, то, може, хай так і буде?

— Про мене. Поки відросте борода, нехай так і буде.

— А з'їздив ти як? — обережно спитав Вовкулака.

— Погано.

— А це ж чого?

— За весь час відрубав лише одну голову. Та й то — курці.

— Курці? — здивувався Вовкулака. — Отій, що несе яйця?

— Тій, тій. Ти хоч зрадника зарубав, а я птицю безневинну.

— І ми тут знудилися без роботи. Може, тому дехто й пішов.

— Баба з воза, — сказав Ворон. — Пішов то й пішов. Зима на носі.

— Зате й комуна про нас трохи забула. Ось і їхня газетка пише, що нам каюк. Це ж добре?

— А що тут доброго? Треба, щоб духу нашого боялися.

— Воно то так, але якщо їм таке приверзлося — теж непогано.

Ворон здогадався, що Вовкулака надумав якусь непросту руханину, через те підходив до неї обережно і здаля. Зрештою він дістав із пазухи вчетверо складену окружну газетку «Червоний Жовтень», розгорнув її і, подаючи Воронові, показав на першу сторінку.

Справа бандита Туза

Відомий своїми кривавими звірствами бандитський отаман Туз 9 листопада постане перед Радянським судом. Цей суд мав відбутися в Черкасах, але на прохання трудящих Звенигородщини надзвичайна сесія ДПУ перенесла засідання до міста Звенигородки, оскільки саме в цьому повіті найбільше розгулював Туз. Разом із «батьком-отаманом» на лаву підсудних сядуть ще два його посіпаки — Босий із Журжинець та Гарасько із села Ганжалівки.

Згадаємо дещо з біографії бандита Туза. Він походить із села Журжинці Звенигородського повіту. Йому 26 років. Закінчив сільськогосподарську школу в Умані, під час імперіялістичної війни служив у царській армії, закінчив школу прапорщиків, вислужився перед царем до поручника. Називає себе самостійником. Воював проти Робітничо-Селянської Червоної Армії в петлюрівському війську, а після краху жовтоблакитників продовжив кривавий шлях у бандах Цвітковського, Гризла, Дерещука, поки не організував свою шайку. Постійно займався терором органів Радянської влади, вбивав активістів та партійних працівників, грабував цукроварні, нищив народне добро, палив волвиконкоми, комнезами й сільради, наводив жах на мирне населення.

Не вистачить тут місця, щоб перелічити всі його злодіяння й невинні жертви, серед яких і командир полку, і начальник повітової міліції, і начальник карного розшуку, і ще дуже багато відповідальних працівників, червоноармійців та мирних громадян. Банда Туза робила нальоти на містечко Лисянку, на Почапинці, Верещаки, Майданівку, Хлипнівку, Ганжалівку та багато інших сіл, жителі яких тепер можуть прийти на цей суд і на власні очі побачити, як закінчується безславний шлях ворогів Радянської Влади. А він, цей

шлях, уже привів до загибелі Гризла, Цвітковського, Загороднього, Чорного Ворона...

Назавжди зайшов місяць лісових вовків. Усе вище здіймається сонце Жовтня на ясному небі Революції!

Каленик Груша

— Стривай, — Ворон відірвав клапоть «Червоного Жовтня» й заходився скручувати цигарку. — Але ж отамана Туза вбито ще позаторік.

— Еге, — кивнув Вовкулака.— Під Хлипнівським лісом. Але то був Степан Туз, а це інший. Теж із Журжинець, у тому селі що не чоловік, то й Туз. Це справжня фамилія. Так, як у Мурзинцях кожен другий — Момот, так у Журжинцях Туз.

— А ти не дуже високо замахуєшся? — навпростець спитав Ворон, здогадуючись, до чого хилить Вовкулака. — Там буде неабияка охорона. І робота випадає серед білого дня, на очах у стількох людей.

— Ото ж і добре, що комуна про нас забула. Можна серед білого дня таке зробити, що нікому й не снилося. Там буде стільки метушні, що про таких дорогих гостей, як ми, ніхто й гадки не матиме.

— От лицедій, — Ворон видихнув хмару диму. — Ти не можеш без публіки. Тобі місце в театрі. Прапор у руки — й на сцену!

— Може, й так, — погодився Вовкулака. — Але ти, пане отамане, забув, що ця вистава буде у Звенигородці, а мені туди не можна. По-перше, я це містечко й сам обминаю, а по-друге, вдень мене там упізнають.

— Дурниці! Щоб такий лицедій та не перекинувся в якогось чорта — не вірю. Я он сам і в жебрака виряджався, і в ченця, і в комісара. Пика в тебе, звичайно, ще та, але якщо не розтуляти рота там, де не треба, то можна замаскуватися. Ну-ну, не гнівайся, Вовкулако, я ж... Бо куди ж це воно годиться — замислив таку штуку, а сам у кущі. Ні, братику, так не вийде. Тепер сам бери в руки розвідку і доводь діло до кінця. Вивідайте все до дрібнички. Бо це така п'єса, де навіть мітла стріляє.

— Яка мітла? — не зрозумів Вовкулака.

— Та, на якій відьми літають, — підморгнув йому Ворон.

2

Ще не привезли з Черкас «бандитів», а до Народного дому напхалося стільки людей, що трохи не повідтоптували одне одному ноги. Чимало роззяв стовпилося біля входу, бо всередині вже ні пройти, ні сісти, зате тут, надворі, вони першими побачать арештантів, побачать на чому їх привезуть, у кайданах чи зв'язаними.

Зібрався тут люд містечковий, було чимало й селян, переважно дядьки в сірих свитках, яким усе треба знати, прийшли і жінки — видно, що з дальніх сіл та околиць, бо, не знаючи одна одної, не збиралися гуртами погомоніти, а стояли по одній, по двоє, боязко поглядаючи на дорогу. Окремо чипіла на костурі старенька, зігнута трохи не до землі бабуся, яка пришкандибала сюди з останніх сил і теж виглядала арештантів. Може, серед них був хтось із її онуків?

— Проход! Ослобоніть проход! — метушилося біля входу четверо міліціонерів, розпихаючи спритників, котрі хитрувалися не проґавити того, що буде надворі, а потім чимшвидше пропхатися всередину. — Кому сказано?! А ви, бабушка, станьте в сторонку, бо вас тут задавлять!

Аж ось почувся гуркіт моторів — «Їдуть!» — і до Народного дому підкотила чорна легкова машина, а за нею, підстрибуючи на бруківці, причмихала вантажівка. У кузові сиділи конвоїри, а гайдамаків не видно було за бортами — вони лежали зв'язані на твердому днищі.

Із чорного легковика вилізли троє — зодягнуті в рудо-зелене сукно, у високі важкі картузи, по боках теліпалися планшети. Вони одразу пішли до парадних дверей, поблискуючи гладеньким, ніби напрасованими халявами. Дивилися прямо перед собою, мов нікого не бачачи, хоч насправді бачили все.

Перший ніс попереду себе таке величезне черево, наче наївся молодої люцерни і здувся. Це був заступник начальника Черкаського повітового відділення ҐПУ товариш Вольський. За ним дибуляв уповноважений Кандигін, корчуватий чоловік на тоненьких ніжках. Третій, із кущиком вусиків під носом, ішов позаду й усміхався. Сам до себе. На відміну від тутешнього люду, всі Черкаси знали, що означає посмішка голови окружного суду Голубчика.

Коли трійка щезла в отворі парадного входу, шість озброєних конвоїрів висипали з вантажівки, і навіть зігнута бабуся помітила, що один із них був «сліпий». Китаєць одкинув задній борт кузова і закричав:

— Віхадзі!

Арештанти зі з'язаними руками важко, поволі спинались на ноги й зістрибували на землю. Були це вже, видно, не раз катовані хлопці, обдерті, худющі, зарослі, лише на одному був теплий френч, але такий брудний і заношений, що не розпізнати, якої він армії. Швидше за все, петлюрівський, того й не здерли, щоб усі бачили речовий доказ. Невільник мав щось таке у поставі, у рухах, погляді, чого не назвеш інакше, як вродженою гордовитістю. Ніби соромлячись пут на руках, він із легкою досадою повів очима по натовпу і ледь помітно кивнув — чи то на знак привітання, чи вибачався за те, що прийшов сюди в такому незавидному вигляді. Ніхто вже не сумнівався, що це був отаман Туз.

Він і до входу в Народний дім без вагань пішов першим. За ним рушили його побратими Гараська і Босий, поглядаючи в натовп: чи нема тут когось із рідних, щоб хоч очима попрощатись востаннє.

Отаман Туз сів посередині лави, що стояла ближче до сцени так, щоб підсудних було видно і трійці, і глядачам, по праву руку від нього опустився Гараська, по ліву Босий, а по обидва боки від арештантів виструнчилися два конвоїри, опустивши рушниці кольбами на підлогу. Двоє конвойників стали біля дверей, щоб стежити не лише за підсудними, але й за всією залою. Порядок надворі стерегла міліція і двоє військових — один із них був «сліпий» китаєць.

На сцені за столом розсілися Вольський, Кандигін та Голубчик, який і далі сам собі посміхався у кущик вусів.

Напхом напхана зала сопла, кашляла, сичала, зітхала, бо публіка тут зібралася таки різноманітна — від тонкосльозих жінок до черствого чоловіцтва, від співчутливих селян до розлючених активістів, від поміркованих службовців до оскаженілих партійців. Були тут совєтські керівники, військові начальники, поважні гості з сусідніх повітів, як от, приміром, матусівський волосний воєнком Сємьонов, котрий мав дозвіл на табельний наган № 44956 та право на дармове користування селянськими підводами в ра-

хунок Трудгужподатку. Він сидів у третьому ряду серед почесних гостей, щоправда, сидів скраю, ближче до виходу, і, схоже, нудьгував, коли Вольський розводився про нещадну боротьбу совєтської влади з бандитизмом. Та ось настала черга отамана відповідати на запитання суду. Туз говорив рівним приглушеним голосом, але так, що його чули всі. Говорив просто, не викручувався і не приховував своєї ненависти до комуни. Наче розповідав про боротьбу з ворогом не суду, а хлопцям, які сиділи біля нього на лаві. Отаман сказав, що ні за чим не жалкує, крім одного — йому шкода рідних, котрих через нього переслідуватиме окупаційна влада.

— Стало бить, ви нє аступілісь, а сознатєльно баролісь протів совєцкой власті? — спитав Вольський.

— А хіба ще як можна? — здивувався Туз.

— Ідейно баролісь?

— Аякже! Я боровся за самостійну Україну і за свій народ.

— За етот народ, что сідіт в залє? — спитав Голубчик, показуючи рукою на публіку. — А ви у нєво спрасілі, у етава народа, нужна лі єму ваша защіта?

— Я згоден, що є багацько людей, які не здатні й думати про кращу долю, — відповів отаман. — Тому я кладу своє життя за ідею.

— Ви да сіх пор счітаєтє себя тузом? — захихотів Голубчик, заохочуючи залу до сміху, проте вслід йому реготнув лише білобрисий молодик, котрий швиденько щось нотував до рудого зшитка. Мабуть, це й був кореспондент, якщо не редактор газети «Червоний Жовтень» Каленик Груша.

— Так, — сказав отаман. — Я вважаю себе Тузом, бо так воно є насправді. Це моє прізвище.

— Но ви сагласни, что всєм бандітам і тузам наступіл канєц? Ані, как пабітиє сабакі, прішлі к нам с раскаєніем і павінной.

— Ні, мене живим схопили тому, що я вчадів у хаті, яка горіла. Інакше я досі убивав би таких, як ви.

На хвилю запала така тиша, що матусівський воєнком Сємьонов почув, як щось булькнуло у череві Вольського. Воєнком розтулив кулак, у якому тримав годинника: за п'ять хвилин друга.

— Канчайтє ету пєтлюровскую аґітацію, — нахилився Кандигін до Вольського.

І той поставив останнє запитання:

— Ви прізнайотє сєбя віновним?

— Перед комуною — так, — сказав Туз. — Мало я її бив. Перед Україною — ні. А перед народом... народ сам колись скаже, хто я був і де дівся.

— Так спрасітє! — зірвався на крик Вольський. — Спрасітє у нєго сєйчас, вот жє он пєрєд вамі, народ-то! — Він повів очима по залі, де серед публіки мали бути вже підготовлені «громадські обвинувачі»: саме момент надати їм слово.

У цей час до зали зайшов «сліпий» китаєць і приєднався до конвоїрів, що стояли біля дверей.

— Я, я йому одповім, гаспидові! — почувся ображений жіночий голос.

Від задніх рядів, спираючись на костур, наперед пошкутильгала зігнута в три погибелі бабуся, та, незважаючи на старечі літа, ще бідова. Не довго думаючи, вона вихопилася бічними східцями аж на сцену, низько вклонилася суддям, а коли розігнулася, публіка ахнула: стара випросталася на повен зріст, тримаючи в обох руках по німецькій бомбі, які вибухали навіть від легкого удару.

Тим часом зірвався зі свого крайнього місця і матусівський воєнком Сємьонов, який вихопив гранату й наган — усі подумали, що він зараз застрелить скажену бабу ягу, але воєнком спрямував наган на конвойників, котрі стояли біля лави підсудних. Якийсь легкий на ногу парубійко, що досі вдавав із себе безневинне ягня, кинувся їх роззброювати.

— Біжу! — закричав він. — А ти біжи...

Та ще один гарячий хлопчина з червоним бантом на лацкані піджака, схожий на каесемівця[3], знав що робити і без команди Біжу. Погрожуючи кольтом, Козуб підскочив до охоронців, що стерегли вхідні двері.

І тут стався казус, якого козаки раніше не мітили: коли Козуб відбирав рушницю в одного з конвойників, «сліпий» раптом накинувся на другого «червінця». Якби китаєць не закричав спересердя — «Ось тьобі сюд!» — Козуб і не впізнав би у ньому свого. Адже Ходя прийшов сюди в жіночому вбранні, насунувши хустку на «сліпи», а тепер був у червоноармійському виряді та в кашкеті, під який заховав кіску. Можна було замилуватися цим китайським шаманом, якби не стара відьма, що стояла на сцені. Вона тримала в руках по бомбі й вищиряла до всіх ікласту пащеку.

— Нам немає коли з вами розбалакувати, — зриваючи з голови хустку, сказав уже своїм голосом Вовкулака. — Через те наш суд буде коротким, — повернувся він до заціпенілих Вольського, Кандигіна і Голубчика. — Може, ви цей суд також визнаєте бандитським, але правда на нашому боці. Не ми прийшли на вашу землю грабувать, убивать і ґвалтувать. А ви! Тому іменем Української Народної Республіки я засуджую вас до страти.

Голубчик зненацька зареготав. Істерику найлегше вгамувати пострілом, тому Ворон послав першу кулю в Голубчика. Той, різко тріпнувши головою, відкинувся на спинку стільця з роззявленим ротом.

Ще дві кулі Ворон загнав у голови Вольського і Кандигіна. Бахнули револьвери Козуба, Ході й Біжу — довелося приспати конвойників, які ось-ось могли прийти до тями.

На такі гучні залпи відгукнулися «селюки», котрі переступали з ноги на ногу надворі: Захарко Момот, В'юн, Сутяга з двома бурлаками (ще двоє з них стерегли коней за містом на руїнах колишньої панської економії, а одноокий Карпусь залишився в лісі на хазяйстві), навіки приборкали міліціонерів, хоч, може, то були й непогані хлопці. Сутяга навіть устиг із ними перекурити та розпитати, як і йому записатися в міліціонери. Тепер от, бісова кров, вивільнив чотири вакансії у звенигородській міліції.

Змушені були прикінчити й водія легкової машини, який повівся ганебно, — завівши двигун, хотів було сам-один «накивати колесами», покинувши «таваріщей» у біді. Зате пожаліли шофера вантажівки — цей одразу підняв руки вгору: «Хлопці, я не воєнний, вони мене примусово мобілізували».

Коли Ворон, наказавши глядачам не виходити із «судової» зали, бо інакше сюди влетить бомба, вискочив з козаками надвір (до них приєдналися Туз, Гараська і Босий), тут їм уже не було роботи. Всі ґаволови розбіглися, а хто був «при ісполнєнії», тепер лежали покотом перед Народним домом. Пощастило тільки «сліпому» китайцеві, якого Ходя ще раніше заманив через чорний хід у якусь комірчину і порадив не показувати звідти носа, бо інакше капець. Зараз тут усіх прикандичать, попередив його Ходя, смакуючи рідну мову. Роздягнувши «землячка» та вбравшись у його форму, він про всяк випадок ще й зачинив комору на клямку, яка висіла на дверях без замка. Тепер Ходя, може, й випустив би сіро-

маху, та не знав, чи так йому буде краще. А тут ще й отаман скомандував негайно сідати на вантажівку.

Козаки, розв'язавши руки Тузові, Босому та Гараську, підсадили їх, охлялих, на кузов і самі повискакували так жваво, наче щодня їздили на роботу машиною. Ворон з цікавістю придивлявся до «червоноармійця» Ході.

— Як тобі це вдалося? — спитав він.

Ходя вистромив язика і поторкав його пальцем. Мовляв, для такого перевдягання треба знати китайську.

Вовкулака тим часом щось «полагодив» камінюкою всередині легковика, потім розсівся в кабіні вантажівки.

— Паняй, поки вітер дме в спину, — весело кинув до водія, радіючи, що хлопці його не прикінчили.

Вони виїхали за місто й зупинилися на польовій дорозі недалечко від економії. Водія відпустили, а вантажівку Вовкулака так підрихтував, що «сам не гам, і другому не дам».

Вервечкою пішли до колишньої панської економії. Туз, Гараська і Босий ледве тягли ноги.

— Добре ти, пане отамане, на суді тримався, — обернувся Ворон до Туза. — Я насилу втерпів, щоб не заплескати у долоні.

— А чого перед ними хвостом крутити? — Туз обсмикав рукави френча, приховуючи пруги, надавлені мотузком. — Їднак розстріляли б.

На колишній економії вціліли хіба що облуплені муровані стіни, яких досі не розтягли, бо вони не дробилися на окремі цеглини, а все, що було не таким тривким, лежало в бур'янах купами глини, паліччя, битого скла. Залежалася тут і вгрузла у землю іржава сіялка — незважаючи на пізню осінь довкола неї проросли колоски самосійного жита. За муром стояли осідлані коні, яких бурлаки Ладим і Фершал навіть не пускали попастися, весь час тримаючи напоготові.

Фершал, короткозорий чоловік в окулярах із саморобними дротяними вушками, вийшов назустріч з «дохторською» брезентовою сумкою — чи не потрібна комусь допомога? — а Ладим сидів на сіялці та придивлявся до трьох незнайомців. Двоє із них — Гараська і Босий, підійшовши ближче, попадали на забур'янені купи глини. Босий відчухрав зі стебел жменю колосків, поклав їх, не розминаючи, до рота й поволі став жувати. Фершал дістав із пропахлої

йодоформом «дохторської» сумки зачерствілу перепічку, розломив її, і кожен з утікачів отримав свою пайку. Гараська та Босий відразу заходилися тамувати голод, а їхній отаман, подякувавши за частування, спершу попросив закурити; Козуб пригостив його махоркою, і Туз після першої затяжки гойднувся, як п'яний.

— А знаєте, братці, що найстрашніше в голоді? — спитав він, приходячи до тями. — Це коли вже не хочеться їсти.

Трохи перепочили, сіли на коней. Туз був такий висушений, що Мудей навіть не заточився, коли він примостився позаду Ворона; Вовкулака взяв до себе на Тасю Гараська, легенький Біжу підсадив на свого коня Босого. Вони переїхали полем до ближньої діброви, щоб переховатися, роздивитися, чи ніхто їх не винюшив, а тоді вже добуватися до Лебединського лісу.

У діброві розпалили багаття, підсмажили на дубцях старого прижовклого сала, ще й напекли пізніх грибів-моховиків, які достояли поміж дубами до глибокої осени. Отаман Туз, відігрівшись, раптом почав прощатися: дякуємо, товариство, за порятівлю, спасибі за хліб-сіль і добуту зброю, але нам тепер в інший бік; не будемо вам завдавати клопоту, самі вже доберемося «додому», де нас жде робота і, можливо, виглядає ще не один вільний козак, який не закопав свого самопала в землю.

При цих отаманових словах Гараська і Босий теж підвелися, розправили плечі, ніби вже зовсім оклигали-відживилися на салі й печених моховиках чи, може, надихалися сили з дубового лісу, що терпко пах прілим листям і волею. Чорний Ворон їх не розраював, не запрошував далі йти разом, бо знав, що то таке — повернутися до своїх з того світу: якщо Бог рятує життя повстанцеві, то, виходить, благословляє на помсту.

Туз попросив на дорогу лише сірників і жменю тютюну, а від хліба відмовився — на хуторах ще не перевелися люди, які приймуть їх, обігріють і нагодують. Він з гідністю потиснув руки всім козакам, потім підійшов до Ворона і, затримавши його долоню в своїй, сказав:

— Прощавай, отамане. Такий час, що, може, більше не побачимося. Але... — на його губах затремтіла сумовита усмішка, — їднак історія колись скаже, хто ми були і де поділися.

Туз, Гараська і Босий рушили в бік Тарасівки. Худющі, зодягнуті в благеньке дрантя, простоволосі, з рушницями за плечима,

вони пішли повагом, перевальцем, але тією пружно-розміреною ходою, до якої призвичаїв їх ліс. І всі троє одночасно розчинилися в лісі так швидко і непомітно, ніби й самі стали деревами.

Розділ четвертий

1

Вони були відрізані од усього світу, бо зима випала така сніжна та люта, що мусили пересиджувати морози, майже не виходячи з «хати». Нову землянку залишенці викопали за три версти від Лебединського Свято-Миколаївського монастиря, що стояв, як і «Мотря», на плоскогір'ї посеред лісу. Коней цього разу довірили в добрі руки на хуторах (сутужно було з фуражем), тому стайню не рили.

Різдво справили, можна сказати, по-людському. В кутку землянки навіть поставили дідуха, тільки сніп був не з околоту, а з сухого очерету, якого вони нарізали на лісовому озерці, де брали живу воду, — з талого снігу вода була прісна. Їхній кухар одноокий Карпусь (осколком вибило око ще тоді, як брали Черкаси) приготував вечерю, як і годиться, з дванадцяти пісних страв — були на столі свіжі підпалки, узвар, пшоняна каша, цибуля, мед (на зиму завжди запасалися кадібцем меду), печена картопля, квашені огірки, помідори, капуста, була сушена тараня, заощаджена спеціально до цього дня, бо який же Святвечір без риби, стояла тут ще мисочка олії, в яку вони вмочали хліб і картоплю, а також — ну, звісно, — кутя, щоправда, без маку, зате з товченого в ступі ячменю, присмаченого узваром та медом.

Діждавшись вечорової зорі, вони сіли до столу, проказали Отченаш, скуштували по ложці куті, а тоді, взявши чаші (це були різного калібру кухлі), стоячи пом'янули загиблих. Налили ще, і Чорний Ворон, котрий сидів на чолі столу, знову підвівся, підняв свою чашу за кожного, хто зостався тут зимувати, в тому порядку, як вони сиділи по обидва боки від нього — за Вовкулаку, Сутягу, Біжу, його брата Захарка, Козуба, В'юна, Ладима, Фершала, Кар-

пуся, Цокала, Невіруючого Хому і за Ходю, який приєднався до них безоглядно. Ходя аж просвітлів од такого святочного моменту, але скромно опустив голову і, втупившись у дванадцять пісних страв, не міг зрозуміти, що ж це за свято таке чудне, якщо Карпусь не засмажив їм дикого цапа, якого він, Ходя, вистежив і підстрелив із лука біля того ж таки озерця, де вони брали воду. Так-так, Ходя змайстрував собі справжнього лука, позаяк отаман заборонив стріляти у лісі, а куди ж це годиться, щоб жити серед звірини й ходити голодному. Тож Ходя швидко змикитив, як бути: вирізав підходящу свидину, випарив її, вигнув дугою, із доброї сириці натягнув тятиву, а потім наробив таких стріл, що можна було йти не тільки на полювання, а прямо в бій, — він ті стріли оперив, наладнав наконечники (на вогні виплавив із куль олово), так що в землянці всі аж роти пороззявляли, як побачили цього «могола» зі справдешнім луком. А коли перед самим Різдвом Ходя вполював дикого цапа, то тут уже козаки готові були його на руках гойдати, і тільки Невіруючий Хома заходився з усіх боків оглядати рогатого, підозрюючи, що той сам упав од морозу. Та ні, упав цапок таки від стріли, але Карпусь засмажить його аж узавтра, бо хоч повстанський раціон посту не передбачає, різдвяна вечеря — святе.

Кому в цей день дозволялося їсти дичину, то це хіба Ладимові, який був затятим язичником — молився Дажбогу, Сварогові, Перуну, Мокоші і, що цікаво, незрідка вимолював у них те, що Ладимові було треба. Язичником він став не з якоїсь там примхи, а, можна сказати, таким з'явився на світ, адже народився Ладим у Яру, який відгалужувався від села Ганжалівки таким глибочезним рукавом, що люди, котрі там жили, майже ніколи не виходили «нагору», і до них, вважай, ніхто не ходив «униз». То були люди особливі й за натурою, і за своєю подобою: невисокого зросту, але дуже кремезні, смагляві, аж чорні (молились-бо до Сонця) і надто повільні, ніколи нікуди не поспішали, не метушилися, навіть розмовляли знехотя. Тож і Ладим, кремезний та смаглий, розповідав про свій Яр, наче клоччя жував: виходив він «нагору» хіба раз на півроку, щоб прикупити солі та сірників, а так жили на всьому своєму. Мали хліб і до хліба, аж поки не спустилась «униз» орда і не забрала в Ладима не лише хліб, але й молоду дружину, з якою вони тільки-но побралися. Тоді Ладим упросив Перуна, щоб той

«убив громом» ґвалтівника, після чого мусив утікати до лісу і так тут прижився, що іншого побиту вже й не уявляв. У лісі він ще ближче був до своїх богів, й ось навіть зараз, перед вечерею, відійшов у куток до Дідуха і, здійнявши руки, тихенько і дуже повільно помолився, а тоді так само повільно повернувся до столу й повільно слухав, що каже отаман.

— Подякуймо ж, хлопці, Богові, — звертався до всіх Чорний Ворон, — за те, що ми з вами живі, не зломилися і досі воюємо. А якщо доведеться загинути, то дай нам, Господи, зустріти смерть...

— У бою! — хором відгукнулися козаки.

— Атож, у бою, — повторив Ворон. — Бо навіть найкращим воїнам не завжди випадає таке щастя. Чека все обплела своїми липучими сітями, і я... — Він подумки мовив: і я не впевнений, що її аґента нема серед нас, — але не сказав уголос. — І я хочу згадати наших отаманів Загороднього, Голика-Залізняка, Гупала, які так по-дурному влипли в ті сіті. Тепер не можемо ні пом'янути отаманів, ні випити за їхнє здоров'я, бо не знаємо, яка їхня доля. Та яка ж...

Ворон надовго замовк. Звідки йому було знати, що отамани ще живі й готуються до бою?

***

Без роботи, звичайно, нудилися. Перечистили зброю, перелатали одяг, порозказували один одному все, що знали. Вовкулака журився за своєю кобилою: Тася — дівка з характером, не кожен догляне за нею. Якось Вовкулака, купаючи Тасю в Тясмині, ненароком зачепив її під хвостом, то так хвицнула, що він ледве без яєць не зостався.

— Ну, яйця — то півбіди, — спроквола мовив Ладим. — Добре, що вона тобі зуби не виперділа.

— Це у вашому Яру такі шуточки? — образився Вовкулака.

— Слухай, Ладиме, — перебив їх Невіруючий Хома, щоб часом не завелися. — А що ви робите у своєму Яру цілу зиму?

— Вишиваємо, — позіхнув Ладим.

— І мужики? — не повірив Хома, хоч знав, що Ладим вишиває

нівроку. Завжди має при собі голку з червоною ниткою і, як уб'є москаля, мережить на шлику своєї шапки хрестика. Буває, що й не одного. Тепер той шлик нагадував гаптовану лиштву. Серед хрестиків було трохи й білих — Ладим устиг повоювати і з денікінцями.

— У нашому Яру мужиків немає, — поважно сказав Ладим.

— А хто ж там у вас?

— У нас пани-господарі.

— Он як. Слухай! — Хома перевів недовірливий погляд на Вовкулаку. — А ти звідки взяв, що твоя Тася дівка?

— У неї очі ясні.

Про дівчат вони теж балакали. Їх послухати — то любку мав кожен. Вірилося хіба що Козубу. Він так розповідав про свою Ярину, що всі притихали й дивилися на нього «ясними очима». Суворе, навіть хиже обличчя Козуба лагідніло від сором'язливости. Недовго він зустрічався з Яриною, але одного разу вони «побували на небі». Івасю, — сказала Ярина, коли проводжала його до лісу, — ти до мене повернешся. Та коли що... буде велика несправедливість, якщо ти не залишиш після себе сина.

Козубу вірив навіть Невіруючий Хома. В іншого він запитав би: «То як там на небі?», а тут згідливо кивав.

Набалакавшись, вони різалися в карти. Одну колоду вже стерли на клоччя й намалювали нові. Ворон пожертвував на те шість аркушів із рудого зшитка, якого він «позичив» у кореспондента газети «Червоний Жовтень», коли вони виходили з Народного дому. Аркуші порізали на тридцять шість гральних карт — чим би діти не бавилися. Здавна відомо, що коли гурт людей поселити на одному тісному клаптику, то рано чи пізно між ними починаються сварки. Бо в кожного є свої звички і недогоди: той ночами хропе, той такий балакучий, що від нього болить голова, а той дратує вже тільки тим, що весь час крутиться перед очима. Ворон помітив, що найчастіше суперечки спалахували під час гри в карти. Спершу грали на «погони», потім на щиглі (ну, як діти), тоді на якісь дрібні речі, а коли В'юн програв Козубові свого «штаєра», отаман розгнівався не на жарт. Він відклав убік томик Гамсуна, якого перечитував удруге, бо на цю зиму не встиг запастися книжками — окрім «Кобзаря», в його польовій бібліотечці була ще збірка драматичних творів Лесі Українки, подарована Тіною (чи не її рукою в «Одержимій» підкреслено рядки: «Месія: Що значить,

жінко, віддати душу? Міріам: Значить — буть готовим загинуть за любов»), завалялася також «позичена» у більшовиків книжечка «Три мошенника» про Мойсея, Христа і Будду й ось цей томик Кнута Гамсуна, якого Ворон відклав убік, почувши, до чого дійшла вже гра.

— За таке вуркаганське поводження зі зброєю, кожен, хто б то не був, підлягає військово-польовому суду, — сказав він. — І заслуговує... оголошення поза законом.

Це означало, що В'юн мусить назавжди від них піти, не маючи права пристати до іншого загону. Всі розгублено дивилися на отамана, який не мав звички змінювати свої рішення, але заковика була в тому, що жоден із них, навіть якби дуже хотів, не мав права до весни покидати землянку. Отже, оголошений поза законом підлягав розстрілу.

В'юн, без того блідий, став схожий на мумію. Козуб хотів був мерщій повернути йому револьвер, але наштовхнувся на важкий погляд отамана.

— А ти не рипайся, — сказав Ворон Козубові. — У самого рило в пір'ї. Проти «штаєра», либонь, кольта ставив, не ґудзика?

— Так, пане отамане...

Хлопці перезирнулися — вони знали, що Козуб проти «штаєра» закладав свій трофейний годинник «Сута».

— Спершу поставиш револьвер, потім коня, а далі? Всіх нас? Хіба ми святили зброю для того, щоб грати на неї в карти?

— Цей револьвер не свячений, — сказав В'юн. — Я сам забрав його у «червінця».

— Немає значення, — відрубав Ворон. — Ніхто з нас не має права торгувати зброєю.

— Ми не торгували, — пошепки мовив В'юн.

— Міняли, закладали, перепродували — це одне й те саме. І замість того, щоб вчасно схаменутися, він ще й виправдовується. Ви обоє заслуговуєте розстрілу! Та якщо програний револьвер один, то зробимо вам поблажку, — Ворон прискалив око. — Нехай помре хтось один із вас двох.

Вовкулака вже здогадався, що батько отаман вирішив тільки полякати «бісових дітей». Ще років зо два тому, може, так і було б, але не тепер, коли їх зосталася жменька. Тому Вовкулака підіграв отаманові:

— Еге, тільки один.

Приголомшені козаки мовчали. Кожен відчував, що тут щось не так, що присуд отамана вкрай суворий, особливо стосовно Козуба, який узяв на себе половину провини. І що це за рішення — нехай помре хтось один із двох?

Отаман пояснив:

— Якщо ви такі картярі, що вам уже й револьвери не потрібні, то зіграйте на своє життя. Одну партію. Той, хто виграє, житиме. І виконає вирок.

Козаки насупилися, важко прикидаючи, що ж це воно виходить.

Козуб із В'юном першими втямили, що й до чого, і сіли за стіл один проти одного. Вовкулака взяв саморобну колоду карт, почав тасувати, вони, благенькі, розліталися, падали. Вовкулака їх підбирав і знову намагався перемішати. Нарешті простяг колоду Козубові, запрошуючи зсунути. Козуб похитав головою, і так само зробив В'юн. Тоді Вовкулака поволі роздав по шість карт, засвітив козирем винового туза. Козаки, затамувавши подих, стали поза спинами гравців.

Козуб узяв карти, поволі розтяг їх віялом і, не побачивши жодного козиря, сказав до В'юна:

— Ходи.

В'юн так само неквапом подивився у свої карти, перевів погляд на Козуба, на отамана, тоді обвів очима козаків, що стояли за спиною в Козуба, і кинув карти на стіл.

— А що тут грати, коли вже зіграно, — підвівся він із-за столу. — Моя карта бита ще в попередній партії. Я готовий.

— Пане отамане, — озвався Вовкулака, який стояв позаду В'юна. — Мені здається, що є обставини, які можуть пом'якшити вирок.

— Кажи.

— По-перше, Козуб не заставляв свого кольта. По правді кажу, що він ставив годинника «Сута». Але обмовив себе, щоб понести покарання разом із товаришем.

— А по-друге? — примружив око Ворон.

— По-друге, пане отамане, В'юн настільки усвідомив свою провину, що сам засудив себе на смерть. По правді кажу, подивіться! — Вовкулака перекинув В'юнові карти лицем догори, і всі по-

бачили шість козирів — від винової вісімки до короля. Це справді був дивовижний жереб.

— Гм... — «завагався» Ворон.

— Отамане... — тихо озвався Сутяга. — Хлопці погарячкували.

— Погарячкували, — в один голос проказали Ладим і Карпусь.

— Погаляцькували, — жалісно мовив Ходя.

— Що ж, тоді можна пом'якшити вирок, — «похитнувся» Ворон. — Оскільки винуватці покаялися, не рятували свою шкуру, а ставили вище за все козацьку товариськість, — постановляю: всипати їм для очищення совісті по двадцять шомполів.

«Ху-у-у», — полегшено видихнули козаки, і їхні натягнуті, як бубони, обличчя розпружилися.

— Тобто вони один одному всиплють, — вів далі отаман. — Дайте їм замашного шомпола. Бажано від «Арісака»[4], щоб синя була срака.

Тут уже козаки засміялися, та не до сміху було В'юнові. Йому першому випало спустити штани й лягти на лаву. Козуб узявся до «очищення совісті» з усією щирістю. Він високо заносив шомпола над головою і, шмагаючи В'юна по озаддю, за кожним ударом запитував: «А будеш? А будеш?» В'юн звивався, як в'юн, але, закусивши рукав, не ойкав і не стогнав, а тільки рикав.

Після двадцяти ударів він ще трохи полежав на лаві, потім підвівся і, п'яно хитаючись, почав намацувати опущені до колін штани, показуючи всім свого двоколісного кулемета. Трохи отямившись, В'юн узявся шомполувати Козуба, — а будеш? — але той теж не кричав, не стогнав, а, як байбак, посвистував носом.

В'юн востаннє цвьохнув шомполом і відвернувся — на його лобі поблискували крапельки поту. Козуб і далі лежав, ніби, втративши лік ударам, ждав наступного. Нарешті підвівся, дістав із кишені «штаєра» і подав його В'юнові. Потім каламутними очима подивився на Ворона.

— Спасибі, батьку, — сказав він. — Та якщо можна, налийте чарку.

2

У лютому 1923-го сталася надзвичайна подія, про яку залишенці не знали. Та і як вони могли знати, якщо відбулося те в Києві за високими мурами Лук'янівського тюрподу[5].

Начальнику особливого відділу КВО
від арештованих отаманів
Ларіона Загороднього,
Мефодія Голика-Залізняка,
Дениса Гупала

ЗАЯВА

Ми, холодноярські отамани, засліплені національним шовінізмом, вірили провокаційним чуткам і неправді, за яку ми боролися, не знаючи про ту справедливість, що її несе нашому народові Радянська Влада. Тепер ми бачимо, що помилялися, бо повстали за національну ідею під шкідливим впливом авантюриста Петлюри. Нарешті ми розпізнали суть Радянської Влади та її зусилля, скеровані на звільнення пригноблених народностей, до яких належимо і ми, українці. Ми визнаємо свою вину і щиро каємося у всіх злодіяннях, які чинили проти великої справи — звільнення трудящих від влади буржуазії.

Ми присягаємося своїми власними головами перед вождями Революції і пролетаріятом, що віднині станемо чесними громадянами Радянської України, а в разі війни з буржуазією увійдемо до лав Червоної Армії і покладемо всі сили на ліквідацію повстанства.

Хай живе Радянська Влада! Хай живе Жовтнева Революція!

Їх уже чотири місяці морили в Лук'янівській в'язниці й досі не розстріляли тільки тому, що не допиталися прізвищ холодноярських партизанів та підпільників, які залишилися на волі. Сказати, що отамани зовсім мовчали, не скажеш, вони називали імена, прізвища, однак це були або люди вигадані, або такі, що загинули, або ті, що пішли на амнестію.

Уповноважений третього відділу Повноважного представництва ҐПУ на Правобережній Україні Володимир Михайлович Курський допитував лісовиків у холодній кімнаті підвалу, де був тільки стіл, віденський стілець для слідчого і табуретка для арештанта. Крізь невеличке заґратоване вікно, вмуроване аж під стелею, проникало скупе олов'яне світло.

Уповноважений Курський уже починав потихеньку вити, коли Ларіон Загородній серед відомих йому повстанців — найбільших ворогів совєтської влади — стонадцятий раз називав полковника Гамалія та сотника Завірюху.

— Ви візьміть цих жуків за зябра, — казав Ларіон із незмінною усмішкою насподі зіниць. — І тоді викриєте цілу антисовєтську армію. Гамалій мені сам доводив, що в Харкові червоний штаб уже наш, половина дивізії Котовського та червоні козаки Примакова теж переходять на бік повстанців, штаб корпусу Дибенка давно в наших руках. А ви замість того, щоб поскубти цих орлів, мишей ловите, — знизував плечима Загородній, і Курський уже не витримував його насмішкуватого погляду.

Він утомився. Він з'їв собі нерви з цими хитрими хохлами, які вдають із себе запорозьких отаманів і навіть із ним, корінним харків'янином Курським, на допиті розмовляють на своєму сільському наріччі. З нього досить! Відтепер він діятиме набагато простіше: так — так, ні — ні.

І Володимир Курський сказав:

— Харашо, Іларіон Захаровіч, ми прислушаємся к вашім совєтам, но тєпєрь у нас к вам паслєднєє прєдложєніє. У мєня в руках ваша жізнь. — Він узяв зі столу аркуш паперу. — Я нє буду вас больше ні в чьом убєждать, уґаварівать, а скажу прямо: єслі ви падпішєтє ето заявлєніє, то вам будєт ґарантірована жізнь, єслі нєт — смєртний пріґавор абєспєчєн. Только харашєнько подумайтє, прєждє чєм дать ответ. Нє ґарячітєсь, пажаласта. — Курський подав Загородньому покаянну заяву від імені трьох отаманів, писану для правдоподібності тим-таки наріччям.

Загородній поволі її прочитав. Навіть, шельма, всміхнувся. Тобто він весь час усміхався, але цього разу подивився на Курського з відвертим і навіть довірливим усміхом.

— Ну, навіщо ж так примітивно? — сказав він. — Це не серйозно. Заради життя кожен підпише якусь нікчемну бомажку. А провину, як на мене, треба спокутувати якщо не кров'ю, то серйозною справою. Тим більше, провину перед совєтською владою.

— Напрімєр? — стомлено спитав Курський.

— Наприклад, якби ви дали мені ще зо п'ять козаків та відпустили до Холодного Яру, то ми там за місяць виловили б усіх заблуканих овець.

— Авєц? — по-овечому закліпав товстими повіками Курський.

— Атож, тих, що й досі там блудять, — сказав Загородній.

Але Курський уже думав про інше.

— Пять ваших казаков? — перепитав він.

— П'ятеро, думаю, було б саме враз.

— І ето, конєчно, должни бить атамани Ґолік-Залізняк, Ґупало і трі ваших ад'ютанта — Кампанієц, Дабравольскій, Ткачєнко?

— А хоч би й вони. Мені потрібні хлопці, які добре знають Холодний Яр і мають там авторитет.

Курський зареготав. Він сміявся так довго, ніби хотів одіграти-ся за всі усмішечки Загороднього. Потім, голосно шмаркаючись у пожмакану хустину і витираючи нею сльози, спитав:

— А кто патом виловіт вас, арлов? Ілі, как ви ґаварітє, мишєй?

— Я серйозно, — сказав Загородній.

— І я сєрьйозно. Ви падпішєтє заявлєніє?

— Після повернення з Холодного Яру.

— Считайтє, что ви ужє аттуда вєрнулісь.

16 січня Володимир Курський настрочив обвинувальний висновок у справі 446/7971 на громадян Загороднього Ларіона Захаровича, Голика-Залізняка Мефодія Фоковича, Гупала Дениса Мусійовича, Компанійця Тимофія Архиповича, Ткаченка Василя Федоровича та Добровольського Олексія Трохимовича за звинуваченням у «бандитизме, организации и участии в вооруженном восстании против Советской власти».

Писав Володимир Михайлович з почуттям і натхненням, що *«все упомянутые лица, несмотря на свое пролетарское и полупролетарское происхождение, с момента организации Сов. власти на Украине перешли в лагерь врагов рабочих и крестьян и в течение 18, 19, 20, 21, 22 годов вели активную вооруженную борьбу путем поднятия массовых восстаний, массовых убийств, нальотов, грабежей и разрушений...*

Перед судом Революционного трибунала стоят три наиболее видных рыцаря бандитизма, — наголошував Курський, — *и три рядовых, но не менее активных бандита, которые оперировали в районе знаменитого Холодного Яра, ведя беспрерывную партизанскую борьбу с рабоче-крестьянской властью. Указанный район в силу его природных условий долгое время являлся бандитским гнездом петлюровских ставленников, причем партизанское движе-*

ние носило здесь такой организованный и стремительный характер, что Украина стала Вандеей русской революции. Пресловутый Холодный Яр в глазах контрреволюции до сих пор является ярчайшим символом борьбы против Советской власти, и бывали моменты, когда он, располагая огромными вооруженными силами, представлял собой желто-блакитный остров среди бушующего моря гражданской войны...

Перечислить все злодеяния атаманов Загороднего, Голика-Зализняка, Гупало и их ближайших помощников не представляется возможным, ибо они сами при всем своем желании не могут вспомнить и описать бесчисленное количество «подвигов», совершенных ими в течение столь длительного периода.

Эти преступления предусмотрены ст. ст. 64, 65, 1 частью, 75 ст., 1 частью, 76 ст. Уголовного кодекса УССР, а посему ПОЛАГАЛИ БЫ дело вместе с личностями обвиняемых — ЗАГОРОДНЕГО, ГОЛИКА-ЗАЛИЗНЯКА, ГУПАЛО, КОМПАНИЙЦА, ДОБРОВОЛЬСКОГО и ТКАЧЕНКО передать для судебного разбирательства и определения меры наказания в Чрезвычайную Сессию Киевского Губревтрибунала согласно существующих на сей счет законоположений».

Окрім Володимира Курського, цей висновок підписали чекісти Ніколаєв, Горожанін та Євдокімов, а 2 лютого відбулося закрите судове засідання Надзвичайної сесії, на якому головував «смолєнскій рубаха-парєнь» Василій Іванов. Йому допомагали члени трибуналу Міхеєнко і Горожанін, секретарем був Михайло Фріновський.

Ухвалили жодних свідків у цій справі не викликати, засідання провести при зачинених дверях за відсутності сторін, тобто без підсудних. Допуск до судової зали мали тільки особи, *«кои пользуются персональным доверием суда»*.

Вирок не забарився: усіх шістьох повстанців засудили до смертної кари без права на амнестію, яку совєтська влада оголосила до 5-ї річниці Жовтневої Революції. Що було доброго у суворому вердикті, то це те, що холодноярці знову зійшлися докупи, хоча й у камері смертників №1 Лук'янівського тюрподу. Окрім них, тут сиділо ще восьмеро засуджених до страти в'язнів. Найстаршим був полковник Здобудь-Воля, сорокасемирічний кубанець із чепурними козацькими вусами. Полковник постійно вимагав

у наглядачів принести йому ручку, папір і чорнило, бо він хоче написати п'єсу про крах повстанського руху. Паперу й чорнила йому ніхто не приносив.

3

«Полномочному представителю на правобережной Украине, начальнику Киевского отдела ГПУ

Рапорт

В 8 часов 30 минут 9 февраля с/г красноармейцем внутреннего караула места заключения был подан обычный утренний кипяток в камеру №1, где находилось 14 человек, приговоренных чрезвычайной сессией Киевского Ревтрибунала к высшей мере наказания. Вырвав из рук красноармейца кипяток, один арестованный облил им красноармейца, завладел его револьвером, выбежал из камеры. Отступая, красноармеец поднял тревогу. В это время остальные арестованные проникли из камеры в коридор, оттуда в канцелярию Тюрпода, где вооружились находившимися там 5 винтовками и открыли стрельбу из верхнего и нижнего этажа Тюрпода. Завязалась стрельба между караулом, своевременно вызванным, и злоумышленниками.

Прибыв экстренно на место происшествия, мною был отдан приказ расстреливать арестованных при первой же попытке к побегу. Двое арестованных через верхние окна проникли во двор Тюрпода и бросились бежать, но были тут же убиты наповал. В результате перестрелки оказалось: убит красноармеец 99 дивизиона тов. Абросимов, ранены красноармейцы того же дивизиона Лисин, Семедянкин, Беспамятный. Ранен надзиратель ПП и КОГПУ тов. Щербак.

Убито 38 арестованных при попытке уйти из Тюрпода.

Среди них известные холодноярские атаманы, приговоренные к расстрелу, Загородний, Голик-Зализняк, Гупало...

Начальник ОАЧ Фриновский.

С подлинным верно: (підпис).

10. 02. 1923 года».

***

З анонімного листа голові ҐПУ УССР (написано від руки друкованими літерами):

«Пишу не столько от возмущения и обиды, как исключительно из-за стремления к восстановлению рабоче-крестьянской справедливости, за которую я, не жалея жизни своей, проливал кровь на полях Гражданской войны и даже в более мирное время. Но самоотверженностью и отвагой преданных сыновей Революции всегда почему-то пользовались ловкачи, присваивающие себе чужие достижения и заслуги. Вот и сейчас после подавления бунта заключенных в Лукьяновском тюрподе к наградам представлены люди, не сделавшие ни единого выстрела, а кое-кого из них не было даже поблизости этого происшествия. Может, потому и появилось то искажение фактов, что якобы всех восставших смертников из камеры №1 чуть ли не лично перестрелял начальник караула Левитин, а остальным отрубил головы топором сам комендант тюрпода Рихтер. Да, товарищ Рихтер мог отрубить голову, и даже не одну, кому-нибудь из раненых или погибших, но только в своем подвале, который он называет мясницкой. Однако в подавлении мятежа он лично не принимал никакого участия. И здесь, исключительно ради торжества справедливости, я вынужден засвидетельствовать факт, который многим не понравится, но молчать я тоже больше не могу.

Дело в том, что заключенные Загородний, Голик-Зализняк, Гупало, Здобудь-Воля, Гаевой-Грисюк и другие бандиты, находящиеся в камере смертников и начавшие мятеж, вовсе не были убиты упомянутыми героями. Увидев, что подоспел караул и на выход во двор направлены уже застучавшие максимы, все заключенные холодноярцы вернулись на второй этаж, забаррикадировались и открыли стрельбу из верхних окон, а когда уже заканчивались патроны, совершили следующее. Став друг против друга, они по очереди обнялись на прощание, а потом каждый из них стрелял в своего сокамерника, стоящего напротив, и так четырнадцать человек легли, как один, убитыми.

Остальные же заключенные, преступники из других камер, не имея ни оружия, ни шансов на побег, сознательно бросились во двор под пули на верную гибель.

Нет, я вовсе не восхищаюсь бандитами, заслужившими смерть своими злостными преступлениями против Советской Власти, но не могу молчать как противник несправедливости и обмана, когда все заслуги и почести сплошь и рядом присваивают себе жиды, попирая нашего рабоче-крестьянского брата. Почему к награждению медалями «За боевое отличие» представлены Рихтер и Левитин, а не пролившие свою кровь красноармейцы Лисин, Беспамятный, Семедянкин, надзиратель Щербак, не говоря уже о погибшем Абросимове? Ведь с таким пренебрежительным отношением к людям мы можем вызвать их недоверие к завоеваниям Советской Власти.

Солдат Революции».

4

Одного вечора, коли вони посмакували смаженим цапом (Ходя таки вродився мисливцем), отаман помітив, що Вовкулака, позбиравши обгризені кістки, нищечком вислизнув із землянки. Ну, вийшов — то й вийшов, мало чого йому закортіло, однак минуло з півгодини, а Вовкулака не повертався. Ворон і собі виглянув надвір.

Сутеніло. Стояв такий мороз, що злипалися ніздрі. Сніг тріщав під ногами. Ворон, нагледівши слід, посунув підошвами, наче лижами. Але човгати довелося недовго — за першим же чагарником він остовпів. Там, де кінчалися людські сліди, отаман побачив великого попелясто-сірого вовка, який трощив кістки дикого цапа. Унюшивши небезпеку, звірюка перестав клацати щелепами й повів головою у бік кущів, за якими сховався Ворон. Зашийок у нього наїжачився, паща ошкірилась білими іклами.

Отаман відійшов до землянки, так і не побачивши Вовкулаку.

Чортівня! Якби Ворон вірив у забобони, то подумав би, що хлопець перекинувся у вовка... Він згадав вовчука, якого Вовкулака торік пригодував біля їхніх землянок. Невже сіроманець знайшов свого благодійника на новому місці? Але чому Вовкулака виходив до звіра потайки? І де він зараз?

Козаки після дичини смачно сьорбали чай, настояний на ожинових дубчиках, і хвалили мисливця Ходю. Коли до землянки вкотився Вовкулака, на його червоному, припеченому морозом обличчі блукала загадкова усмішка. Задоволено потираючи долонями, він сів поруч з отаманом, і той відчув, як у ніс йому вдарив кислувато-їдкий запах вовчатини.

***

Наприкінці лютого спали морози, і ліс терпко запах весною. Під час відлиги кілька днів сіялась мряка, яка майже злизала сніг — тепер він де-не-де білів поміж дерев окремими острівцями. На початку березня з-під тих острівців полізли перші проліски, дерева взялися бруньками, берези пустили сік.

Це вже була весна. Ніхто не виглядав її так, як вони, ніхто не любив її дужче за них.

Одного ранку за озерцем, де починався густий ялинник, почулися дивні звуки — там хтось бурмотів, пирхав і шепеляво посвистував. На галявину з-за дерев і гущавин висипала ціла зграя барвистих півників. Розпустивши крила й пістряві хвости, вони кружляли один довкола одного, походжали то боком, то околяса, погрозливо квоктали, а потім, як і годиться півням, зчинили бійку.

Так розпочали свої токові грища тетеруки, котрі теж любили лісову глушину. Вони з джинджуристим підстрибом нападали один на одного, ворохобилися, вдарялися грудьми, гублячи пір'я, люто схрещували дзьоби, але не так, аби вбити суперника, а щоб показати себе перед самкою, які вони гарні та дужі.

П'яні від любовних гульок тетеруки навіть не почули свисту стріли, яка зненацька пронизала найбільшого забіяку, і тільки тоді, коли він перекинувся мертвий, вони злякано залопотіли крилами й наосліп шугнули поміж дерев, збиваючи додолу сухі гілки, шишки й глицю.

Та через деякий час півники знову зібралися на токовищі.

І знов у повітрі свиснула стріла.

Коли Ходя заніс до землянки п'ять тетеруків, хлопці не повірили очам.

А Чорний Ворон сказав, що пора сідати на коней.

Частина четверта

Розділ перший

1

За зиму хлопці так знудилися без роботи, що навесні 23-го ми погуляли будь-будь. Дарма що з усіх, хто пішов на зимові квартири, до нас повернувся лише Василинка — безвусий хлопчина, схожий лицем на дівчинку. Того й Василинка, а не Василь. Було йому од сили шістнадцять, а може, ще менше, хіба ж допитаєшся? Василинка вперто відмовчувався, бо я ще торік одмовляв його від лісового життя, казав, щоб він приберіг себе на майбутнє, але хлопець затявся: не приймете до загону — сам воюватиму.

Він приїхав до нас, як справжній козак, на доглянутому чалому коні, при зброї, у завеликій смушевій шапці-кубанці зі шкіряним верхом, яка часто з'їжджала йому на очі. Василинка був незамінним для нас розвідником і вістовим, міг пристромити свого цікавого носа в найменшу шпарину. Бідкаючись, що «в нього, бідного, вкрали корову», або «напитуючи роботу», він сміливо, та ще й з претензією заходив до будь-якої совєтської установи, на цукроварню чи залізничну станцію і вивідував усе, що треба. А коли вже заходив надто далеко, то замість того, щоб заарештувати пронозу, від нього просто відмахувалися: «Ану, сапляк, правалівай атсєда».

Цього разу Василинка теж повернувся до нас не лише на коні і в кубанці, але й зі списком комунарівських кооперативів та графіком руху поїздів на перегонах Цвіткове — Шпола — Сигнаївка — Христинівка — Завадинці.

Уже в березні ми легко взяли каси Лебединського та Носачівського кооперативів, а на початку квітня під Шполою і Сигнаївкою перепинили два поїзди, де в поштових вагонах знайшлося чимало путнього краму. Особливо нам знадобився лантух синіх діагоналевих галіфе з червоними кантами (на жаль, до них не було кітелів), призначених для якогось міліційного відділу, але мої хлопці вже так обносилися, що міліціонери хай вибачають.

Не пощастило нам у Шполі, коли вночі перевіряли поштове відділення. Щоб відвернути увагу, Сутяга з Козубом спершу запалили пристанційні склади. Поки туди разом із пожежниками збігалася вся оружна челядь, ми наводили лад на пошті. Реквізували касу, знищили телефонно-телеграфне начиння і, пустивши півня, побігли до берега Шполки, де очікували Фершал з Ладимом, тримаючи напоготові коней. Аж раптом позаду гримнуло. Охоронець, який заховався десь у комірчині, тепер, задихаючись від диму, вискочив надвір і зопалу вистрілив нам услід. Пульнув навмання, та іноді дурна куля влучає точніше, аніж прицільна. В'юн, який біг попереду, скинув руками вгору, немов послизнувся. Я знав цей змах руками, бачив його не раз. Не пошкодував гранати і пожбурив її туди, звідкіля пролунав постріл, — при світлі пожежі побачив, як крутнулася догори ногами розкарякувата постать.

В'юн упав горілиць на вологу весняну землю. Опустившись на коліно, я схилився над ним. В'юн дивився на мене широко розплющеними очима.

— Так лягла карта, пане отамане, — сказав він. — Усе правильно... Прощавайте...

В'юн ще дивився на мене, але я бачив, що очі його неживі. Провів долонею по його повіках. Потім узяв мертвого на руки і швидко пішов до берега.

Ми поховали В'юна в рову під Шполянським лісом. Я дістав із кобури китайку, розірвав навпіл і накрив йому очі. Тіло засипали землею, зверху поклали гілля. Нічний ліс пахнув рястом.

Сіли на коней. Всі, окрім Козуба. Він залишився сам-на-сам із товаришем. Коли нас наздогнав, я простягнув йому «штаєра».

— Чому мені? — знітився Козуб.

— Ти знаєш.

А через два дні на Лебединський ліс посунула облава. Виходить, ми таки добре насолили комуні. Ще зранку примчали Біжу й Василинка, які чатували в роз'їзді, й повідомили, що в наш бік рухається близько сотні людей. Попереду широкою лавою ідуть селяни-відповідачі, а вслід за ними суне міліція і, видно з усього, ударна група ББ.

Я постановив зібрати все своє добро і відійти до Графського лісу.

Та наступного ранку ми побачили, що переслідувачі не вгамувалися. Пересидівши ніч на Богунових хуторах, вони посунули вже на Графський. Довелося перескочити під Капітанівку. На конях ми могли їх водити за носа скільки завгодно, але все це мені не подобалося. Вовкулака запропонував зайти нахабам у тил і, не чіпаючи заручників, потовкти чекістів. Така зухвала думка мене й самого навідувала, проте довелося її відкинути: в такому бою вибірковими жертвами не обійдешся. Усе показувало на те, що настав час переходити в дальші краї. Інакше вони од нас не відчепляться. До того ж я страшенно скучив за Холодним Яром. Як він там? Чи жевріє ще вогонь хоча б у його печерах? Чи стрінемо там кого-небудь із козаків-залишенців?

Я був певен, що так. Але й гадки не міг припустити, що в Холодному Яру на зустріч мене покличе... отаман Веремій.

***

«К поимке банды Черного Ворона, кроме ударной группы окружного отделения ГПУ и милиции, в сводный отряд было привлечено 60 ответчиков из крестьян близлежащих сел. За три дня погони было несколько столкновений с бандитами, однако они ускользали от удара. Надо отдать должное нашим людям, которые в течение трех дней, оставаясь на голодном пайке, изнемогая от страшной усталости, упорно и безропотно шли по следу бандитов. Иногда вместо пищи приходилось подкрепляться молодыми листьями, кое-кто даже из числа закаленных бойцов падал без чувств...

В этой связи следует смягчить упреки в наш адрес из-за того, что при Окротделении ГПУ временно прекратили работу спецкурсы по изучению украинского языка. Тем более, что успех этих занятий и так был весьма незначителен, поскольку почти все наши сотрудники являются уроженцами губерний Центральной России. Они сетуют на излишнюю формальность этого мероприятия, дескать, и так можно объясниться, а овладеть мовой на надлежащем уровне они все равно не сумеют. Однако еще раз подчеркиваем, что временный перерыв в работе курсов произошел

из-за перегруженности первоочередной задачей — борьбой с политическим бандитизмом.

Нач. Шевченковского Окротделения ГПУ Адамович.

Секретарь Орлов».

(Із пояснювальної записки Губернському відділу ГПУ від 27 квітня 1923 року).

2

Перед тим, як відійти до Холодного Яру, отаман написав додому листа і попросив Василинку доправити його до Товмача.

«Добрий день, мої рідні!

Низький уклін Вам, тату, мамо і тобі, моя люба сестро Маріє!

Пишу цього листа в сумному передчутті, що ми більше не побачимося. Адже ви й самі знаєте, що додому мені вороття немає. Я вже просив вас і зараз прошу відмовитися від мене хоча б перед більшовицькою владою, аби вона не цькувала вас усеньке життя за те, що ваш син і брат був «бандитом». Оце їхнє «бандит» допікає мені найдужче, знаю, що й вам воно каменем лежить на душі, бо «бандитом» я став тільки тому, що мав щире і любляче серце. Я понад усе любив свій край і народ, а тому, не вагаючись, пішов боронити його від московського окупанта.

Не журіться за мною тяжко. Мені зовсім не шкода мого молодого життя, бо кладу його за нашу святу ідею, яка ніколи не вмре навіть у поневоленій Україні. Один мій товариш, такий, як я, недавно сказав прості слова, які мене досі гріють, тому повторю їх і вам: історія колись скаже, хто я був і де подівся. Але мені щиро шкода вас, мої рідні, бо страждаєте через мене. Тому я поспішаю сказати Вам, тату, що коли піду з цього життя, то понесу з собою до небес велику любов до Вас. Я і ТАМ пам'ятатиму, як Ви, мій дорогий тату, витяглися в нитку, щоб дати мені освіту, і як тішилися, що колись із мене будуть люди. Маю сподіванку, тату, що Вам ніколи не буде за мене соромно.

Простіть і Ви мені, моя мамо, знаю, що Вам найтяжче. Та хочу, аби Ви знали, що в найчорнішу годину я згадую, як Ви мене, ще зовсім малого, привели на лісову галявину, всіяну суницями, і не торкнулися до жодної ягідки, поки я не визбирав їх усіх до одної. Може,

забули? А я часто згадую те суничне свято. Тепер, на відстані, припадаю до Ваших рук, що гойдали мою колиску. Не плачте, мамо, я ще живий, і, дасть Бог, житиму довго наперекір нашій долі-мачусі. Шкода тільки, що жодна з моїх стежок не веде до вашого порога.

А ти, сестро моя найдорожча, Марусенько моя золота! Знаю, що на твою бідну голову впаде найбільше лиха через брата твого. Бо ти ще зовсім молода, а ця чужинська влада ніколи не забуде, чия ти сестра, і ганьбитиме не тільки тебе, але і твоїх діточок. Та якщо зможеш, прости і ти мені, сестро, й діткам своїм скажи хоч пошепки, що їхній дядько ніколи не був бандитом, що він воював за Україну. Гірко мені згадувати, як я, дурний, був підняв шаблю на тебе, коли ти умовляла мене покинути ліс, але ж ти, Марусенько, знаєш, що я тебе ніколи й пальцем не торкнув і швидше руку собі відрубаю, ніж скривджу тебе. Знаю і те, що ти мене висповідала за моє лісове життя тільки з жалю до мене. Спасибі тобі, моя золота. Чи пам'ятаєш, як я від'їжджав до Москви на навчання, а ти плакала за мною і бігла за возом трохи не до самісінької станції, бо думала, що я більше не повернуся? Так воно, бач, і вийшло. Я повернувся, але не під рідну стріху. Твоє серденько чуло все наперед.

Спасибі вам усім, мої рідні, за розуміння. Гаряче цілую вас. Прощавайте і не журіться за мною, бо я свідомо обрав цей хрест.

Ваш син і брат.

19 квітня 1923 року».

3

Уже ближче до Холодного Яру вони, щоб запастися харчами і тютюном, розгромили вночі гамазей у Михайлівці, потім, ще не охолонувши, заскочили в Жаботин і зробили ревізію у споживчій кооперації — прихопили борошна, крупів, цукру, сірників, махорки, а Захарко намацав у темряві справжнісінького грамофона і, не довго думаючи, відірвав од нього розтруб. Десь чув, що як припасувати цю величезну лійку до дула, то постріл виходить як із гармати.

Від Жаботина до Холодного Яру було три скоки конем, і ще вдосвіта вони пірнули в дубину, де тут-таки, майже на узліску, вирішили перепочити. Крім того, Ворон хотів роздивитися, чим дихає ця місцина, чи не буде якогось руху їм навздогін з боку

Жаботина, котрий раніше завжди кишів «червінцями». Наче ні — місцина дихала спокоєм, дубовою терпкістю і ведмежою цибулею, яка розрослася тут цілими килимами. У квітні Холодний Яр щільно вкривався заростями барвінку і ведмежої цибулі — хоч косою коси. Її лапатими стеблами завжди можна було підкріпитися, якщо ти, звичайно, не збирався ні з ким цілуватися, бо хоч і називалася ця рослина цибулею, а пахла таки часником. Видно, ведмеді тут щось переплутали. Особливо завзято пасся в тих заростях Ходя. Він запихав левурду до рота цілими пучками, часом плутаючи її з таким само лапатим листям конвалії.

Цього разу ніхто з них до дівчат не збирався, і вони всмак поснідали салом із ведмежою цибулею. Закуривши «свіженької» махорки, з цікавістю спостерігали, як Захарко приміряв до рушниці лійку грамофона.

— Ну добре, — сказав його брат Біжу, — причепить — то ти її причепиш, тут великого розуму не треба. Але як же ти будеш цілитися, голова твоя й два вуха? Ця ж лійка і мушку затулить, і того, в кого стрілятимеш.

— Не біда, — шморгнув носом Захарко. — Це для того, щоб когось налякати. От посуне на нас червона банда, а тут їй назустріч — бабах! — гармата.

— Еге, налякаєш, — не повірив йому Невіруючий Хома. — Як одірветься та лійка та як дасть тобі по черепку, то знатимеш. Спитай он у Сутяги, як йому було відірвало кожуха від «люйса».

— А що тут питати? Досі рубець на лобі, — сказав Цокало, і всі подивилися на Сутягу, наче ніколи не бачили того шраму.

Сутяга, сидячи під дубом, сперся на стовбур і тихенько похропував. Голова йому впала на груди, бараняча шапка з'їхала на очі.

— Де ж той шрам? — Невіруючий Хома, який щойно сам сказав, що Сутягу поранив кожух, тепер з недовірою подивився на Цокала.

— Під шапкою, де ж.

— Та ну.

— Гну! — Цокало сердито цокнув язиком.

Сутяга від того цокання перестав хропти, але не прокинувся.

Тим часом Захарко примоцував розтруб до дула рушниці й націлився у той бік, звідки вони приїхали. І тут він побачив Козуба, який чатував попід лісом, а тепер поганяв сюди.

— Бричка! — вигукнув Козуб, так натягнувши поводи, що його кінь став цапки.

Навіть Сутяга умить схопився на ноги, наче то не він похропував під дубком, а його бараняча шапка.

— Козирна? — спокійно спитав Ворон.

— Не знаю, але їдуть з боку Кам'янки на Жаботин.

— За мною! — скочив на коня отаман і невдовзі зупинився за розсохуватим дубом. Відсіля було видно бричку, в якій сиділи троє. Один у френчі, другий у світленькому пильовику, а третій... третьою була жінка, тільки зодягнута по-чоловічому.

Розпитати в цих подорожніх, хто вони, було не з руки. Отак налетіти з лісу — ризиковано. Здіймуть стрілянину, огризнуться гранатами. Дістати кулею звідси? А раптом це наші перевдягнулися...

Бричка, погойдуючись на ресорах, наближалася. Козаки нетерпляче ждали команди.

— Дозвольте, пане отамане, я забалакаю їх, — тихо озвався Василинка.

Ворон здивовано оглянувся на хлопця. Василинка вгадав його думку.

— Тільки ж дивися там... Не гарячкуй.

Василинка зіскочив з коня, кинув на землю шапку-кубанку, зняв із себе паска з кобурою, потім поклав за пазуху «гусяче яйце» — круглу ребристу гранату — і, ставши тепер не партизаном, а пастушком, на хвильку замислився: чи нічого він не забув? Нагнувся і підібрав суху дубову палицю.

— Він що, лупцюватиме їх? — здивувався Невіруючий Хома.

Але йому ніхто не відповів. Василинка вже біг через поле до брички і, вимахуючи дубовим бучком, репетував як на пожежу:

— Стійте! Стійте, там у селі банда!

Його почули, всі троє повернули голови до Василинки, та, видно, нічого не второпали, бо бричка котилася далі.

— Назад! Назад! Там повно банди! — закричав Василинка, добігаючи до брички й показуючи бучком у бік Жаботина. — Розгромили радкоп, спалили сільраду, вирізали комезу![6]

— Да что ти ґаваріш? — не повірив йому гладкий чоловік у френчі. — Какая банда? Аткуда?

— Не знаю, откуда, а тільки дядько Йван послав мене в Михайлівку переказати, бо вони розтрощили й тиліфона, і мого тата вбили... — Василинка з розпуки заплакав. Сльози навсправжки котилися по його щоках і не давали до пуття роздивитися на красиву тьотю у шкіряному кашкеті, таку поважну та пишну, наче вона була тут старша над чоловіками і менше за всіх злякалася того, що сталося в Жаботині.

— Сколько іх? — спитав «погонич», потягнувши віжки на себе.

— Бага-а-ато, — схлипнув Василинка.

— Паґаді, мальчік, нє плачь, успокойся, — сказала красива тьотя, дивлячись на Василинку великими чорними очима. — Ти хочєш сказать, что бандіти да сіх пор в сєлє?

— А де ж?! — сердито вигукнув Василинка. Його розізлило, що ця чекістська посмітюха була така гарна і що вона назвала його «мальчіком». — Подивіться, що вони зі мною зробили! — Кинувши палицю на землю, Василинка розхристав груди і вихопив з пазухи «гусяче яйце». — Руки догори, бо тут вам і смерть!

Усі троє сторопіли, забувши, де у них руки. Може б, котресь ще шарпнулося до револьвера, але Василинка так «замкнув» пальця на кільці гранати, що якби навіть падав мертвий, то «гусяче яйце» зосталося б в одній руці, а чека в другій. Першим його послухався гладун у френчі, потім, випустивши віжки, підняв руки «погонич». Дивлячись на них, шкіряна красуня зневажливо пирхнула і, ніби граючись, зробила те саме.

— Ну, і что дальшє? — глузливо спитала вона.

Ця крива усмішечка Василинку доконала. Погань навіть перед смертю не сприймає його серйозно.

— Ви хотіли знати, де банда? — він теж усміхнувся аж до вух. — Банда здєсь, мадам!

«Мадам» уже не мала в цьому сумніву, бо від лісу до них галопували вершники. Щоб менше здіймати шуму, Ворон узяв із собою лише Вовкулаку й Біжу. Швидко роззброївши та обшукавши трійцю, до лісу їх повели пішки. Бричкою їхав услід Вовкулака, везучи на задньому сидінні три револьвери, коричневий цератовий портфель, планшетку та шкіряну польову сумку.

У дубині їх зустрів почет із дев'яти козаків. Переглянувши посвідки «гостей», отаман заяснів лицем — риба попалася чималенька. Він допитував їх поодинці. Гладун виявився першим заступником

голови окружного виконкому Федором Івановичем Касатоновим. Розповів, що родом він із Смоленщини, а в Україну його послали для зміцнення совєтської влади. Тут він нічого поганого не зробив, не вбив і мухи. Піднімав сільське господарство. Ось і тепер їхав до Жаботина організовувати весняну посівну кампанію. Якщо його відпустять, він одразу комісується за станом здоров'я, поїде на свою Смоленщину, і тут ноги його більше не буде.

— По тобі не скажеш, що ти слабий, — похитав головою Ворон. — Френч он тріщить по швах. Пику на нашому салі од'їв?

— Я сала нє єм, — сказав гладун. — У мєня ат нєво ізжоґа.

— Виходить, що наше сало ще й винне, — зітхнув Ворон.

— Ви жє мєня нє растрєляєтє? Я вєдь что... я мірний чєловєк... занімался сєльскім хазяйством. Я люблю Україну...

— А Росію ти любиш? — спитав Ворон.

— Ну... как жє, канєшно. Сразу уєду, єслі атпустітє. Ви жє мєня атпустітє?

— Це вирішить Вовкулака.

Вовкулака, не зводячи очей з Касатонова, ковтнув слину. Він уже прикинув собі, як і кого посилатиме в «земельний комітет».

«Погонич» у плащику-пильовику на прізвище Самохін був діловодом того ж таки виконкому і також «піднімав сільське господарство». Тобто вигрібав хліб у селян. Він теж почав був з того, що не з власної волі залишився тут після демобілізації, але Ворон його перебив:

— Краще скажи, хто оця баришня, яка з вами?

— Как кто? Уполномочєний ґепеу, развє нє відно?

— Видно. Але мені цікаво, чим тепер у чека займаються жінки?

— Чєсно? — Самохін скривив презирливу пику. — Савокупляются с бальшім начальством. Асобєнно с пріежжім.

— І ця теж?

— Штатная блядь. Ето у ніх тєпєрь називається аґєнтурной работой. Ви мєня панімаєте? Только ето мєжду намі, — сказав Самохін так довірливо, що Вовкулака ледве не захлинувся слиною. Діловод досі не усвідомив, що для нього це вже не має значення — «між нами» чи між усіма.

Але щодо «баришні» він не брехав. Навіть до отамана вона підійшла з таким вихилясом, хоч бери і клич на допомогу хлопців. Її

посвідка в шовковій палітурці пахла парфумами і потверджувала, що перед вами уповноважений Кам'янського ґепеу Ада Михайлівна Лібчик.

— Толька я сразу хачу вас прєдупрєдіть, — грайливо сказала вона. — К атдєлу па барьбє с бандітізмом я нє імєю ні малєйшєво атношєнія. Мнє дажє нравятся лєсниє рицарі. Ето так рамантічно.

— А чого ти їхала в Жаботин?

— Праґулятся. Касатік мєня пріґласіл падишать свєжім воздухом.

— Касатік — це Касатонов? — здогадався Ворон.

— Ну, нє Самохін жє.

— То як? Подихала?

— Ето ужасно. Я жє вам нє мужчіна, чтоби са мной так абращаться.

— Чому ж зодяглася по-чоловічому?

— Нравітся.

— Працювати в чека теж наравиця?

— Пачєму би і нєт?

— Ми чекістів розстрілюємо, — сказав Ворон.

— Но вєдь нє жєнщін жє?

— Стать тут не має значення.

— Ви шутітє, — хотіла засміятися Ада Лібчик, але не вийшло. — Я прєждє всєво женщіна. І мнє нравітся работать с мужікамі. С німі ілі с вамі — мнє всьо равно. Ми можєм даґаварітся, я вєдь панімаю, каково вам бєз жєнщін в лєсу.

Вона потяглася рукою до отамана, але Вовкулака не дрімав.

— Забери граблі, бо відчикрижу! — замахнувся він шаблею.

— Но вєдь я на всьо саґласна, — Ада Лібчик зірвала з голови кашкет, і темне хвилясте волосся потекло їй на плечі.

— Це добре, — сказав Ворон. — Добре, що ти на все згодна.

— Яким буде рішення суду, пане отамане? — не терпілося Вовкулаці.

— Тих двох, що піднімали сільське господарство, — підняти на дуба.

— Вже! А цю курву куди?

— Подаруй її Ході. Вона сама проситься.

Ворон подав команду рушати. Усі, окрім Ході, сіли на коней.

«Мадам» Лібчик здивовано дивилася їм услід. Коли Ходя, роздуваючи ніздрі, підійшов до неї, уповноважена сама розхристала пазуху, боячись, що цей дикун роздягне її шаблею.

— А Ходя вміє це робити? — спитав Невіруючий Хома, який їхав поруч із Цокалом.

— Навчиться, — сказав Цокало і багатозначно цокнув язиком. — Чуєш, як верещить?

Хома наставив долоню до вуха, хоч вереск уже розлягався лісом. Важко було розібрати, чи то кричить хтось на радощах, чи, може, від жаху.

Усім відлягло від душі, коли Ходя догнав їх з оголеною шабелькою. Козаки ніби тільки тепер почули, що ліс наповнений пташиними голосами, усе довкола співає, радіє сонячній днині. Що далі вони заглиблювалися в ліс, то дужче тішили око деревостани могутніх дібров, які іноді непомітно переходили в темні масиви граба чи раптом засвічувалися мармуровими стовбурами ясенів.

Холодний Яр глибшав, спадав униз широкими терасами, розгалужувався на багато балок і менших ярів, тож на кожному закруті, вигині та узвишші доводилося зупинятися і наслухати, чи не почується десь людського голосу, форкання коня чи ще якогонебудь підозрілого звуку. Вони придивлялися, чи не видно де ступаків, відбитків копит, попелу від згаслого вогнища. Час від часу пристоювали, принюхувалися — а раптом повіє димком? — і їхали далі, пробираючись на схід від Мотриного монастиря (як там вона, їхня «Мотря»?) до Скарбового Яру. Торік Чорний Ворон тиждень стояв там із козаками, і йому сподобалася та місцина своєю захищеністю, близькістю озера та якимсь невидимим магнітом, що був закопаний у глибинах Скарбового Яру і не хотів тебе відпускати в інші краї. Може, тим магнітом і справді був гайдамацький скарб, захований тут ще Максимом Залізняком, про який старі люди гомонять уже півтора сторіччя. Інакше звідки взялася б ця назва — Скарбовий Яр? Неподалік від нього лежало урочище Буда, де й досі стояв живий свідок гайдамацької таїни — велетенський тисячолітній дуб, названий у народі Залізняковим, хоча під ним не раз спочивали і Наливайко, і Павлюк, і сам гетьман Хмель. Коли Ворон ще раз нагадав хлопцям, у якому святому місці вони зупиняться, Козуб сказав, що треба чимшвидше запастися рискалями та добрими щупами й гарненько промацати той Скарбовий Яр.

— Рискаля я везу, — заспокоїв його одноокий Карпусь. — А замість щупа підійде і шомпол.

— Ох, щось мені не віриться, щоб ми його викопали, — похитав головою Невіруючий Хома.

— А це ж чого? — поцікавився Цокало.

— Не може бути, щоб за стільки літ якісь гультіпаки його не намацали.

— Не намацали, — сказав Ворон. — Це я точно знаю.

— Як же таке можна знати? — і далі не вірив Хома.

— Бо там не золото найдорожче.

— А що? Срібло?

— Ні.

— То що ж це таке може бути? — подивився на отамана Фершал крізь запітнілі окуляри.

— Вгадайте.

— Я знаю! — вигукнув Василинка. — Що ж тут думати?

Усі обернулись до нього. Василинка, щоб їх помучити, трохи помовчав, підбив вище на лоба шапку-кубанку і вліпив у самісіньке око:

— Свячені ножі. Ось що закопав тут Максим Залізняк. Ножі, освячені самим Мельхиседеком.

— Ні, — похитав головою Ворон, хоча йому ця думка сподобалася. — Закопують ножі на знак миру, а Залізняк не збирався ні з ким миритися.

— Тоді що?

Тут уже всіх розібрала цікавість, що ж то за скарб такий дивний, і вони один поперед одного почали вгадувати — ну, геть як діти, — називаючи всіляке коштовне каміння, дорогоцінну зброю, клейноди, старовинні книги, королівські та царські грамоти, дійшло навіть до вин та цілющих медів, що їх пили козаки-характерники. Отаман уже й сам, як дитина, сміявся з їхніх відгадок, аж тут Вовкулака раптом ударив себе по лобі й сказав, щоб усі замовкли, ану цитьте мені, сказав Вовкулака, бо я здогадався, що найдорожче у тому скарбі.

— А що? — в один голос спитало його одинадцятеро козаків, навіть Ходя спитав, як ніколи, виразно: — А сцьо?

І Вовкулака, перевівши подих, сказав:

— Легенда.

Усі одинадцятеро козаків на якусь хвилю вражено притихли, а потім, теж перевівши подих, загули в один голос:

— Е, та це ми знаємо. Леґенда, звісно, то головне. Але ж там повинне бути ще й золото. Хіба ні?

— Іба ні? — витягнув шию Ходя.

— Звичайно, — погодився Ворон. — Золота там ціла скриня. Та й не тільки золо...

Він затнувся і, притримавши Мудея, втупився очима в якусь одну тільки йому видиму точку. Його враз напружена постать змусила всіх зупинитися і не дихати. Вони сторожко повели очима вслід за поглядом отамана і побачили те, що він помітив першим. Там, на молоденькому клені, була відламана гілка. І відчахнув її хтось зовсім недавно, бо зі свіжого зламу поволі скрапував сік.

***

«21 апреля ночью неизвестная банда ограбила продовольственный склад в селе Михайловка и потребкооперацию в Жаботине, после чего скрылась в направлении Холодного Яра. Днем того же числа на дороге из Каменки в Жаботин были зверски замучены зампред окрисполкома Касатонов, делопроизводитель Самохин, уполномоченный ГПУ Либчик, ехавшие в Жаботин для проверки хода посевной кампании. Приказано произвести разведку. Туда уже высланы ответчики из вышеуказанных сел. Операцией будет руководить сам лично Председатель РайВоенСовещания тов. Астраханцев, который выехал на место событий. Меры к выяснению характера банды приняты. Настроение у кулачества приподнято, но волнения среди населения не наблюдается.

Начокротд. ГПУ Бергавинов.

Нач. СОИ Ленский».

(Із тижневого звіту Черкаського окружного відділу ҐПУ губернському відділу ҐПУ з 17 по 24 квітня 1923 р.).

Розділ другий

1

Ми таки відкопали його. Саме тут, у Скарбовому Яру, де отаборилися на широкому виступі схилу, порослому змішаним лісом. На цій «призьбі» стояли білі клени, ясени, берези, які раніше від дуба і граба викинули молоденьке листя, і звіддалік здавалося, що їх огортає зелений дим. За підлісок тут були густі зарості ліщини (вона теж уже розвішала блідо-зелені сережки), кущі шипшини та глоду, що набубнявів біленькими пуп'янками.

Відіспавшись та відпочивши біля багать, ми вже наступного дня двійками подалися в різні кінці Холодного Яру на вивідки: чи немає тут нашого брата лісовика (мусив би бути!) і чи не завелися десь у глибоких хащах рогаті чорти? Хтось же зламав оту гілку на клені.

Сутягу і Козуба я послав у напрямку села Грушківки, Ходю й Біжу — на Головківку, Невіруючий Хома з Цокалом потрюхикали в бік Лубенців, а Захарко з Ладимом — на Буду. «Пастушка» Василинку я попросив провідати «Мотрю» і там розпитати все, що тільки можна — і про монастир, і про «бандитів», і про тих, хто їх ловить, і про сни рябої кобили. Залишивши в таборі одноокого Карпуся та Фершала, ми з Вовкулакою вирушили в напрямку Мельників. Добралися майже до хутора Кресельці, але — ніде нічого. Ні людського ступака, ні відбитка копита (окрім наших), ні кінського кізяка. Страх як кортіло заглянути на Креселецьке лісництво, проте не ризикнули: якщо Василя Чучупаку вистежили тут ще навесні 20-го, то чого чекати тепер?

Ми повернули праворуч, навідали джерело Живун, однак і тут не знайшли ніякого знаку. Захлиналося співами птаство, витьохкував соловейко, не втихали зозулі (якщо то правда, що вони лічать літа, то кому ж оце стільки кували?), кілька разів нам перебігали дорогу як не козуля, то заєць, а людської душі не чути було — ні душі, ні ноги. Ото лише зозулині черевички жовтіли та ще тут і там цвіли кущики синіх фіалок, медуниць і курячої сліпоти. Сліпота вже напала й на нас, бо коли біля Живуна ми поба-

чили товстелезне повалене дерево зі свіжим зрубом, то не відразу й здогадалися, що то робота бобрів.

Так того вечора ми й повернулися «додому» ні з чим, якщо не брати до уваги весняних грибів-зморшків, яких Вовкулака назбирав повну шапку. Хлопці теж нічого не бачили, хоча Біжу оббігав стільки байраків та виярків, що навіть натрапив на мої і Вовкулачині сліди, які його привели до Живуна, а потім до самісінького табору. Сутяга і Козуб набрели з боку Грушківки на завалену землянку, знайшли біля неї іржавий шомпол «манліхера», але все показувало на те, що «хата» щонайменше позаторішня. Невіруючий Хома, який ходив із Цокалом на Лубенці, від самого початку не вірив, що вони когось знайдуть; та оскільки їхній шлях пролягав знов-таки з боку Жаботина, то Хома не витримав і вирішив подивитися, чи й досі там висять оті двоє сіром? Ні, їх уже знайшли й відчепили. І курви нема, розповідав Хома, з підозрою поглядаючи на Ходю.

Захарко з Ладимом двічі обігнули хутір Буду й таки побували біля дуба Залізняка. Стоїть наш дубочок, хвалився Ладим, тільки під ним ніхто не сидить, ні Наливайко, ні Павлюк, ні Хмель, — городив чорті-й-що Ладим, наче йому щось зробилося з головою. А раз там нікого не було, то ми із Захарком удвох посиділи. На хутір, звісно, не заходили.

Хто недаремно того дня їв хліб, то це Василинка. Напитуючи роботу в монастирі, він вивідав там усе, що міг, і навіть сни рябої кобили. Виявляється, що саме тепер більшовики закривають «Мотрю», але на слізне прохання черниць майно та будівлі монастиря передають релігійній громаді. Сестри отримали також в оренду Івано-Златоустівську і Троїцьку церкви. Наглядає за ними адмінвідділ Медведівського волвиконкому. Зовні «Мотря» ніби така, як раніше, але все вже не те. Землю забрала комуна, жити немає з чого, і черниці змушені найматився до селян на різні роботи. Подейкують, що для них у монастирі відкриють кравецьку майстерню, де вони шитимуть ковдри і ще всяку всячину.

— Може, на зиму хоч ковдрами запасемося, — хазяйновито прикинув одноокий Карпусь.

— Еге, запасешся, — буркнув Хома. — Що, у богомільних жінок відбереш?

— Навіщо відбирати? Може, вони самі дадуть.

— Еге, дадуть. Жди.

— Цитьте! — перебив їхні теревені Вовкулака. — Скільки всього там черниць?

— Небагато, — сказав Василинка. — Ще донедавна було дванадцять. А це прислали з Черкас новеньку.

— То їх там тринадцять? — тепер уже не втримався Цокало. — Так, як і нас?

— Ні, — серйозно відповів Василинка, ніби не розуміючи солоного жарту. — Крім черниць, там ще п'ять послушниць. А також ігуменя Рафаїла. У церкві править дуже старий батюшка Іван. Ще там вештається якийсь юродивий у чорній хламиді.

Я аж підскочив.

— Невже Варфоломій?

— Так, Варфоломій.

— Він живий?

— Мабуть, живий, якщо вештається, — незворушно відказав Василинка. — Хоча під каптуром не видно його лиця.

— Аж не віриться... — я мимоволі подивився на Невіруючого Хому.

— Я ще не доказав головного, — Василинка підбив на лоба кубанку. — Охорони в монастирі ніби й немає, а чекісти є.

— Чекісти?

— Атож, — кивнув Василинка. — І насамперед ота новенька черниця з Черкас. Сама підкотилась до мене...

— Сама? До тебе? — не повірив Хома.

— А хіба що?

— Нічого. Просто дивно. Черниця... сама підкотилася.

— Не цікаво — не буду розказувать, — образився Василинка.

— Не перебивайте його, — втрутився Вовкулака. — Він по правді все каже. Хто б це просто так присилав черниць із Черкас, якщо монастир уже майже закритий?

— Отож-бо! Ви б її побачили, що то за кобилиця.

— Ну, добре, — примирливо сказав Хома. — А що було далі? Підкотилась вона до тебе...

І тут Василинка, розізлений тим, що на нього досі дивляться, як на хлопчиська, розповів таку історію, що в носі закрутило не тільки Хомі. Схоже було, що спершу він і не хотів цього розказувати, але раз так, то нате вам. Коли всі сестри пішли до вечерні,

Василинка, не напитавши у них роботи, теж поплентав своєю дорогою. Рушив про людське око начебто у бік Мельників, а коло Гайдамацького ставу крутнув ліворуч. І тут спиною почув, що за ним хтось стежить. Він розглянувся крадькома, нікого не побачив, то швиденько завернув до мельничанського шляху і там заліг у придорожньому рову. Коли чує, хтось таки чалапає його слідом, а потім через рів, прямо над Василинкою, перескочила чорна рясофора, війнувши на нього жіночим духом. Тут Василинка вже не витримав, підвівся та як чхне, аж та рясофора ледве не впала зі страху.

Далі Василинка розповідав таке, від чого сам червонів, затинався, низько опускав голову, і шапка йому сповзала на носа. Але й спинитися вже не міг. Черниця пояснила йому свою цікавість тим, що він їй дуже сподобався, що вона вже не може жити самими молитвами, бо її грішна природа вимагає свого... Ну, кумекаєте? — питав Василинка, ще нижче опускаючи голову. Словом, вони пішли в кущі, й тут сталося найцікавіше. Василинка, хоча й затинався, але розповідав так смачно, що не повірити йому було важко. Коли вона роздяглася, ну, зовсім поскидала все до нитки, то на стегні у неї була червона попружка, надавлена підв'язкою. А знаєте чого? Ні? А того, пояснив Василинка, що вона там ховала пістолета.

Дванадцять пар очей витріщилося на Василинку, хоч бачили вони, ці баранячі очі, не його, а бачили — ось, як зараз, перед собою — ту попружку на білому стегні.

— А далі? — облизнув губи Хома.

— А що далі? Далі все ясно, — розважно сказав Василинка.

Настала тиша. Тільки Цокало багатозначно цокнув язиком.

— Як же ти його нагледів, того пістолета? — нарешті спитав Козуб.

— Дуже просто. Коли вона зняла рясу, то не кинула її на траву, а дуже обережненько поклала коло себе збоку. Я побачив, що там щось загорнуте, потім... коли вже це... — Василинка почервонів ще дужче. — Коли... той... вона закотила очі й втратила тяму, я помацав того ґендзуля в рясі й здогадався, що то пістолет.

— А може, то було щось інше? — засумнівався Хома.

— Що? — не зрозумів Василинка.

— Ну, мало чого. Наприклад, кабзда із грішми. Жінки часто ховають гроші або в пазуху, або ще й далі.

— Що ж я — пістолета од кабзди не відрізню? — образився Василинка.

— Ну й ну, — крутнув головою Біжу. — Оце добігався один.

— Учора Ходя, сьогодні Василинка, — докинув Захарко. — Якщо так діло піде й далі, то скоро ми всіх чекісток перешпокаємо.

— То ти її прикінчив? — втрачав терпець Вовкулака.

— Ти що? — здивовано подивився на нього Василинка. — Щоб на монастир знов цілий полк наслали? Там ті сестрички і так бідні.

— А що ж ти з нею зробив?

— Нічо', попрощався. Пообіцяв, що як наймуся десь близько на роботу, то прийду ще.

— А вона?

— Приходь, каже. Та ви не дотумкали головного. Слідкувала вона за мною не тому, що їй засвербіло, а через те, що нюхом сука почула в мені партизана, — нарешті розправив плечі Василинка.

— Ну, так це здалеку видно! — сказав Вовкулака, і дванадцять пар очей весело перезирнулися.

— Отож. Почула нюхом і хотіла вислідити, куди я піду. А як попалася, то вже нікуди було діватися, придурилася, що любить мене.

— От тобі й сон рябої кобили, — вищирився Вовкулака, а Василинка заграв двома ямочками на рожевих щоках.

— Бо таки ж рябої! — сказав він, дивуючись. — Ось вам хрест, що вона вся ряба, як трясця. Навіть цицьки в ластовинні!

І знов дванадцять пар баранячих очей втупились у Василинку, хоч бачили вони не його, а бачили — ось, як зараз, перед собою — дорідні цицьки, обсипані веснянками до самісіньких пипок.

— А бий тебе коцюба з твоєю курвою, — ударив об поли одноокий Карпусь. — У мене куліш збіг.

Утім, вечеря вдалася. Куліш хоч і збіг, зате вийшов густим, як каша. До того ж Карпусь засмачив його не тільки салом, а ще й ведмежою цибулею та грибами-зморшками. Я дозволив хлопцям потягти по чарці й сам причастився. Спати мостилися на купах гілля ближче до згаслого багаття, яке ще тримало жар. Коней прив'язували так, щоб вони тулилися докупи, грілі одне одного й давали тепло нам. Біля коней завжди затишніше.

На варту я виставив Сутягу і Ходю, але й сам довго не спав. Піднявся схилом вище вгору. Місяця не було, цятки зірок проглядали крізь верховіття. Здавалося, ця могутня тиша простягається на весь світ. Але Холодний Яр не спав. Він жив своїм нічним життям. Не вірилося, що крім нас та насельниць монастиря тут більше нікого нема. Ліс не поспішає відкривати свої таємниці.

2

Вони ще два дні марно ходили на вивідки в різні кінці Холодного Яру, а на третій Ходя привів під конвоєм дикого чоловіка. Виявляється, далеко не треба було ходити, цей чоловічина крутився у них під носом, приглядаючись до всього, що тут діялося.

Ходя, наладнавши лука, ще вдосвіта пішов на своє тихе полювання (скучив за м'ясом) і тут-таки, у Скарбовому Яру, в розсосі кострубатого дерева, яке розрослося вгору трьома стовбурами, нагледів таке велетенське пташине гніздо, аж йому затрусилися жижки. Це ж який здоровенний птах завівся у цьому Холодному Яру, подумав Ходя, ніяка стріла його не візьме, хіба що з рушниці дістанеш. Та оскільки стріляти заказано, то краще гукнути хлопців, нехай подивляться на цю чудасію. Але кликати хлопців Ходя передумав, закортіло спершу самому заглянути в те гніздо: якщо там є яйця, то вони завбільшки як голова, — і Ходя, роззувшись та вийнявши з кобури револьвер, тихенько поліз на дерево.

Леле! У гнізді, вимощеному з гілля... спав чоловік. Заросший по самі очі й такий обірваний, що, мабуть, ніколи не виходив з лісу. Видно, жив тут, як звір. Обіч нього лежав карабін та зачовганий, майже порожній наплічник. Ходя витріщився на відлюдька і дивився довго, поки той не розплющив очі. Побачивши над собою зизооку фізіономію, дикун закліпав, ніби відганяючи сон, але не злякався.

— Ти хто? — спитав він у Ході.
— Козяк, — відповів Ходя.
— Якщо ти козак, то хто тоді я?
— А хтьо?
— Ти ж, мабуть, китаєць?
— Китаєсь, — погодився Ходя. — Козяк. А ти хтьо?

— Козак — це я, — сказав відлюдько.

— То ходя за мною, — скомандував Ходя і, взявши його карабін, спустився з дерева.

Відлюдько теж зліз на землю і покірно пішов попереду. Він добре знав, куди треба йти.

Побачивши дикуна-обірванця, козаки не знали, що й думати. Сексот — не сексот, гайдамака — не гайдамака, заблукалий селянин — теж ні. Тоді чому він тинявся тут біля них, ховаючись? Дуже цікавою на приблуді була взувачка: шкарбани так порозлазилися, що поверх них він намотав ганчір'я, перев'язавши його мотузками. Стояв перед отаманом понурий, дикий і такий змучений, що душа ледве трималася в тілі. Придивившись близько, Ворон зрозумів, що це не дідуган, а хлопець, який ковтнув не один фунт лиха.

— Ти хто такий?

— Гриць.

— Що ти тут робиш?

— Живу.

— У лісі?

— Хіба заборонено? — наїжачився Гриць. — Звірині, і тій можна.

— А ти ж не звірина.

Гриць уп'явся поглядом в отамана. Його сплюснуті оченята раптом округлилися і налилися слізьми.

— Чорний Ворон? Невже?..

— Ти мене знаєш?

Гриць упав Воронові на груди й розревівся, як дитина.

— Чого ж би не знав. Ви мене, може, й не запам'ятали, а я вас, пане отамане, бачив не раз. Приходили до нас, ще як був Деркач, Семен Чучупака, Панченко... Тоді нас багато було, всіх не запам'ятаєш.

— Це правда, — сказав Ворон. — Тільки чого ж ти зразу до нас не прийшов, а ховався поза кущами?

— Чого... — Гриць зашмуляним рукавом витер очі. — А того, що не впізнав вас оддалеки. Ось і тут насилу роздивився.

— Добре, мене не впізнав — і не треба. Та невже ж ти не бачив, хто ми такі? Чому не підходив, ховався?

— Еге, чому не підходив, — пхикнув Гриць. — Хіба ж ви, пане отамане, не знаєте, що під повстанців і чекісти маскуються? Дай,

думаю, роздивлюся спершу. А тут ще, бачу, китаєць серед вас походжає, — озирнувся Гриць на Ходю. — Е, ні, думаю, чого-чого, а китайців у нас зроду не було.

— Гаразд, — сказав Ворон. — Схоже на правду. А як же так вийшло, що ти оце в Холодному Яру сам із собою воюєш?

— Як вийшло... — Гриць знову скривився (нервами хлопець також ослаб), але пересилив себе, шморгнув носом і пояснив. Та так пояснив, що дехто з козаків теж змахнув рукавом сльозу.

Хоч і піддалися отамани та багацько козаків на амнестію, але й залишенців було чимало. Їх ще ой як боялися. Мстилися як могли. А коли ворог боїться — він ще не переможець. Бо не сьогодні — завтра прийдуть до нього і скажуть, кому до небесної канцелярії, а кому в земельний комітет... Ну, і лісовиків уже ганяли, як солоних зайців. Гинули один за одним. Падали в бою, помирали від ран, потрапляли в засідки. Дехто не витримував, виходив із лісу, вербувався з чужими документами на Донбас чи на криворізькі шахти (казали, що під землею їх не шукатимуть), дехто від розпачу йшов на амнестію, хоч знав, що на тому йому і клямка. Але безвихідь часом страшніша за смерть. Смерті, хоч і боїшся, та ніколи її не побачиш, казав Гриць, а безнадія — ось вона, перед носом. Їсти не було вже чого, села більшовики взяли в такі шори, що якби хто й хотів помогти, то ніяк. Ото що силою десь урвуть, то тільки і їхнього. Одну зиму пережили, а на другу, ось цю, останню, їх лише троє й зосталося. Гриць, Шамрай та Микитась. Від голоду вже дуріли. Під кінець зими кору варили, греблися в снігу, шукаючи жолудів, дивилися, чи ніде яка пташка не впала від морозу. Як зійшов сніг, пішли Шамрай з Микитасем у Грушківку пошукати їжі та й не вернулися. Чи потрапили в руки більшовиків, чи впали від голоду десь у дорозі — Гриць не знає. Він їх дожидає і досі (тут недалечко їхня земляночка), виглядає з ранку до вечора, всі очі видивив, а хлопці не йдуть...

Похилили голови козаки. Хіба ж не те саме їх жде?

— Ви держитесь ще нівроку, — сказав Гриць. — Навіть на конях.

Карпусь простягнув йому кусник черствого житнього хліба. Гриць узяв, довго дивився на нього, потім понюхав і знов гірко скривився:

— Волошками пахне.

— Волошки в житі ростуть.

Дрібні сльози, як блохи, застрибали Грицеві по бороді. Він одщипнув крихту хліба, поклав її до рота і так тримав.

— То ти оце сам збирався бурлакувати? — спитав Ворон.

— Бурлакувати чи ні, а не міг я Холодного Яру покинути. Не міг, і квит.

— Нема куди йти?

— Не в тому річ.

— За поли держить?

— Якби ж за поли. За душу. Ох, і держить. Але не в тому річ, — повторив Гриць. — Не міг я, братці, звідси піти, забравши з собою найбільшу таємницю. Тому, повірте, зрадів, коли ви тут з'явилися. Тільки мусив ще добре приглянутися. Бачу — китаєць. — Гриць знов із підозрою глипнув на Ходю, потім подивився на кожного козака, на Ворона і раптом спитав:

— У вас лопата є?

3

Він привів їх до старезного, майже всохлого дуба, на якому ця весна відживила, може, зо дві гілляки. Стовбур, завтовшки у п'ять аршинів, був порепаний і дупластий, місцями оголений, без кори, а збита верхівка чорніла, обвуглена, — видно, не раз влучала блискавка в цього велетня.

Недалеко від нього, сажнів за десять, стояв ще один старий дуб, але значно молодший (він уже почав розвиватися), напевно, онук побитого громом велета. І ось якраз поміж цими дубами Гриць розгорнув купу хмизу.

— Копайте. На п'ять штихів углиб копайте. А тоді побачите.

Одноокий Карпусь, який з усіх сил стискав у руці рискаля, наче боявся, що його хтось у нього видере, поплював на долоні й заходився копати.

Тринадцять пар очей і одне Карпусеве око напружено вдивлялися в чорну розкопану землю, тринадцять сердець здригалися на кожне шпортання рискаля об тверде коріння.

— Спочинь, дай-но я, — чемно запропонував Вовкулака, та Карпусь не повів і бровою. П'ять штихів для нього — дурничка. А якщо

Вовкулака такий розумний, хай би возив за собою рискаля.

Він таки трохи вхоркався, але сам того не чув. Чув тільки, як щось дрібно трусило ним ізсередини і свербіло ліве вибите око. Ось він заглибився вже на півдержака, копати стало незручно, проте Карпусь навіть не переводив духу.

— Може, розшир яму? — порадив Вовкулака. — Буде зручніше копати.

— Не треба, — озвався Гриць. — Уже близько.

Карпусь став на коліна, дотягнувся рукою до дна ями, викидав розпушену землю і знов запрацював рискалем.

Дзень!.. Залізо скреготнуло об залізо. Козаки гуртом підступили до ями й, стукаючись лобами, схилились над нею. Карпусь знову став на коліна, засунув руку в яму по саме плече, затуливши собою її нутро. Налапував, що воно дзенькнуло. Коли його пальці зарилися глибше, промацали гладеньку поверхню металу, Карпусь уже не мав сумніву, що воно за штукенція. Він рішучіше запрацював пальцями, риючи землю довкола схованки, нарешті підважив її і вийняв на світ Божий велику, вже почорнілу, заклепану зверху гарматну гільзу.

Козаки втупились у неї очима, потім усі як один подивилися на Гриця.

— Вона, — видихнув Гриць. — Дай сюди.

Карпусь правим оком глянув на отамана, той кивнув: дай. Гриць узяв гільзу, дістав з-під поли австрійського багнета і став розколупувати заклепану верхівку. Сплюснута латунь розійшлася легко, відкривши отвір до гільзи. Гриць заглянув у неї, як сорока в кістку, благоговійно подав отаманові.

Той теж зазирнув у гільзу, і серце його забилося швидше. Наступної миті Ворон дістав звідти згорток чорного полотна.

Очі у козаків побільшали. Хома закусив нижню губу, щоб не прохопитися зайвим словом.

Ворон розгорнув полотнину. На ній було вигаптувано срібною заполоччю герб-тризуб у терновому вінку. І головний холодноярський девіз — «Воля України або смерть». Із другого боку полотнища над тризубом у вінку яскравіло Тарасове пророцтво: «І повіє новий огонь з Холодного Яру». Як заклик.

Так, це був бойовий прапор полку гайдамаків Холодного Яру. Ворон бачив його не вперше, але тепер гасло «Воля України або

смерть» війнуло на нього іншим змістом. Мабуть, і решта козаків відчули те саме, бо дивилися на прапор з мовчазною зажурою.

— Ми довго носили його з собою, — сказав Гриць. — Таїли за пазухою, переховували в дуплах дерев, у лисячих норах, у старих воронячих гніздах. А проти минулої зими, коли нас зосталося троє, вирішили закопати.

За збереження прапора Чорний Ворон оголосив Грицеві подяку від імені Лебединського полку. Гриць знову розплакався, як дитина, — це означало, що отаман бере його до загону.

— Якщо маємо прапора, то треба обрати бунчужного, — Ворон повів очима по засмучених обличчях, які враз ожили.

— Вовкулака хай буде! — хором вигукнули козаки.

— Добре! — отаман урочисто подав йому прапор.

Вовкулака, схвильований, узяв полотнище, і, не знаходячи слів, низько вклонився товариству. Потім акуратно склав прапор, поцілував його і сховав у себе на грудях.

Ну що ж, їхнього полку прибуло. Отаман сказав, що настав час розбиватися на трійки і шукати фортуни по селах. Кому фортуни, кому правди (він підморгнув Вовкулаці), а кому верхового коня. Ворон подивився на Гриця, на лахміття, в яке той був зодягнутий, і подумав, що його обмотані ганчір'ям шкарбани не пролізуть у стремена. І тільки потім отаманові майнув здогад, що так замотують чоботи не тільки для того, щоб не погубити підошов. Так їх обкутують ганчір'ям швидше для того, щоб не лишати слідів...

Чорний ворон, який сидів на сучку старезного дуба і майже зливався з його обвугленим стовбуром, ліниво, але й трохи здивовано назирав за людьми, що викопали з-під землі гарматну гільзу. Якби ворон умів розмовляти по-людському, він би їм показав, де треба копати, залюбки показав би, де собака заритий, позаяк анітрішечки не боявся лісовиків. Та що там він, їх не боялися навіть полохливі сороки, які завжди здіймали свій дурний скрекіт, коли до лісу ступала чужа нога. А тут хоч би що — на лісовиків вони ніколи не скрекотали, і ворон був за це вдячний білобоким, оскільки терпіти не міг їхнього скрипучого крику. Від нього у ворона боліла голова, як і від будь-якого галасу, через те він давно жив самотою, цураючись навіть воронячих зграй. Ворон і сам не любив каркати, але зараз у нього так засвербіло в горлі, що він не міг стриматися. Щось

він добачив, щось передчув таке, від чого недобрий лоскіт пробіг його голосницею, і ворон, розтуливши червоного рота, хрипко, по-старечому каркнув.

Розділ третій

1

«8 мая під вечір з боку нашого лісу бачили трьох чоловіків на конях з рушницями, і серед селян ходить чутка, буцімто в Холодному Яру знов появилася якась банда. Це посвідчує і та біда, що трапилася 9 мая коло гори Стрилиці. Тут, під селом Івківці, було вбито голову комячейки Стоцького, який пізнього вечора повертався конем з Івківців у Головківку. Гора Стрилиця лиса, у неї часто вдаряють блискавки, того й Стрилицею зветься. На ній не росте ні одного деревця, ні одного кущика, трава і та жовта, через те люди її обминають. І от бандити, які вбили Стоцького, покинули труп на цій горі, щоб його ніхто не знайшов, а коня, видно, забрали. Просимо прийняти міри по виявленню банди, позаяк усі активісти Головківки та ближніх сіл застрашені, а куркулі потирають руки.

Голова Головківської Сільради Трухній».

(Із пояснювальної записки уповноваженому Чигиринського відділу ГПУ від 12 травня 1923 року).

Після того, як вони погуляли довкола Холодного Яру, отаман вирішив перейти до Ірдинських боліт; хай тут усе втихомириться-вляжеться, хай ударгрупи позмагаються з вітром, а вони пошукають фортуни в іншому місці. Його намір збігся з волею провидіння: Сутяга, який із Ладимом та Цокалом ходив аж на Сокирне, приніс приголомшливу звістку — біля Ірдинських боліт з'явився загін отамана Веремія, котрий шукає з ними зв'язку.

Ворон не знав, що й думати. Заклавши великі пальці обох рук за ремені портупеї, довго і важко дивився на Сутягу.

— Може, це не той Веремій? — нарешті спитав він.

— Таки той, — прогув, як у бочку, Сутяга.

— Але ж його давно поховали.

— То вони з Чортом самі все придумали.

Виходило так, що коли Веремія схопили, Чорт навмисне затіяв гру з похованням отамана, щоби ввести в оману чекістів. Опинившись у Черкаському допрі, Веремій хитрощами затесався до кримінальників і так не лише уник розстрілу, але й дочекався моменту, щоб дременути на волю. Тепер, зібравши два десятки своїх найвірніших козаків, він ще з більшою люттю колошматить комуну від Нечаївки до Білозір'я, мстить за свою загиблу дружину та сина, який пропав безвісти. Після кожного нападу Веремій з козаками щезає в Ірдинських болотах, де знає хідники й тверді острови для спочинку, якийсь час відсиджується, а потім зненацька виринає там, де його ніхто не очікує. Сутяга випадково наткнувся в Сокирному лісі на Веремієвого ад'ютанта Чорта, з яким знайомий давно, і той, щиро зрадівши цій зустрічі, запевнив Сутягу, що рано ще вішати кирпу, ще може таке розгорітися, що нікому й не снилося. Біля Городища і Мліїва вже розкурили люльку брати Блажевські, отаман Курінний замінив під Златополем Загороднього, в районі Мошнів розгулявся Шпильовий[7], а тут ось — Чорт уже й сам такого не сподівався — воскрес Веремій. Повернувся, можна сказати, з того світу і тепер надолужує згаяне в допрі, шукає зв'язку з іншими отаманами, щоб узгодити дії і, як у давні добрі часи, спільними силами вдарити на станцію Бобринську, де й досі товчеться більшовицький кавполк. А заодно почистити Смілу, яка аж кишить червоною поганню.

Якщо Веремієвого воскресіння не сподівався сам Чорт, то Ворон і поготів. Тепер він не мав права навіть вагатися, їхати чи не їхати до Ірдинських боліт. Мусив дати звіт Веремію про долю Ярка. Розповісти по щирості, як усе вийшло, і ще не вгадано, як на те подивиться Веремій. Казна-що — замість радіти, що отаман живий, Ворон знетямлено дивився на Сутягу.

— Як же він надибав тебе, той Чорт? — з підозрою спитав він.

— Та не він мене, а я його.

— Ти? — перепитав Ворон. У їхньому ділі це часом багато важило: хто кого «знайшов». — А ти в цьому впевнений?

— Я, я, — потвердив Сутяга і розповів, як зайшов у Сокирному лісі до знайомого їм лісника Гудими (Ворон давно його знав,

саме Гудима колись їх попередив, що чека роздає лісникам стрихнін, аби підсипали отруту отаманам), так отож Сутяга лишив Ладима і Цокала вартувати надворі, а сам зайшов до Гудими й застав у нього не кого-небудь, а цього ж таки Чорта, Веремієвого ад'ютанта, якого впізнаєш за версту через його кругле совине лице і закандзюблений ніс. Ну, погомоніли трохи, — вів далі Сутяга, — підобідали, а тоді Чорт і каже, що так, мов, і так, пора зійтися докупи та вдарити разом на Смілу, щоб Тясмин кров'ю умився. А чого ж, погодився Сутяга, давно пора. Чорт тоді ще якось так цікаво пом'явся, покивав своїм закандзюбленим носом і дав зрозуміти Сутязі, що їхнім отаманам є багато про що побалакати.

— Де ж і коли вони хочуть зустрітися? — спитав Ворон.

— Пане отамане, — здивувався Сутяга. — Хіба ж я міг самовільно про таке домовлятися? А зв'язок, він той самий. Через Гудиму.

Уночі загін Чорного Ворона вирушив на Білозір'я. Їхали вже не чортовим числом — чотирнадцятим став «дикий» Гриць. Любо було дивитися, як він хвацько тримається на коні, що дістався йому від отого безбожника, котрого встрелила блискавка на вершечку гори Стрилиці.

Він, цей позичений жеребець, був найситіший серед усіх їхніх коней, які давно перебивалися на підніжному попасі, — Воронові було невтямки, як Мудей на такому фуражі скучав за гарячим ділом. Постривай, товаришу мій, може, ще діждемо справжнього бою, казав йому Ворон, — ось як підемо на Бобринську, то буде тобі де погрітися. Чорт, певна річ, перебільшує про вогонь до небес, бо хтозна, яку ще печатку апокаліпсису треба зірвати, аби цей народ знову прокинувся, але навіть малою щоптою мусимо стояти до кінця. Думаю, з Веремієм ми знайдемо спільну мову. Наші стежки раніше не сходилися, та перетнулися вони, бач, поза нами, схрестилися тісно і, можна сказати, кровно, ми тепер наче рідні брати, тож я не вірю, що Веремій дорікне мені бодай словом. Я більше хвилююся за Тіну, ти ж пам'ятаєш, товаришочку, Тіну, мою сірооку пташку, яка тепер так далеко, що не доїхати нам з тобою, не доїхати й не догукатися. Немає такого дня і години, щоб я її не згадав, ні-ні та й кольне в самісіньке серце, але біль цей мені до душі, це, може, єдине, що в мене зосталося.

2

Минаючи Сокирне, я послав Вовкулаку до лісника Гудими, а сам повів загін до Ірдинських боліт, де вже на світанку ми зупинились у Відьминій Пазусі. Незважаючи на таку непривітну назву, це була затишна місцина серед багон і трясовин, де ми ташувалися вже не раз — востаннє тоді, коли трусили гамазеї на торфових виробках біля Іванової Гаті. Тут росли переважно чагарникові верби, а над ними здіймалися старезні вільхи, берези, подекуди височіли навіть осокори, які теж приживалися на болотистих місцях. Низом стелилися приземкуваті кущі вічнозеленого багна, що якраз починало цвісти біленькими зірочками, розливаючи навколо дражливо-солодкі пахощі.

Відьмина Пазуха вабила мене тим, що лише з одного боку до неї був нешироκий підступ суходолом, а далі цей острівець обступала драговина, в якій між гнилими ковбанями ми давно намацали «запасний вихід». Хто його знав, той у разі небезпеки міг вибратися з Відьминої Пазухи на сухе, а хто ні — мав шанси потрапити в гості до водяника. Та й «знавець», оступившись, міг тут шурхнути в таку в'язку хлань, з якої вже не вертаються. Тому в цьому ділі я більше покладався на Мудея, котрий бачив «відьмину гать» не оком, а чув її копитами.

Недогодою Відьминої Пазухи були, певна річ, комарі, але що зробиш: хочеш тепла — мирися з комарами. Зате вже до полудня Ходя приніс Карпусеві «на кухню» крижня і дві дикі курочки. Тим часом над'їхав Вовкулака й розповів мені про зустріч з Гудимою. Усе було так, як казав Сутяга: Веремій лютує в цьому районі від початку квітня, не знаючи ні жалю, ні пощади. Причому і тут не обходиться без витівок — скрізь з'являється в чорній масці, наводячи жах на активістів: у Загреблі живцем спалив у хаті голову парткому разом з усією сім'єю, в Білозір'ї повісив незаміжню, але вже вагітну комсомолку, в Малому Бузукові зарубав прямо в церкві попа-агітатора, котрий відмовляв прихожан від автокефалії. А зовсім недавно на залізничній колії перепинив дрезину, якою їхали з Черкас на Смілу чотири служаки карного розшуку, і так над ними позбиткувався, що потім у тих, хто бачив трупи, волосся стало сторч.

«А як?» — спитав Вовкулака в Гудими і тепер, лукаво поблимуючи очима, ждав, поки і я запитаю у нього: а як? Я зробив йому таку ласку, після чого Вовкулака захоплено вигукнув: «Колесували!» — «А це ж як?» — «Дуже просто», — відповів він і пояснив, що Веремій обезголовив москалів колесами дрезини. Після того «колесування» за голову самого Веремія влада пообіцяла корову, коня і сто пудів жита. Бачачи, що волосся на моїй голові не стає сторч, Вовкулака пригасив свій запал і перейшов до головного. Отже, він передав Гудимі, що ми готові зустрітися з Веремієм післязавтра на перешийку, який веде до Відьминої Пазухи, — хай приїжджають удвох із Чортом о сьомій вечора, а ми — я і Вовкулака — чекатимемо на них теж удвох. Там про все й поговоримо.

— А як тобі наш Гудима? — спитав я. — Не скурвився?

— Наче ні, — знизав плечима Вовкулака. — Але в душу йому не заглянеш.

Хоч я добре знав лісника Гудиму, а Сутяга поручився за Чорта, однак до зустрічі ми підготувалися. Я ще раз проїхався між болотами і переконався, що «відьмину гать» не замулило.

Ми з Вовкулакою очікували гостей у верболозах. Рівно о сьомій кроків за тридцять від нас заворушилися чагарі — на голе перелісся виїхало двоє. Я ледве не свиснув від здивування. В одного верхівця не було обличчя. Голову покривав солом'яний бриль, а під ним чорніла велика пляма. І хоча Вовкулака вже казав мені про цю Веремієву заведенцію, я не сподівався, що він приїде у масці. Зате другого вершника я впізнав одразу, дарма що ніколи його не бачив. Совине лице і закандзюблений ніс міг мати тільки Чорт.

Ми виїхали назустріч. Зблизившись та віддавши «слава», якийсь час приглядалися один до одного. Я лиш тепер роздивився, що на Веремієві була не маска, а звичайна сітка, якою пасічники захищаються від розлючених бджіл. Вона вільно спадала з-під бриля і зашморгувалася на шиї. Нижче, з-під розхристаної свити отамана, виглядала червоно-чорна мережка вишиванки. Я замилувався його довгоногою кобилою — чистокровна арабська порода.

Дивлячись у дві цятки очей, що ледь помітно поблимували за чорною машкарою, я запитав навпростець:

— Від кого ховаємось, пане отамане?

— Від комарів. Якщо це вас непокоїть, я можу відкрити лице.

Я ще не встиг нічого сказати, як він уже потягся рукою до шиї, щоб розсупонити шнур.

— Не треба, — зупинив я його. — Комарів тут справді тьма-тьмуща. Нам би всім не завадила така штука.

Мудей норовисто переступив з ноги на ногу, форкнув і раптом шарпнувся до красуні-кобили. Я різко сіпнув за повід, та він розходився не на жарт — стиха заіржав і знов потягся до арабки.

— Сподобалась дівка, — засміявся Чорт. — Ти бач, як приспічило. Десь у мене є грудочка цукру, — він поліз під полу, але замість цукру, ніби ненароком, дістав револьвер. Спокійно так, не гарячкуючи, витяг його, хоча на поясі в Чорта висіла дерев'яна кобура з мавзером. У цю мить гримнув постріл. Куля Вовкулаки знесла Чортові верхню половину черепа. Його кінь здибився, і Чорт звалився на землю, мов обмолочений сніп. Я вистрілив з нагана — куля влучила в зап'ясток «бджоляра», котрий теж устиг вихопити револьвер. Злякана арабка зірвалася з місця й наосліп помчала через зарості верболозу.

Поки я розвернув Мудея, на підступах до Відьминої Пазухи, десь за версту, глухо затарабанив кулемет, і я впізнав Козубового «люйса». Це означало, що «бджоляр» із Чортом приїхали не самі. Більшовики поперли на Відьмину Пазуху лавою. Услід за «люйсом» гахнуло дві гранати, заляскали карабіни. Я наказав Вовкулаці мчати до хлопців і, якщо там серйозна загроза, відходити назад, щоб «запасним хідником» вислизати з Відьминої Пазухи.

«Бджолярева» кобила зникла в чагарнику, та я був певен, що Мудей своє надолужить. Він, молодчинка, «залицяючись» до арабки, теж мені підмогнув. Я всією душею хотів повірити в отаманове воскресіння, але остерігався зради — запродати міг і лісник Гудима, і Чорт, і Веремій, хоча в його підступ вірилося найменше — якби чекісти обробляли отамана, то не чіпали б родину. Та хай там як, а місцем зустрічі я обрав Відьмину Пазуху, де нас не могли оточити, і ще задовго до сьомої вечора сам розставив хлопців у «секреті». Ми з Вовкулакою, чекаючи на гостей, були готові до всього. А коли побачили їх зблизька, мене насторожила «бджолярева» чиста вишиванка і його кобила. На ній і знаку не було від тієї втоми, яка похмурою тінню лежала на наших конях. І ця красуня-арабка майже всю весну провела в болотах?

Мудей, зриваючи копитами груддя дерну, доніс мене до краю Відьминої Пазухи, де починалася драговина. І тут між купинами осоки я побачив «бджоляра». Його магометанська кобила борсалася в заболоченій ковбані, силкуючись вибратися на тверде. Але ж і зміюка! Звиваючись у багнюці, вона таки вихопилась на мілке і рвонула до суходолу прямо на мене. Я звів наган, прицілився якраз у ту ямку на шиї, якою Магомет позначає породистих коней арабської масті. Але вистрілити не встиг. Вискакуючи на сухий бережок, арабка зачепилася передніми ногами за невеличкий обрив, що обмежовував болото, земля під її копитами зсунулася, а кобила з диким іржанням завалилась на бік. Упала так знагла, що вершник не встиг злетіти з сідла, застряг у стременах, і коняка всім тулубом налягла йому на ногу. Він закрутився, як вуж під колодою, але вибратися не зміг. Кобила теж не підводилася — видно зламала ногу. З її нутра вирвався хрипкий стогін.

Я зіскочив з коня і, не виходячи з-за кущів, сказав:

— Кинь револьвер, а то застрелю.

Він лежав нерухомо, наче обмірковував пропозицію, а потім навмання вистрілив у мій бік. Раз, другий, третій... Так стріляють від страху. Похапцем, сліпо, ніби цілиться в саму смерть, яка підступає невідомо з якого боку.

— То ми так і не поговоримо? — спитав я.

Він, сучий син, зрозумів, що я хочу взяти його живим, тому повівся зухвало. Таки випручав ногу з-під конячого тулуба, схопився, двічі вистрілив у мій бік і, накульгуючи, побіг. Побіг... у болото. Знав, що втекти по сухому не вдасться, а між трясовини — тут ще як кому пощастить.

Зламавши молоду вільшичку, я швидко обчухрав гілки. Йти в болота без жердини було б самогубством. «Бджоляр» уже відійшов кроків на сорок. Перескакуючи з острівця на острівець, із купини на купину, я подався його слідом. Під ногами чавкотів мочар, а далі вже чорна твань булькотіла отруйним смородом гнилі. Йти ставало важче і важче.

Знову гримнув його револьвер, куля цвьохнула над моєю головою. «Бджоляр», засівши за товстою березою, що стояла «по коліна» у воді, таки прицілився з лівої. Але ж... у його барабані залишився один набій. Тепер стрілятиме тільки зблизька.

Ховаючись за кущами, я нахильці (аж вода хлюпала за пазуху) підкрався до нього збоку, зупинився кроків за двадцять і, коли випростався, побачив напружену постать, що дивилася на мене крізь чорну машкару. «Бджоляр» чув, як я підкрадався, болотом тихо не пройдеш, але сподівався, що підійду ближче — на відстань, з якої він не промахнеться.

— Кинь зброю, — ще раз наказав я. — Інакше прикінчу.

Я звів наган і вистрілив йому в ногу. Куля влучила трохи нижче коліна, та він знов кинувся втікати — накульгуючи, побрів навпростець через затягнуту ряскою ковбаню. Вода дістала йому до пояса, він ще з більшою натугою рвонув уперед і провалився в багнюку по груди. Трясовина притьма вхопила його за ноги й почала жадібно засмоктувати. Випустивши револьвер та забувши про біль у розтрощеному зап'ястку, «бджоляр» бабрався обома руками в багні.

Коли його засмоктало по плечі, він зрозумів, що це кінець. Над поверхнею багнюки стриміла тільки машкара в перехнябленому брилі, яка нагадувала чудернацьку голову водяника чи головешку болотяника.

— Поможи, — напрочуд жалібно попросив він.

Я простягнув жердину, «болотяник» ухопився лівицею за її кінець, але я сказав:

— Зніми своє чуперадло. Інакше підеш на дно.

— Не можу, — простогнав він. — У мене перебита рука.

— Зможеш, — я шарпнув жердину до себе, вона вислизнула з його лівиці. Драговина задоволено плямкнула. — Ну! Скидай, бо запізнишся.

Він різким рухом розсупонив зашморг на шиї, зірвав бриля з машкарою і кинув його на розгойдану твань. Я побачив довгобразе, спотворене жахом лице, схоже на ще одну маску. Овва!

— Оце так зустріч, пане сотнику! Яка радість! — Це був «начштабу Чорноморської повстанчої групи сотник Завірюха». — Хіба я не казав, що дожену вас? Тоді, як ви заманювали мене до Звенигородки?

Сам страх дивився на мене його виряченими очима.

— А де ж пан полковник? — спитав я. — Як його...

— Гамалій.

— Я питаю справжнє ім'я.

— Трохименко... Петро.

— А твоє?

— Юхим Терещенко.

— Я, Юхиме, й Петра дожену, — сказав я. — Де він тепер?

— Не знаю.

Я притис його жердиною так, щоб він сьорбнув смердючої твані.

— Витягни мене звідси! — рикнув Терещенко-Завірюха, відпльовуючись. — Тоді розкажу.

— Нема коли торгуватися, — я знов умочив його аж по вуха, а тоді підняв, щоб він міг говорити.

— Трохименка можна знайти! — форкнула чорна від твані морда. — У Єлисаветграді живуть його батько, мати, сестра...

— Де?

— Вулиця Піщана, дев'ять...

На перешийку ляснули постріли, застукотів кулемет.

— Шкода, — сказав я. — Якби ти не привів за собою москалів... побалакали б довше. А так... вибачай. Мені пора.

Я висмикнув жердину з його руки.

— Пожди, — закричав він. — Ти ще не все знаєш!

— Вибач. Якось іншим разом, добре?

Чорна вода смачно цмокнула й проковтнула його з головою. На поверхню зринули великі бульби.

Серце моє засміялося. Я мерщій побіг до Мудея і тут почув, що мене хтось доганяє. Озирнувся. За мною гнався... водяник. Його пика була забризкана тванню, до щік і лоба поналипала ряска.

— Так ти з мене зробиш заїку, — сказав я Вовкулаці.

3

Скочивши на коней, ми поквапилися до своїх і незабаром наткнулися на трьох козаків. Василинка, Невіруючий Хома і Гриць першими відходили до вільшаника (там Фершал із Карпусем стерегли коней), щоб верхи вибиратися з Відьминої Пазухи. Василинка сказав, що на них посунула чи не сотня «червоних кашкетів», та поки що їх вдалося спинити. Добре, що ми зайняли оборону на вузькому перешийку між болотами, — більшовики не змогли розгорнутися в лаву.

— Ідіть, — сказав я. — Зберемося по той бік гаті.

Ми з Вовкулакою погнали до місця бою. З густих та безладних пострілів я зрозумів, що ворог смалить у цей бік навздогад, демонструючи свою силу та намагаючись відтіснити нас із вигідної позиції. Ми вже й так її залишали, тільки не всі разом. Невдовзі я побачив ще одну трійку моїх козаків. Ішло тільки двоє, третього вони несли на руках. Ходя й Біжу несли Захарка Момота. Побачивши мене, вони поклали його на землю. Я зіскочив з коня, схилився над Захарком.

— Тебе поранило?

— Із нас, усіх братів, зостався один Біжу, пане отамане, — не розплющуючи очей, тихо мовив Захарко. — Глядіть його, він у нас найменшенький.

— Захарку, не смій помирати, — так само тихо сказав Біжу. — Чуєш? Не смій...

Але Захарко його вже не чув.

Коли ми з Вовкулакою доїжджали до перешийка, більшовики поперли вперед. Знову застукотів кулемет Козуба, вдарили карабіни Ладима і Цокала, котрийсь із них пожбурив гранату. Червоні побігли назад, залишивши на лісовій галявині кільканадцять трупів.

За гущавиною ми припнули коней, я двічі каркнув, даючи знати про себе.

— Бери Ладима і Цокала, — шепнув я Вовкулаці, — і швидко відходьте. Ми за вами.

Я зняв із плеча карабін і, ховаючись за деревами, покрадьки пішов на лівий край. Став у кущах верболозу кроків за тридцять від Сутяги. Він лежав у заглибині за кряжистим пнем, але дивився не на галявину, де будь-якої миті міг з'явитися ворог, а, як той дятел, крутив головою. Шукав когось очима. І нарешті знайшов. Він побачив Козуба, який, тримаючи під пахвою ручний кулемет, залишав свою позицію.

Раптом Сутяга підвівся. Знявши з голови шапку, він накинув її на дуло карабіна і побіг прямо до ворога.

— Нє стрєлять! — прокотився крик по той бік перелісся. — Пріказано, нє стрєлять!

Після цього викрику довкола розтеклася в'язка, відчутна на дотик тиша, об яку, здавалося, ось-ось спіткнеться Сутяга. Зачепить-

ся і впаде. Однак він не падав, він уже добігав до густого березняка, де скупчилися «червоні кашкети». Бахнув карабін. Сутяга, здригнувшись, поволі повернувся у мій бік, наче перед смертю конче мав знати, хто його вбив. Подивився і навзнак упав на землю.

Затріскотіли рушниці, почулась команда «Впєрьод!», «червоні кашкети» висипали на галявину. Праворуч від мене озвався короткою чергою «люйс», але Козуб стріляв уже на ходу, і це був не той вогонь, який міг їх зупинити. Більшовики зграями перебігали галявину. Коли я вискочив на коня, один із них прямо переді мною вистромив із верболозу свою розпашілу мармизу. Я всім корпусом шарпнувся вбік і тут почув, як тихо клацнула його гвинтівка, давши осічку. Дослати другий набій він не встиг — я з такою силою вгатив його кольбою поміж брів, що там відкрилося третє око.

Розвернувши Мудея, я помчав до Козуба, який теж біг до мене, тримаючи під пахвою «люйса». Я на ходу подав йому руку, Козуб викинув ногу на підйом мого чобота, сперся, як на стремено, й умить вилетів на круп коня. Мудей схитнувся, але відразу пішов у галоп. Над нашими головами тонко заціпкали кулі.

— Козубе, ти молодчага! — гукнув я. — Вся галявина в трупах!

Він мовчав. Я думав, Козуб щось запитає про Сутягу, але він і далі мовчав, ніби нічого не бачив. Я чув тільки, як треться об мої ребра кожух його «люйса».

— Давно ти їх так не косив, еге?

Козуб не обзивався. Я подумав, що йому заклало вуха — так буває після доброго бою, особливо, коли ти кулеметник. Ми швидко домчали до вільшаника, де нас очікував із трьома кіньми Фершал (решту козаків Вовкулака повів «запасним хідником» через болото), я оглянувся до Козуба — «Приїхали!» — і раптом побачив, як він, похилившись набік, сповзає з коня. Я тільки тепер зрозумів, чому Козуб не обзивався: його поранило відразу після того, як він вискочив на Мудея, затуливши мене від куль. Козуб протримався на коні, поки ми дісталися до вільшаника, й ось тепер упав на руки Фершалу.

Ми побачили в нього на спині дві великі червоні плями.

— Нічого страшного! — бадьоро вигукнув Фершал і сумно подивився на мене. — Заросте як на собаці.

Я зрозумів, що Козуб помирає. Фершал відійшов до свого коня по «дохторську» сумку. Тут виявилося, що Козуб іще при пам'яті.

Кволою рукою він дістав свого безвідмовного кольта і приставив дулом до скроні.

Чи встиг би я завадити йому це зробити? Не знаю. Можливо. Козуб ще застогнав:

— Передайте Ярині... Скажіть, що я...

Не доказавши, він спустив курок.

Довкола якось ураз потемніло, на Відьмину Пазуху впали сутінки.

Треба було поспішати. Я поклав Козуба на коня перед собою, Фершал, підхопивши «люйса», подивився на мене крізь запітнілі скельця окулярів.

— А де ж Сутяга?

— Загинув, — сказав я. — Забрати не було як.

Ми рушили до «запасного хідника», ведучи за собою осиротілих коней. З боку «червоних кашкетів» не чути було ніякого шуму. Очевидно, їм теж хотілося жити. Ми з Фершалом перейшли болото і вибралися на сухе. Тут на нас чекали Вовкулака, Біжу, Ходя, Ладим, Василинка, Невіруючий Хома, Цокало, Гриць, одноокий Карпусь. Нас зосталося одинадцятеро. Про Сутягу я хлопцям сказав те саме, що й Фершалові, бо, перш ніж сказати правду, мусив дещо з'ясувати.

Тепер можна було й спочити. «Червоні кашкети», якби й дошукалися нашого сліду, то не пішли б у драговину проти ночі. Тут ми поховали Козуба і Захарка. Поховали в одній могилі. Важко було дивитися на Біжу, який ховав свого останнього брата. Він довго сидів біля нього і не давав опускати в яму, де на дні вже хлюпотіла вода.

— Хлопці, — сказав я, — сьогодні ми дали справжній бій комуні. Але ж якою ціною далася нам перемога? Загинули два такі козаки...

Потім я розповів, як загинув запроданець Завірюха, — нехай же втішаться душі вбитих каїном... Коли віддав славу Козубові і Захарку, вперше побачив, як плаче Біжу. Козаки, ховаючи очі, ще нижче схилили голови. Не знаю, чи хтось завважив, що я не згадав Сутягу?

Тієї ж ночі ми перейшли до Сокирного лісу, а перед світом навідали нашого давнього приятеля лісника Гудиму. Я шкодував, що в мене не було бджолярської маски, аби з'явитися на його очі в образі Веремія, про якого лісник наплів стільки байок. Тож я прийшов

до нього з відкритим лицем. Гудима впав на коліна. Щось белькотів про жінку, дітей, але мене більше цікавив Сутяга. Гудима сказав, що Сутягу підмовив на зраду Чорт — переконав, що це єдиний шанс спокутувати гріх перед більшовиками і врятувати собі життя.

— Справді, — погодився я. — У вас обох був шанс вижити.

Ніж увійшов йому під ліве ребро, і Гудима сконав миттєво.

Розділ четвертий

1

«За отчетный период случались мелкие проявления бандитизма. Так, 2 июня в районе Сосновки три бандита напали на комбата Черкасских комкурсов тов. Карпухина, шедшего с вестовым. В результате комбат был тяжело ранен, а вестовой раздет.

3 июня имела место дерзкая бандитская выходка политического характера. Через село Сокирное, что в 15 верстах юго-восточнее г. Смела, ранним утром в открытую, совершенно демонстративно проехала конница из одиннадцати всадников, предположительно банды Черного Ворона, вооруженная карабинами и одним пулеметом Льюиса. При этом бандиты громко распевали «Ще не вмерла...», а всадник, ехавший впереди, держал развевающийся черный флаг с надписью «Воля України або смерть»...

Продолжается планомерное изъятие и расстрел ответчиков из сел, содействующих бандитизму или ведущих с ним недостаточную борьбу.

Предпринимаются все меры по обнаружению тайников с оружием, коим снабжаются банды.

17 июня на Чигиринском уездучастке отряд 1-го Комполка неподалеку от села Ребедайловки, что в 7 верстах севернее Каменки, захватил троих бандитов, которые не оказали сопротивления и, по их словам, шли сдаваться в руки соввласти...

Начокротд. ГПУ Бергавинов

Нач. СОИ Ленский».

(З місячного звіту Черкаського окружного відділу ҐПУ Губернському відділу ҐПУ за червень місяць 1923 року).

Вона відкинула з голови каптур, зняла рясофору, скинула спіднє, і замість черниці Ворон побачив на протилежному березі озера голу-голісіньку грішницю. Спершу подумав, що йому, твердоголовому, привиділося, бо вже з годину лежав серед приземкуватих кущів понтійської азалії, яка розквітла над озером великими жовтими квітками, і таки трохи вчадів од її млосно-солодких пахощів. Ворон, хоч і засоромився того, що побачив, але очей не відводив. Бо що ж це за черниця така цікава, що, хай і на безлюдді, а так звільна й безбоязно відкрила свою срамоту? Чи не та розпусна чекістка, що спокусила їхнього Василинку?

Затворниця виставила себе проти сонця, солодко потяглася, а тоді, зайшовши в озеро, попливла прямісінько на Ворона. Попливла, гадюка, так швидко і вправно, що, коли він здогадався про її намір, ховатися було пізно. А вона ж побачила на цьому березі розквітлу азалію! Припавши до землі, Ворон з-за куща вдивлявся в її обличчя і думав, що ця черниця мовби й не схожа на рябу чекістку-спокусницю, навпаки, вона дуже гарненька, але хай там як, а він опинився в чортзна-якому становищі. Ось вона вже виходить із води — струнка, міцнотіла, стужавілі в холодній воді соски націлені прямо на Ворона, він не дозволяє собі дивитися нижче і вглядається в її лице, на якому немає ніякого ластовиння, це личко чисте і світле, воно йому когось дуже нагадує, та певно ж кого — якби у неї була довга розкішна коса, Ворон упізнав би її ще здаля.

Вона обережно ступала поміж кущами (азалія буває така дрючуча, що може вхопити за литку), а він, твердоголовий, не знав, як повестися, аби не злякати її у смерть, — хотів обізватися: «Досю, не бійся, це я», та йому так пересохло в горлі, що він не видав і звуку.

Угледівши Ворона, вона навіть не скрикнула, тільки здригнулася й інстинктивно затулила руками те, що змогла, проте в її очах було більше радісного здивування, ніж страху. Так, вона розгубилася — подумати тільки: стояла перед ним у чому народила матуся, і хтозна, що далі робила б, якби Ворон не відвернувся. Він зняв із себе парусинову сорочку — вже невідомо якого кольору була та заношена сорочина, зате вона дістала Досі майже до колін, це була простора сукня для Досі, та коли вона, застібнувшись і підкотивши рукави, дозволила Воронові подивитись на неї, він

так само побачив усе, що ховалося під сорочкою, тим більше, що стужавілі в холодній воді сосочки, мов дві кулі, випиналися крізь цупку тканину.

— Сядь, поговоримо, — сказав Ворон, трохи ніяковіючи від того, що, знявши сорочку, виставив напоказ свої шрами — ліворуч на грудях багріла така страшна згоїна, ніби з нього виймали серце.

Дося сіла на моріжок, напнувши на коліна парусину, міцно обняла свої ноженята і якось боязко, ніби крадькома, подивилася йому в очі.

— Поговоримо, — мовила тихо.

Дивно, але більше їм начебто й не було про що розмовляти. За той час, відколи вони не бачилися, багато чого змінилося, та не було в тих змінах добра ані крихти, не було жодної втішної вістки, якою б вони могли поділитися. То навіщо ж ятрити душу і сіяти сумнів? Між ними лишилося тільки минуле, і, може, від того, що так скажено пахтіла азалія, на нього раптом накотилася та далека, майже забута ніч, що також пахла цією дурманною квіткою, пахла дикою орхідеєю і кадилом духмяним...

— Іди до мене, — сказав він.

2

У червні ми затаїлися в нетрях Холодного Яру. Там, під Великодньою горою, «дикий» Гриць показав нам печеру, де було сховано чимало боєприпасів, у тому числі й десяток кружків до «люйса» та дві скриньки гранат «мільса». Завалений купою трухлого хмизу, вхід до печери скидався на лисячу нору, зате всередині тут був справжнісінький грот. Вирили його хтозна й коли, може, це був окраєць прадавніх підземних катакомб, що розгалужувалися під Мотриним монастирем. Печера закінчувалася земляним обвалищем, за яким, вірогідно, відкривався дальший хідник. Так чи ні, але на літо нам не зайвою була ця «хатина», де ми всі разом, щоправда, без коней, могли сховатися від дощу і негоди. Хоча яка влітку негода? Літо — наш союзник: ні холоду, ні голоду. Хлопці, зробивши лозові верші, ловили в озерах линів, у лісі збирали ягоди, гриби, а Ходя майже щодня приносив якусь дичину.

За тих коней, що лишилися від Козуба, Захарка і Сутяги, ми виміняли на хуторах дещо з харчів та одягу. Селяни зробилися хитрими скнарами; знаючи нашу безвихідь, вони відмовлялися платити справжню ціну. Казали, що купувати в нас коней — то надто великий ризик, за це можна поплатитися життям. Але вони чомусь не дуже потерпали за свою шкуру, коли вимінювали коня за мішок-другий ячменю чи стару кожушанку. Люди перевелися, що тут казати.

Доля все більше від нас відверталася. В середині червня безслідно пропали Цокало, Фершал й одноокий Карпусь. Вони трійкою пішли в бік Ребедайлівки — і не повернулися. Важко сказати, що з ними сталося, та я був певен, що козаків спіткала біда. Про всяк випадок ми на якийсь час покинули печеру. Трохи згодом попід Великодньою горою з'явилися озброєні «лісоруби» — селяни-відповідачі шукали наших слідів. Ми принишкли неподалік печери, готові щомиті зірватися з місця. Кожен тримав коня за вуздечку, погладжуючи його, щоб часом не заіржав.

«Лісоруби», минаючи нас кроків за сто, нічого не помітили. А якщо хтось і побачив сліди від копит, то міг промовчати. Такі збірні загони з відповідачів нас не лякали (ми називали їх дерев'яними), але в разі зіткнення довелося б переходити на інше місце.

Нас зосталося восьмеро. Вовкулака, Біжу, Ходя, Василинка, Ладим, Невіруючий Хома, «дикий» Гриць і я. Оце і весь Лебединський полк. Після того, як троє наших не повернулися, хлопці підупали духом. Ще раніше почав закисати Біжу. Втративши брата, він став мовчазним і замкнутим. Я не знав, як його розрадити. «Може, провідаєш свої Мурзинці?» — якось спитав у нього. Біжу мовчки похитав головою. Додому йому не було як вертатися, але я думав, що, може, він хоче від нас піти, то хай би йшов. Я готовий був полегшити йому цей крок. Я взагалі хотів, щоб Василинка й Біжу вийшли з лісу. Ще такі юні, вони могли розпочати інше життя. Та це залежало від них самих.

А зараз треба було підняти козакам настрій. Лише гостра й успішна операція могла підігріти віру у власні сили. Наша відвага давно не впивалася медом. Я послав Василинку розвідати, що діється на станції Фундукліївка. Залізниця завжди викликала у хлопців особливий інтерес. Спалити сільраду, волосний викон-

ком чи комезу — діло одне, а потрусити вузлову станцію, зупинити поїзд — то вже був вихід у ширший світ. Вихід на Ростов і Москву, чий невгамовний народець безнастанно снував нашими залізницями.

Василинка прийшов через два дні й сказав, що на станції стоїть відділ залізничної охорони із дванадцяти чоловік. Окрім того, Фундукліївку патрулює дорожня міліція. Є там, звичайно, й уповноважений гепеу. Засідає в кімнаті з табличкою «Дежурный по станции».

Уночі ми перейшли до соснового бору, який підступав до станції, проте навідали «бабусю Фундукліївку», коли розвиднилося. Зробити це затемна було б ще зручніше, тільки тоді наш візит не вийшов би таким офіційним. Поки хлопці роззброювали охорону в пристанційній касарні, я заглянув до «чергового по станції» і попросив не хвилюватися, адже наша банда фіктивна. Ми, сказав я, тільки вдаємо напад, щоб мати добрий поголос, оскільки нам потрібна довіра бандитів, які переховуються у довколишніх лісах. Адже ми їх виловлюємо. Наш спецзагін сформований органами ГПУ, але про це не повинна знати жодна душа, окрім нього — «чергового по станції».

— К сожалєнію, ми винуждєни і вас обєзоружіть, — сказав я, звільняючи його кобуру від кілограмового тягаря — саме стільки важить парабелум з усіма набоями. — І докумєнтікі, пожалоста.

«Черговий по станції» виявився доволі кмітливим чекістом, хоча зовні мені не сподобався. Людям, у яких щелепи ширші за лоба, я ніколи не довіряв.

— Пачєму мєня нікто нє прєдупрєділ? — його око кумедно сіпнулося. Спершу навіть здалося, що він, сучий син, мені підморгує.

— Ето строжайшая тайна. Нікто нє должєн засомнєваться в подлінності нашєй банди. Ви мєня понялі?

— Кажєтся, да.

— Тогда слушайтє мєня вніматєльно.

Щоб усе було схоже на правду, я наставив на нього наган і наказав покликати начальника станції та касира з усіма гріщми, що є в касі. Його око знов кумедно сіпнулося, але сучий син прочинив двері й гукнув:

— Лєдяєв! Капула! Ка мнє!

До кімнати вони вкотилися разом і, вгледівши «бандита» з наганом, усе зрозуміли. Касир Капула швидко приніс брезентову торбу із грішми.

— Ви можєтє дать нам распіску в том, что забралі дєньгі? — спитав чекіст.

— Канєшно, — сказав я. — Дайтє карандаш і бумагу.

Я зробив це з великою радістю. Письмово засвідчив, що касу реквізував сотник Завірюха, оскільки серед шкурників гроші ходять і на тому світі.

Прочитавши розписку, чекіст подивився на мене, як пес на висівки.

— Ви что, іздєваєтєсь?

— Пожалуй, да, — сказав я і, діставши з піхов австрійський тесак, різонув по телефонних дротах.

— Ви настаящій бандіт, — «підморгнув» мені сучий син.

— А ти сумнівався? — Я увігнав тесака йому в ліву нагрудну кишеню. Сучий син незграбно сповз зі стільця на підлогу.

Начальник станції і касир підняли руки.

— Службовців ми не чіпаємо, — пояснив я. — Якщо не показуватимете носа надвір, то будете живі.

А надворі все відбувалося швидко і злагоджено: козаки не лише роззброїли охорону й міліцію, але встигли вже всіх роздягнути і, як овець, загнати до пристанційної комори із заґратованими віконцями. Зробили це без жодного пострілу. Під стіною залишився в калюжі крові командир охоронного відділу, який «нє понял» наказу Вовкулаки.

Прихопивши дещо з речей та провізії, ми лісом відійшли під Нову Осоту. Тут, як у кращі часи, я вишикував загін та оголосив подяку «за взяття станції Фундукліївки». Козаки збадьорилися, та невдовзі розгорілася й суперечка. Біжу не міг змиритися з тим, що ми не винищили охорону станції. Після смерті брата ним трусила жадоба помсти. Його підтримали Ладим і Невіруючий Хома.

— Хлопці, — сказав я. — Тепер інша війна. Відвага не повинна впиватися тільки кров'ю.

Ладим, ніби нічого не чуючи, поволі затяг:

Ой, що ж бо то за ворон,
Що він за один,

Що згукує товариство
У той лісок Лебедин...

Коли я вперше почув од Ладима цю пісню, то був певен, що він її придумав сам. Аж ні — Ладим сказав, що цій пісні вже сотні, а може, й тисяча літ. І ось виходило так, що хтось через сторіччя підказував мені, як діяти далі. Іди до Лебединського лісу, наказував він. Незабаром жнива — і більшовики знову попруть грабувати селян. Іди і перешкоджай їм, як тільки можеш.

Ладим знав, що і для кого співає. Тому він ніколи не доспівував цю пісню до кінця. Бо те, про що там співалося далі, відбулося сотні, а може, й тисячу років тому:

Гей, поховали пана отамана
В сиру землю глибоко...

Незабаром ми вже були в Лебединському лісі. У липні-серпні згоріли канцелярії не одного волвиконкому, де складалися списки про податкову повинність. Як ото волос на голові, так було пораховано й кожен колосок селянина, над душею якого і далі стояв червономордий продзагонівець. Тому, як тільки випадала нагода, ми навчали цих упирів замість хліба їсти святу земельку. Один тільки Ладим вишив на своєму шлику сім червоних хрестиків. Але й нам ставало тісно в лісах. Ударні групи ганяли нас з місця на місце. Вислизати з облав ставало дедалі важче. Іноді рятувалися лише з Божою поміччю.

3

Того серпневого надвечір'я ніщо не віщувало біди.

Вони трійкою — Ворон, Вовкулака і «дикий» Гриць — переїжджали греблю над ставом, що лежав у широкій улоговині неподалік села Кримки. Було так тихо й спокійно, що Вовкулака запропонував скупатися. Він давно розхристав на собі білий міліцейський кітель (подарунок «бабусі Фундукліївки») і справді був не від того, щоб освіжитись у ставочку після цілоденного «патрулювання доріг». Ворон ще не встиг йому заперечити,

як по той бік луговини в невеличкому переліску заіржав кінь. Услід за тим іржанням вдарили постріли і з-за дерев один за одним почали вискакувати вершники. Їх було не менше, як два десятки.

Ворон, не довго думаючи, збив з карабіна переднього, однак вони з диким гиком мчали вперед. Не було іншої ради, як утікати. Ворон, Вовкулака і Гриць погнали в бік лісу, до якого було з півтори версти. Вихопившись із улоговини нагору, вони вже бачили його темну стіну. Але переслідувачі не відставали. Їхнє галайкання голоснішало, постріли ближчали.

Коли до лісу зоставалося кроків із двісті (леле, таке вже було!), раптом полетіла сторчма Вовкулачина Тася. Куля влучила їй у білу «панчішку», й Тася так упала з розгону, що з моторошним іржанням ще довго сунулася по траві, а Вовкулака, вилетівши із сідла, котився поперед неї.

Ворон різко зупинив Мудея, аж той став дибки. Далі все відбулося мов у страшному сні, коли не можна ні в що втрутитися і нічого змінити. Вовкулака схопився на ноги, випростався і, знетямлений, повернувся лицем до ворога. Ворон побачив, як на його білому міліцейському кітелі — якраз між лопатками — розпливається червона пляма. Куля, влучивши в груди, вийшла навиліт.

Вовкулака, заточившись, ухопився за високий малиновий будяк. Затис у жмені гостре колюччя, та болю вже не відчув. Він упав навзнак з малиновою квіткою у руці.

Це був той випадок, коли немає змоги винести товариша з поля смерті. Вершники миготіли так близько, що, якби не граната, шансу на втечу не було б. Оглушивши передніх, Ворон пустив Мудея навскач.

Гриць уже чекав його на узліссі, ще трохи — й отаман сховається за деревами. «Червінці» знали, що в лісі їм козаків не дістати, тому всі разом, мов по команді, спішилися й відкрили вогонь «із коліна». Куля Ворона таки зачепила — черкнувши по чолі, здерла шкіру до кістки. Та він уже був у безпеці.

— Пане отамане... — почув зляканий голос Гриця. — Ви живі?.

— А ти як думаєш?

— У вас кров на лиці.

— Не бійся, — сказав Ворон. — Я твердоголовий.

Він одірвав від парусинової сорочки рукав, перев'язав собі голову. Прислухався: чи не чути погоні? Та почув лише тихе схлипування.

— Грицю, ти що?

— Нема Вовкулаки...

— Нема.

— Нема нашого бунчужного... Як тепер нам без нього? Він же був... був душею...

Гриць згадав, як Вовкулака цілував прапора, якого він, Гриць-самітник, зберігав у Холодному Яру, і ще дужче розплакався.

— Плач, козаче, — сказав отаман, ковтаючи солоний клубок. — Плач, не соромся.

У лісі швидко темніло. Ворон сидів під деревом і курив уже третю цигарку.

— Чого ми ждемо? — спитав Гриць.

— Побачиш.

Гриць зрозумів. Вони почекали, поки всядеться ніч, а тоді тихо вибралися на узлісся. Над полем було світліше. «Червінці», видно, давно потрюхикали святкувати перемогу.

На тому місці щось ніби чорніло — схоже, там лежав убитий кінь, однак у Ворона з'явилася легенька надія: а раптом? Він залишив Гриця на узліску, а сам поїхав у поле. Ні, Вовкулаку забрали. За вбитого лісовика їм належала винагорода. А кінських трупів було два — того скакуна, що наскочив на Воронову «кукурудзу», і...

Ворон зіскочив на землю й побачив, що Тася ще жива. Вона лежала на боку і тихо стогнала.

— Тася... Тасенька...

Маленька зірочка відбивалася в її великому темному оці. То тремтіла сльоза.

Ворон дістав наган. Це єдине, що він міг ще зробити для Тасі. Коли приставив дуло до вуха, вона все зрозуміла й примружила око.

— Наздоганяй Вовкулаку, — сказав Ворон. — Вам буде добре удвох...

Відвернувшись, він спустив курок. Уночі постріл гучніший, ніж удень. Мудей, схарапудившись, відскочив убік.

4

Що його знов повело до Лящевого хутора?

Вони із Грицем заїхали туди вночі, й отаман завважив, що ні вітри, ні дощі не вибавили духу згарища. Завели до стодоли коней і, зморені, попадали на солому. Ворон ліг на тому місці, де колись розстеляв бекешу. Снилося йому чи марилося? Малиновий будяк... фіолетове око коня... пагорбки білих грудей... і світ... цілий окремий світ, де є свої ліси, долини, озера, пахощі, дороги...

І побачив він чужу країну. А в тій країні у великому храмі, що потопає в золоті і хоралах, вони вінчаються з Тіною. Повно чужих людей: чоловіки в сурдутах, жінки у довгих сукнях. А він, запізнившись, влітає до храму, як є, у своєму лісовому вбранні, обвішаний гранатами; довжелезна шабля підстрибує на коліщатку, як колись у чорноліського отамана Хмари.

«Крук! Крук!» — шелестять голоси довкола.

Їх вінчає отець Олексій. Тіна в рожевій сукні пахне, мов квітка. Вона хоче зодягнути йому на палець обручку, але та замала, не налазить. Потім вислизає з її руки й падає на підлогу. Погана прикмета, думає Ворон, однак вона його не лякає. Він знає, що це сон. І прокидається з важкою душею. Церква сниться не на добро.

У щілини між дверима пробивалося вранішнє світло. Та не тільки світло. Знадвору долинали якісь підозрілі звуки. Ворон легенько поторсав за плече Гриця і, коли той розплющив очі, приклав палець до вуст. Потім підійшов до дверей, припав оком до круглої дучки, яка утворилася в дошці після того, як випав сучок.

Прокляття! Лящів хутір оточувала червона зграя.

***

«Ранним утром 19 августа по донесению нарочного на запустевшем хуторе были обнаружены два бандита, ночевавшие в клуне. Наш отряд немедленно отправился на указанное место. Взяв объект в оцепление, мы решили действовать на выжидание, дабы взять бандитов живьем. Обычно «рыцари леса» в таких случаях вступают в длительную перестрелку и, только когда кончаются

патроны, предпринимают решительные действия. Здесь же мы еще не успели оградить клуню, как оттуда внезапно выскочили два всадника и, внеся суматоху двумя гранатами, помчались в сторону леса. Одного из них удалось сразу сбить с лошади посредством ранения последней, и здесь нам довелось быть свидетелями случая исключительного и даже жуткого.

Щупленький, весьма заурядный бандит поднес к виску револьвер, чтобы покончить с собой, но вышла осечка. Наши бойцы уже готовы были схватить его, как вдруг бандит разогнался и прыгнул в колодец. Причем колодец этот оказался настолько глубоким, что достать оттуда злоумышленника не представлялось возможным. Поэтому мы на всякий случай бросили в колодец гранату.

Что касается второго бандита, то с ним получилось нечто непредвиденное. После первых же наших выстрелов он опрокинулся с седла, но не упал на землю, а повис в стременах по боку лошади вниз головой, как это часто бывает с убитым или раненым всадником. При этом руки его безжизненно болтались, почти касаясь земли. Бойцы ожидали, пока он вытрясется из стремян или остановится лошадь, как вдруг уже почти под самим лесом бандит каким-то невероятным движением, как это делают кавказцы или циркачи, опять оказался в седле. Пока было понято его притворство, злодей скрылся в лесу. Дальнейшее преследование оказалось безрезультатным.

В связи с этим прошу выслать на поимку бандитов дополнительный конный отряд из кадровых кавалеристов, а также дать разрешение на более суровое изъятие заложников из близлежащих сел».

(Із рапорта командира ударгрупи ББ П. Орлова начальникові Черкаського окружного відділу ГПУ Бергавінову від 19 серпня 1923 року).

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Майже триста літ прожив чорний ворон на білому світі, а такої мокрої осени не пам'ятав. Від середини вересня як задощило, то вже зо два місяці не було ні тепла, ні сонця. І хоч ворон умів ховатися від негоди, але й там — у печерках, дуплах чи в піддашші старого льоху, як ось тепер, — його пір'я натягувалося вогкістю до кісток. Дощило скрізь — і над Холодним Яром, і над Ірдинськими болотами, і над Лебединським лісом. Ще добре, що вода вигнала з нір і потопила лісових мишей, а то ворон помер би з голоду. Він і так став худий, як болотяний журавель, чи, може, як отой чоловічина в чорній хламиді, що тиняється цими краями невідь із яких часів. Воронові деколи навіть здавалося, що він знає Варфоломія двісті літ, але ж люди не живуть так довго. Не живуть і ніколи не житимуть, — чомусь зловтішно подумав ворон, хоч мав добре і чуйне серце. Через те й прожив оно скільки — рідко яка ворона дотягує до такого віку, хоч їй і відведено триста років. Утім, і рік, і сто, і триста пролітають, як один день, — тямкував собі далі ворон, сидячи під замшілим дашком монастирського льоху, до якого вже давно ніхто не заходив. А чого заходити? Старезний льох міг обвалитися будь-коли. Нічого немає вічного.

Навіть Свято-Троїцька церква горіла і падала на його очах не раз, ворон її пам'ятає ще дерев'яною із блакитними банями у срібних зорях (як поглянеш було на неї згори вночі, то таке, наче небо лежить під тобою), а це років сто вже минуло, як перебудували її в кам'яну, та й то була завалилася, зводили наново, бо все, що не є, минуще, будь ти камінь, ворона чи зірка на небі. Вічна лише сама вічність.

А цей льох, що стояв біля валу, був набагато старіший за обидві монастирські церкви, тому своє вже оджив. Дивно, як він досі не завалився.

Ворон не повірив своєму єдиному видющому окові, коли раптом із ночі випливла темна постать і підкралася до дверей льоху. Від несподіванки він ледь не тріпнув крилами, але стримався. Вереснули двері — і до льху прослизнула черниця.

2

Нас зосталося шестеро. Біжу, Ладим, Невіруючий Хома, Василинка, Ходя і я. Небагато, але ще можна себе показати. Шкода, що нам не усміхалася навіть погода. Такої дощової осені ми ще не знали. Моква вже в'їлася в печінки: погано займалися дрова, погано горіли сільради, дороги розгасли, патрони відсиріли. Ми так обносилися, що після вилазки з лісу не мали в що перевдягнутися. Була ще «святкова одіж», але ми її берегли на особливий вихід. Сутужно було з харчами. Коні світили ребрами.

А дощ лив і лив. Ладим щодня, здіймаючи руки долонями до неба, благав Мокошу, щоб та зупинила потоп. Мокоша його не слухалася.

Невіруючий Хома дивувався, як можна вірити богині-жінці.

Василинка бідкався, що не може в таку негоду піти «у найми».

Ходя журився, що урвалося лучне полювання. Звірина, як і птаство, так поховалися, ніби їх ніколи не водилося в лісі. Ходя з нудьги сідав у кутку землянки й мугикав свою моторошно-монотонну мелодію, оту, що я вперше від нього почув на переговорах у Дибенка й Кузякіна.

Біжу давно вже не бігав, не метушився, і здавалося, йому було байдуже, що там надворі: дощ чи каміння з неба.

Я сушив голову, як бути далі. Не вистачало Вовкулаки. Так, ніби позад мене утворилася порожнеча — яма, в яку ось-ось оступишся. Як він умів роздрочити хлопців до гарячого діла! Як його розбурхував запах московської крові...

Досі мучила совість, що Гриць загинув з моєї провини. Скільки не казав собі, що небезпека підстерігала нас на кожному кроці, але ж на Лящів хутір повів його я. Так лягла карта.

Потрібно було вберегти хоч тих козаків, що лишилися. А потім знову настане весна, вона підкаже, що робити далі.

І ось після довгих умовлянь мені вдалося відправити додому Василинку. Все одно зараз роботи немає, сказав я йому, а після дощів прийде зима, доведеться залягати в барліг. Так що давай — сідай на свого чалого, поки він не погубив підкови, і їдь додому; ти хлопець кмітливий, відбрешешся; скажеш, наймитував. Я дав

йому грошей і поправив на Василинці шапку-кубанку, яка з'їхала йому на мокрі очі.

— А на весну, якщо не візьмете, сам воюватиму, — шморгнув він носом.

— Авжеж...

Коли я обняв худющого Василинку, мені здалося, що я відчув кожну його кісточку. Мокоша добралася й до моїх очей.

Василинка попрощався з Ладимом, Біжу й Невіруючим Хомою. Потім обнявся з Ходею. У Василинки впала з голови шапка. Він підняв її і надів на Ходю.

— Дарую.

Ми всі вийшли на дощ і мовчки дивилися вслід Василинці.

Ходя помахав йому шапкою.

Мовчанку ми внесли і до землянки. Ця тиша була гірша за сварку.

Минув ще тиждень. Дощі падали й далі, а на моїх козаків напосідала нудьга. Якби ж то тільки нудьга. Туга.

У коротких розмовах дедалі частіше згадували тих, хто пішов на амнестію. Я казав, що їх уже немає живих. А якщо хтось випадково вцілів, то полює за нами. Може, колись і зустрінемося.

Одного разу Невіруючий Хома згадав Пилипа Хмару, в якого він воював у двадцятому. Хома, звісно ж, не вірив, що Хмара загинув. Хлопці казали, що, коли Пилипа тяжко поранило, вони вночі занесли його до сестри у Цвітну. Там він нібито помер, і його поховали на городі. Але не таким був отаман, щоб померти — Хома на власні вуха чув од цвітнянських людей, що Хмара вижив. Змінив свою зовнішність — висмалив брови, обстриг вії, які в Пилипа були довгі, як у дівчини, ще там щось зробив зі своїм лицем і подався до Криму. Там тепер і живе під чужим прізвищем. Кажуть, ніби Філіпов...

Я знав, що це не так, але не хотів сперечатися з Хомою. Він би все одно не повірив. З одного боку, це було добре, що про отамана складали леґенди, однак вигадка з Кримом мені не подобалася. Такі байки сіяли сумнів у доцільності подальшої боротьби. І якщо він, цей сумнів, у когось з'явився, його вже не розвієш. Він чіпляється до людини, як невиліковна хвороба.

— Думаю, що Хмара вибрався на Донбас, — підіграв я Хомі. — Туди з'їжджається стільки непевного люду, що загубитися там найлегше. Казано ж —під землею нас не шукатимуть.

Чи зрозумів Невіруючий Хома, що я благословляв його в дорогу?

Невдовзі я переконався, що сумнів — хвороба перехідна. Поїхати з Хомою на Донбас зголосився й Ладим. Удвох все-таки веселіше.

— Може, й ти приставай до них? — запропонував я Біжу.

— А що я не бачив на тому Донбасі? — здивовано спитав він.

Я, грішний, зрадів. Любив цього хлопчину. Нехай ще трохи побуде коло мене.

Сумно було дивитися, як Невіруючий Хома і Ладим збиралися в дорогу. Ладим довго крутив у руках свою шапку, лічив на шлику хрестики. Останнього вишив наприкінці серпня, коли на зсипному пункті «погладив» кольбою по голівці неслухняного продзагонівця. Невже це все? Хрестики розпливалися в Ладимових очах, він не міг їх порахувати і замість того, щоб пишатися — ніби соромився своєї шапки. А як величатися нею, коли навіть не можна забрати з собою?

Однієї ночі Хома з Ладимом поїхали в Сигнаївку і домовилися, кому збути коней перед тим, як піти на станцію й сісти на поїзд у тій-таки Сигнаївці. Потім вони по черзі підстригали один одного, голилися, приміряли «вихідне» вбрання, тамуючи якесь дурне хвилювання (Ладим, як голився, двічі порізався). А вдосвіта ми провели їх майже до самої Сигнаївки. Попрощалися в полі.

— Якщо там не сподобається — вертайтеся.

— Хіба що на весну, — зітхнув Невіруючий Хома.

Та я відчував, що ми більше не побачимося.

Хоч як це дивно, але після прощання наш понурий Біжу помітно ожив. Може, через те, що нас зосталося лише троє, він раптом ніби прокинувся. На останній межі з'являється нове дихання. Біжу навіть запропонував перепинити під Сигнаївкою який-небудь поїзд.

— Слухай, май совість, — сказав я. — Дай людям на Донбас доїхати.

— Справді, — погодився Біжу. — Тоді що?

— Тобто?

— Давай десь заскочимо, якщо вже на конях.

Ще й не розвиднилося, коли ми під'їхали до артільної олійні, яка стояла за селом. Це була невелика цегляна будівля, що зосталася від панської економії.

Я чемно постукав у двері, але ніхто не обізвався. Погрюкав дужче — те саме. Біжу, не витримавши, садонув кольбою в невеличке, загратоване знадвору вікно. Задзеленчало скло.

— Хто там? — почувся за дверима стривожений чоловічий голос.

— Свої, відчиняй! — наказав Біжу. — Чи тобі, щоб розбудить, треба вкинуть у вікно бомбу?

Мені подобалося, що Біжу бере на себе почин. Він був рішучий і в міру сердитий.

Олійник прочинив двері, ми з Біжу, залишивши Ходю біля коней, зайшли. Я сказав, що ми не завдамо ніякої шкоди, але не від того, щоб перекусити й позичити трохи олії. Яка там олія, — простогнало в пітьмі, — дощі не дали зібрати соняшник, усе догниває на пні, он навіть прес сухий. Коли він засвітив гасничку, я побачив, що це молодий, жилавий комнезамівець у смугастій натільній матросці.

На столі «черствіла» недоїдена вечеря — шмат житньої хлібини, порізане сало, квашена капуста і три пироги. Біля випитої до половини літрової сулійки стояло дві чарки.

— Де другий? — спитав я, роззираючись по кутках.

— Хто?

— Твій почарківець.

Він теж подивився на стіл, побачив дві чарки і зрозумів, що краще не відбріхуватися. Та замість того, щоб злякатися — зніяковів.

— Там, — кивнув він на двері, що вели до комірчини. — Я дам вам усе, що треба, тільки туди не заходьте.

Тут навіть твердоголовий чоловік здогадався б, хто там ховається, але обережність — понад усе. Кивнувши Біжу, щоб він не зводив очей з комнезамівця, я обережно прочинив ті двері.

Ну, звісно, — на тапчані сиділа напівроздягнена дівуля і, мов шкідлива кішка, світила на мене сполоханими очима. Мені навіть здалося, що її губи в сметані. Але замість того, щоб сором'язливо застібнути пазуху, вона обома руками стискала револьвер.

— Не підходь, бо застрелю! — засичала дівуля.

— Дурненька, — сказав я. — Ви зараз продовжите, але цю іграшку краще дай сюди.

Я підійшов і забрав у неї револьвер.

— Ти така хоробра. Мабуть, комсомолка? — ховаючи трофейного бравнінга в кишеню чумарки, я вийшов з «будуару».

Нам пощастило: хоча «маківки» пресу справді були сухими, зате в олійні комунари, окрім комсомолок, ще дерли крупу. Біля круподерні стояли мішки із збіжжям. Я сказав Біжу, щоб він виніс лантух ячменю коням (але не дуже розщедрювався — перегодований кінь може впасти на ноги), а потім хай зайдуть сюди разом із Ходею.

— Ти, комуна, вибач, але нам треба поснідати.

Коли Біжу й Ходя зайшли в олійню, я саме знайшов алюмінієву кварту. Пити чарочками нам не було коли.

«Комуна» здивовано витріщився на Ходю.

— Що, кіска сподобалася? — спитав я.

— Та ні... — він геть спантеличився.

— А що?

— Цей... теж за Україну? — спитав обережно «комуна».

— Теж, — сказав я. — А ти хіба ні?

— Я за трудовий народ.

— Бачимо, як ви трудитесь, — я показав очима на «будуар». — Через те й прес ваш сухий, і дівка незадоволена.

Цікаво, що до олійника я злості не мав. Це був баран, який хотів тільки їсти, пити й разом з усією отарою лизати заслинену цицьку. І цей валах здивовано дивився, як Ходя, надкусивши пиріжок із сиром, запихає до рота сало й капусту. Але це ще не все. Підснідавши і розм'якнувши від «кварти», Ходя повів приплюснутим носом у бік «будуару». Мабуть, Біжу встиг йому розповісти, хто там ховається. Чи взяв на нюх?

Біжу запитально поглянув на мене.

— Майте совість, — сказав я. — Поїхали!

Наші коні підкріпилися. Ми взяли ще мішок ячменю та два клумачки круп. Я подякував «комуні» за частування і побажав, щоб його прес був завжди змащений, як і «маківка» його любки. Адже цілком можливо, що ми ще навідаємося.

Коли доїжджали до лісу, надворі раптово посвітлішало.

Ми відчули, що сталося щось незвичайне.

І разом озирнулися.

Сходило сонце.

***

У Лебединському лісі я звернувся до хлопців так, ніби нас був цілий загін. Не люблю красномовства, але ці слова йшли від серця. Я сказав, що нас залишилося троє, однак трійка — це організація. Бойова ланка партизанів. Тож продовжимо боротьбу за Україну, за її волю, за честь нашої зброї.

Біжу і Ходя притулилися плечем до плеча. Ніби стояли в шерензі.

Потім я наказав збиратися. Поїдемо до Холодного Яру. Туди, де заховано наш бойовий прапор. Узяти з собою все, що зможемо, а решту сховати.

— Кулімет, люс, люс, — Ходя тикав пальцем собі у груди, і я зрозумів, що він напрошується в кулеметники. Після Козуба до «люйса» був приставлений Ладим.

Я погодився. І подумки подякував Ході — пудовий «люйс» у поході був не великою радістю.

3

Дося не знала, чи ще коли-небудь зустріне Чорного Ворона, але виглядала його завжди. Вона й у монастир пішла, хай Бог простить, через нього. Не судилося стати парою, думала Дося, то буде йому за сестру. Якщо випаде таке щастя. А випало більше. Там... на березі Великоднього озера.

Тепер насувалася зима, а його не чути було. Обіцяв подати вісточку, коли прийде до Холодного Яру, але відтоді — ні слуху ні духу. Дося чекала. Чекала і готувалася до зими. Вона знала, що таке повстанська зима, і вже припасла два горщики смальцю, кадібець меду, трохи сала, слоїк спирту, торбинку тютюну, дві теплі ковдри. Ховала все у такому місці, куди ніхто не добереться. Ця таємниця найбільше тішила Досю. Таємниця, яку їй відкрив божий чоловік Варфоломій.

Вона ледве не вмерла зі страху, коли однієї ночі він тихенько постукав у двері келії (тепер тут Дося вдень строчила на швейній машинці «Zinger»), викликав її надвір, а потім повів до валу і май-

же силоміць затягнув у старий льох. Те, що він показав, приголомшило Досю до оніміння, хоч вона чула про цю таїну не раз, чула і вірила в неї, але не думала, що все так близько.

Тримаючи Досю за руку, Варфоломій завів її щербатими східцями вниз і тільки тоді запалив товсту воскову свічку. Вогник освітив напіврозвалене черево льоху з купами глею і заглибинами в земляних стінах. В одній западині відкривалася нора заввишки у третину людського зросту.

— Там світ, — прохрипів Варфоломій, опустився на землю й поповз у нору.

Дося лишилася в темряві ні жива ні мертва, та за хвилю побачила в отворі вогник. Варфоломій свічкою кликав її до себе. Дося наважилася. Для пустої забавки божий чоловік її сюди не покликав би. У цьому було якесь знамення. Вона поповзла на вогник свічки.

Нора дедалі ширшала і через два сажні вивела Досю до печери. При хисткому полум'ї свічки вона побачила два вузькі хідники, й одним із них Варфоломій нагинці рушив далі. Дося йшла слідом, їй здавалося, що вона ось-ось задихнеться, що це підземелля поховає їх тут живцем. Попереду відкрилася ще одна печера, схожа на землянку. Її стіни й стеля були укріплені дубовими колодами. Дося подумала, що на цьому й скінчилася підземна мандрівка, та де там! Звідси знов-таки відкривалося два тісні хідники, і, коли Варфоломій пішов далі, вона згадала розповіді про те, що стародавні печери розгалужуються тут не лише під монастирем. Вони тягнуться далеко попід валами Холодного Яру, й один підземний хід веде аж до Жаботина.

Дося ледве встигала за Варфоломієм, який час від часу повторював лише одне слово:

— Сльоза! Сльоза!

Вони дійшли до просторої печери, в якій вільно дихалося. Недалечко дзюркотіла вода. Цей круглий кам'яний грот колись був язичницьким капищем — посередині навіть уцілів обкладений камінням жертовник. Варфоломій, схилившись над ним, запалив просякнуте лоєм клоччя, яке спалахнуло високим полум'ям й освітило похмурі бриласті стіни. Однією стіною струмком спадала вода, збігаючи до камінного жолоба, де губилася у круглій горловині.

Брила, з якої било джерело, нагадувала висічене в камені скорботне жіноче обличчя, і Дося тільки тут зрозуміла, про що говорив Варфоломій. Сльоза...

Ніби вгадуючи її думку, він викинув уперед кістляву руку, яка оголилася з-під широкого рукава хламиди, й вигукнув хрипким голосом:

— Сльоза Богородиці.

Так називалося це джерело.

***

Потім Дося й сама ходила тими печерами, бо знала: Варфоломій відкрив їй цю таємницю не для того, щоб здивувати. Вона так само боялася тісних лазівок, на неї так само тисло підземелля, але Дося, долаючи острах, щоразу діставалася до джерела. І хоч у стінах тієї печери відкривалося ще два хідники, які дихали на Досю тисячолітньою таїною, вона не ступила туди ані кроку. Та коли буде треба, Дося здолає страх і пройде всі рукави лабіринту, навіть якщо вони справді ведуть аж до Жаботина. А поки що в неї інша турбота — все зробити для того, аби в цій печері можна було перезимувати.

Мовби яка звірина, що на зиму стягує до своєї нори поживок і все, чим можна зігрітися, так Дося зносила до печери всяке добро. І як та звірина, вона готова була перегризти горлянку тому, хто підгледить її потаємний сховок.

Однієї ночі, взявши торбинку борошна, Дося тихенько вийшла надвір і знов подалася до льоху, що чорнів біля валу. Ніч була темна й холодна, після затяжних дощів низькі хмари вже дихали снігом. Прислухавшись до темряви, Дося взялася за двері льоху, як раптом відчула, що біля валу вона не сама. Спершу подумала: може, то всюдисущий Варфоломій вештається тут ночами? Та потім сказала собі: ні. Холодний протяг війнув поза спиною в Досі. Так дихає небезпека. Вона мимохіть відсахнулася від дверей льоху, хоч це вже нічого не змінювало. Якщо лихе око запримітило Досю, тоді все пропало.

Вона відкинула на плечі клобук, щоб краще прислухатися. Ніде — ні звуку. Заціпенівши, Дося так вслухалася в тишу, що

в неї почало дзвеніти у вухах. Вона переконувала себе, що то страх навіяв підозру, що тут, крім неї, нікого немає, але й далі не могла зрушити з місця. І тут знову почула, як воно дихає. Те дихання наближалося.

Дося притисла до грудей торбину з борошном, щоб не так було чути, як гупає її серце. Зовсім близько виринула цибата постать черниці, й Дося навіть у темряві впізнала «сестру Ольгу». Про рябу сексотку її попередив ще Ворон, хоч Дося й сама приглядалась до неї. Міцна, дебела, вона вдавала з себе причинну і часто «блудила» лісом. Ось і тепер серед ночі приблудила до льоху.

Якийсь час вони напружено вдивлялися одна в одну, знаючи, що на цій стежці їм уже не розминутися.

Але Дося сказала привітно:

— А подивися-но, сестро, що я знайшла.

Розшморгнувши зав'язку, вона показала «сестрі Ользі» торбину і, коли та нахилилась, жбурнула їй межи очі жменю борошна. Нишпорка відсахнулась, затуливши лице руками, й наступної миті Дося вгатила її ногою в живіт. «Сестра Ольга» перекинулась навзнак, та швидко схопилася на рівні. Запорошена борошном, схожа на поторочу, вона вихопила з-під ряси револьвер. Дося не любила револьверів. Грушківська козачка Дося Апілат любила шаблю. Розгубившись, вона заточилася і вперлася спиною у двері льоху.

Господи, отак по-дурному попастися! Отак безглуздо загинути разом зі своєю таємницею. І від кого! Від руки якоїсь плюгавки.

«Сестра Ольга» підійшла ближче, але відстань тримала обачно.

— Падимі рукі! І нє двіґайся, а то я сдєлаю тєбє єщьо адну дирку!

У нічній тиші її басовитий голос міг розбудити й мертвого. Із піддашшя льоху зненацька вилетів чорний ворон. Залопотівши крилами над «сестрою Ольгою», він полетів собі далі, але тієї миті вистачило, щоб Дося стрибнула. Вона з такою силою зацідила «сестрі Ользі» кулаком у голову, що сексотка полетіла в один бік, а револьвер у другий. Дося не любила револьверів, Дося любила шаблю, яка ніколи не дає осічки. Тому вона навіть не глянула, куди залетіла та цяцька, й підскочила до сексотки, яка вже зводилася на ноги. Дося довбнула її у щелепу, однак, падаючи, «сестра

Ольга» вхопилася за Досіну рясу, й обидві полетіли на землю. Так і котилися, опиняючись згори то одна, то друга, поки не зупинилися під валом. У цю мить Дося якраз «осідлала» сексотку і, розмахнувшись так, ніби в руці була шабля, рубонула її по горлянці.

Під ребром долоні голосно й смачно кавкнуло.

— Бувай, — сказала Дося. — І більше не блуди.

Труп вона затягла за вал і там у рову присипала землею.

Біля льоху знайшла револьвер, підібрала торбину з борошном.

Тієї ночі Дося під землю вже не спускалася.

3

«Бесследное исчезновение нашего секретного сотрудника, внедренного в монашескую среду Мотронинского монастыря, свидетельствует о том, что в этом районе до сих пор оперирует банда. Считаю необходимым немедленно выслать в Холодный Яр отряд ББ и произвести операцию по истреблению бандитов.

Начальник Черкасского окротд. ГПУ Бергавинов».

(Із рапорта начальника Черкаського окружного відділу ҐПУ до Губернського відділу ҐПУ від 26 листопада 1923 року).

Негоже козакові скаржитися на злигодні, але наприкінці листопада для нас настали чорні часи. Повернувшись до Холодного Яру, Біжу, Ходя і я осіли в печері під Великодньою горою і вже міркували, кому довірити на зиму наших виснажених коників. Зійшлися на тому, що прилаштуємо їх на Мельничанських хуторах.

Кажу про охлялих коней, а про нас і мовчу. З голоду ми хитались од вітру. Варили жменю-другу якоїсь крупи, часом пекли замішані на воді підпалки та тим і жили. Ходине полювання урвалося — качки з озер відлетіли, лини зарилися глибоко в мул. Козулю чи зайця встрелити з лука непросто, а коли немає снігу, немає слідів, то й не старайся.

У нас закінчилася сіль, відсиріла остання коробка сірників. Уже й не закуриш. Справдешня мука для козака, хоч на стіни дерися. Тоді Біжу й поїхав на Мельничанські хутори прикупити солі, сірників та, може, який клуночок картоплі, а заразом поговорити

з «нашим чоловіком» про коней. «Наші люди» ще не перевелися по селах та хуторах, хоч сказати, що вони були раді нашим відвідинам, — не скажеш. Та й хто міг поручитися, що вчорашній панібратчик тебе не продасть сьогодні? Хіба ж не так вийшло з лісником Гудимою? І якби ж тільки з Гудимою...

Але дідько з ними, запроданцями. Була в мене тут неподалік справді вірна людина, що винесла б не тільки солі, а спекла б яйце на своїй долоні, тільки не хотілося її, сердешну, тривожити. Не міг я перед нею кривити душею, тому й не лишив у дуплі старої верби жодної вістки, хоч обіцяв це зробити, коли повернуся до Холодного Яру. Совісно було споживатися її добротою. Таке наше щастя — як ота підкова, що її знайшов Ходя в печері. Видлубав із землі, «Пітькова, пітькова!» — защебетав радісно, наче знайшов свій талан; тоді землю обшкріб, роздивився, а то не підкова, а людська щелепа.

Не менш цікавий трапунок вийшов із Ходею, коли ми ждали й не могли діждатися Біжу з сірниками і сіллю. Минув день, минув другий, а він не вертався. Мерзенне передчуття, як і голод, смоктало під «ложечкою». Ми з Ходею часом тільки поглядали один на одного, а казати щось уголос не наважувалися.

На третій день Ходя, втративши терпець, узяв лука й пішов шукати удачі. Невдовзі він повернувся... з убитою вороною.

— Ходя, — сказав я. — Це ж ворона.

— Птаська, ко-ко, — відповів Ходя.

Далі було ще цікавіше. Він ту ворону не скуб, не патрав, а, випустивши нутрощі, якось так спритно обдер з неї шкіру разом із пір'ям, наче панчоху стягнув. Потім відрізав стегенце й подав мені. Щоб не образити Ходю, я взяв воронячу ніжку — м'ясо на ній було червоне, але чисте і свіже, нічим поганим не пахло. Поки я придивлявся до цієї потрави, почув, як Ходя вже плямкає. Він так смачно вплітав воронятину, що я подумав: а яка тобі, чоловіче, різниця, чи це ворона, чи куріпка? Люди охоче їдять горлиць, перепелиць, дроздів, ремезів, куликів, то чим за них гірша ворона? Ну, добре, хай, може, не така смачна, хай, може, м'ясо її жорсткіше, але яке це має значення, коли дошкуляє голод?

Врешті-решт я з'їв те стегенце. Не скажу, що з апетитом, але й огиди не відчував. І от що цікаво: переконуючи себе, що ворона нічим не гірша за всяку гидоту, яку споживають люди, я навіть не думав про те, що це м'ясо сире і без солі.

А ще через день почав пролітати легенький сніжок. Потрібно було щось вирішувати. Біжу навряд чи повернеться. Якщо він і живий, то або поранений, або вже в лабетах у чекістів. Скрута змусила мене таки написати записку й покласти в дупло старої верби біля Великоднього озера. Там, де навесні цвіла азалія... Нам би хоч одну сірничину, тоді можна було б підтримувати жар у багатті. Тоді можна було б і закурити, адже правду казала колись моя пташка, що тютюн перебиває голод. Моя пташка... Де ти тепер?

Увечері тривожно зафоркали наші коні. Мудей і Ходин монгол-степовик рвалися з поводів. Я попросив Ходю, щоб він їх, заспокоюючи, потримав за вуздечки, а сам вирішив піднятися вище на гору й розглянутися, чи ніякого чорта сюди не принесло. Став там, прислухався і раптом відчув, що на мене хтось дивиться. Повів очима туди, сюди — й закляк. Під кущем, кроків за двадцять від мене, сидів величезний вовк. Сидів він на задніх лапах, білястим животом до мене, і сумно дивився темними вузькими очима в очі мої. Холодок пробіг у мене за коміром.

— Це такий твій знак з того світу? — пошепки спитав я.

Він якось так по-вовчому повів писком угору, наче хотів завити, проте не видав ані звуку. Потім став на чотири лапи, повернувся й поплентався в ліс. Саме так — не пішов, а поплентався, бо навіть хода в нього була сумна й неохоча.

Сам не свій повернувся я до печери.

— Ну, сьо там? — спитав Ходя.

— Нічого, — сказав я. — То коні так чогось. Буває.

Уночі я знову побачив той сон. Залитий золотом храм і наше вінчання. Тільки холодно, дуже холодно було в тому храмі. Мені ще нічого, я в чумарці та білій баранячій шапці (кінець довжелезної шаблі їде на коліщатку), а Тіна в тоненькій рожевій сукні. На підлогу падає перстень, але це вже мене не лякає. Я знаю, що це сон.

***

Коли ми зустрілися з Досею, я найдужче зрадів сірникам. Відразу скрутив товсту цигарку, жадібно затягнувся. У мене так запаморочилося в голові, що спершу й не розібрав, про який льох вона говорить. Казано ж — тугодум. Нарешті второпав.

— Раптом що, — сказала Дося, — за дверима лежатиме свічка.
— Яка ж ти хороша...
Я ніжно її обняв.

4

Після того, як біля Мельничанських хуторів ударгрупа схопила кінного гайдамаку, командир зведеного загону ББ Орлов уже не мав сумніву: в Холодному Яру діє партизанський загін. Верховий лісовик — перший тут доказ. Цей гайдамака також показав би їм спину, та підвів перевтомлений кінь — упав на передні ноги вже під самісіньким лісом. Бандит, видно, добре вдарився об землю, бо не встиг приставити револьвера до скроні. Найкращий боєць ударгрупи Кукушкін викрутив йому руку.

Коли командир Орлов підняв важкеньку торбинку, що лежала біля партизана, з дірки, пробитої кулею, посипалась сіль.

— Наканец-то! — зрадів Орлов. — Тєпєрь хоть єсть каво дапрасіть. Ти, Кукушкін, каналья, с нім панєжнєй. Вішь, душа єлє в тєлє.

— Заґаваріт лі? — засумнівався Кукушкін, ніби вони зловили звіра.

— Нєт такіх людєй, таваріщ Кукушкін, у каторих нє развязиваєтся язик, — повчально сказав Орлов. — Сєкрєт толька в спосабє дастіжєнія целі. Но сначала пусть аклємається.

Того ж дня Орлов вирішив розташувати загін у Мотронинському монастирі й звідти щодня виходити кількома групами на прочісування лісу. Сестрички, звичайно, не дуже зрадіють, але хай стулять пельки. Хай скажуть спасибі, що їм взагалі дозволено тут залишитися та ще й відкрити шваґьку артіль. Як на нього, Орлова, то цих чорнорясниць треба було давно розігнати всраною мітлою. А після щезнення «сестри Ольги» притиснути всіх до стіни, бо ще невідомо, чиє тут рило в пуху.

Коли москалі зайняли монастир, матінка Рафаїла не сказала ні слова. Черниці сиділи в келіях тихо, як миші, боячись показати носа надвір. Ну, це вже даремно. Орлов суворо заборонив їх кривдити. Увечері він вишикував загін на подвір'ї монастиря.

— Таваріщі арловци! Надєюсь, ви нє пасраміте чєсть нашєво атряда. Каждий, кто нє ваздєржіт сваі плотскіє папалзнавєнія,

будєт строжайшє наказан. Тєм болєє, нам завтра рано вставать, — додав Орлов, і всі чомусь засміялися.

Вони три дні нишпорили лісовими яругами, але не знайшли ніякого сліду.

Орлов зганяв злість на бандитові. Здається, той і справді був німий. Биття не допомагало. Та й не було вже на ньому живого місця. Вставляли пальці у двері, припікали вогнем. Гайдамака сичав, рикав, корчився, але мовчав.

— Ну, что ж, — усміхнувся до нього Орлов. — Ти нам такой больше нє нужєн. Тєпєрь ми тєбє атрєжєм рукі. Правільна, таваріщ Кукушкін? Патом атрубім ногі, чтоб ти знал, как бєґать по лєсу. Ти вєдь любіш бєґать? Ну, вот і пабєґаєш. Кукушкін, прінєсіка тапор і пілу, каналья!

— Не треба, — раптом обізвався гайдамака. — Я скажу.

Орлов із Кукушкіним вражєно перезирнулись. Ніби до них заговорив камінь.

— Нєт, ти нам пакажеш! Сєйчас же. А єслі ашібьошся...

Орлов знав, що зволікати не можна. Мине шок — і бандит передумає. Треба мерщій вирушати.

Ось як воно буває: ти збиваєшся з ніг у найвіддаленіших нетрях — «Да сколька ж іх здєсь, етіх праклятих яров, каналья!» — а банда зачаїлася майже під носом, за версту-півтори від монастиря.

Гайдамака йшов зі зв'язаними руками, «орловці» їхали верхи. До Великодньої гори підкрадалися якомога тихіше, та внизу біля озера зненацька заіржала кобила Орлова. Видно, схотіла води. Аж тут під горою теж почулось іржання. Орлов спершу подумав, що то відлуння, однак схаменувся й замахав руками. Гайдамака не збрехав.

На коротку команду кіннотники розсипалися в лаву, загинаючи крила.

— Тікайте!!! — раптом закричав гайдамака. — Тікайте! Я зрад...

Орлов вистрілив йому в голову майже впритул.

***

Коли попереду заманячіли вершники, Ходя сипонув по них з «люйса». Але й ворожі кулі задзижчали так густо, що важко було вгадати, у який бік прориватися краще. Мусили гнати коней

навмання — пан чи пропав. Трималися ближче один до одного, Ворон стишував трохи Мудея, бо він був прудкіший за Ходиного степовика.

— Отяман, ти цюв Бізю? — крикнув Ходя.

— Ходюню, вперед! — «не почув» його отаман.

Крутнули в один бік, у другий — скрізь натикалися на рушничні постріли. Кулі цвьохкали об дерева, залишали на стовбурах білі цятки. Ворон махнув Ході, щоб той не стріляв — не треба привертати до себе увагу. Та куди вони не кидалися, назустріч сипало розпеченим оловом.

Аж ось здалося, що все — прорвалися! — і тут удруге заіржав Ходин коник. Першого разу він одгукнувся на голос чужої кобили, а тепер заіржав від болю й одчаю — упав на бік і, сунучись по землі, вдарився об прикоренок. Куля, зрикошетивши від дубового стовбура, пробила йому здухвину.

Коли Ворон озирнувся, Ходя вже схопився на ноги й накинув на голову Василинчину кубанку. Потім, прикипівши до «люйса», врепіжив короткою чергою у бік ворога.

— Ходя, сюди! — закричав Ворон. — До мене!

Але Ходя вже знав, що робитиме далі. Пробач, отамане, цього разу він вирішив сам. І навіть не заліг, а стоячи полоснув короткою чергою і пішов уперед.

— Ходя, тікай!

Та ні, Ходя вирішив. Він знав, що ніхто вже, крім нього, не прикриє отамана, і коли його вдарила перша куля, він тільки стріпнувся й пішов далі. А як ще одна куля увігналася в груди, Ходя заточився, та знову ступив уперед. Третя куля пробила чоло, а він ще зробив крок уперед, постояв, постояв і впав горілиць.

— Пльобась, отяман...

Кров залила Ході очі, але він бачив, як його душа, схожа на маленьку пір'їнку, відлітає в піднебесся на місце світле, на місце квітуче, місце спокійне, де немає болю, печалі й немає ... голоду.

Чорний Ворон летів на коні, й у грудях у нього теж не було ні печалі, ні болю — лише холодна чорна діра. У горлі зробилося солоно, він ту сіль не міг проковтнути.

Завернув Мудея під крутосхил, дивуючись, як він, його змучений кінь, може ще йти. Мудей, змахуючи головою, натужно

ступав угору. Уже в сутінках він виніс Ворона до монастирського валу.

На валу темніла самотня постать. Дося вийшла туди, як тільки почула постріли. Вона відразу здогадалася, що то за стрілянина.

Угледівши Ворона, Дося скотилася з валу й побігла йому назустріч.

Він ніби й не здивувався, що вона опинилася саме тут. Скочив з коня чорний, як ніч.

— Ти сам? — спитала вона.

— Хіба не бачиш?

Голос у нього теж був чорний. Дося все зрозуміла.

— Маю до тебе прохання, — сказав він.

— Кажи, я зроблю.

— Віддай у добрі руки Мудея.

— Гаразд, — кивнула Дося.

— Зроби це зараз. Віджени його звідси чимдалі.

Він подав Досі повід, потім зняв сідельну сакву, дістав дві гранати «репанки».

— Не барися, — подивився на неї ніжно і твердо.

Дося задерла рясу і скочила на коня. Ворон обняв Мудея за голову. Притулився зарослою щокою до його щоки. Яка ж вона гаряча. Яка ж вона...

— Ти теж не барися, — сказала Дося. — Зараз їх тут налізе...

Заплющивши очі, він обіймав коня.

— Прощай.

Провів рукою по гриві, торкнувся Досі. І притулився чолом до її стегна.

— Спасибі, сестро... Знай, що ти завжди була мені... любою.

Вона пустила коня. Ворон дивився услід. Треба було поспішати, та не міг відірвати погляду. Тоді взяв карабін, сідельну сакву і швидко піднявся на вал. Зійшов до льоху. Підступив до дверей, оглянувся.

— Стой!

Із-за церкви Івана Златоуста вихопилося троє «червінців». Бахнули постріли. Ворон обернувся в бік валу — там теж виросли москалі. Заплутуючись у шинелях, вони бігли до льоху.

— Стой! Ні с мєста!

«Бах! Бах!» — кулі дзизнули біля вуха.

Ворон однією рукою звів карабін, і передній москаль зарився носом у землю. Та на валу вже з'явилися вершники.

Він заскочив у льох, знайшов за порогом свічку. Спотикаючись, наосліп пішов униз. Щербаті східці обвалювалися під ногами. Насподі перечепився об якусь купину, відійшов убік і засвітив свічку.

Нагорі наростав такий тупіт, що здавалось, льох ось-ось завалиться. Земля вже обсипалась на голову.

— Вихаді, бандіт! Нє то забрасаєм ґранатамі!

Ворон поліз у отвір. Через два сажні свічка освітила печеру. Він розглянувся, подумав, сам собі кивнув: сюди не полізуть. Та обачність — понад усе.

Дві гранати одна за одною покотилися через пройму до льоху...

Те, що сталося потім, приголомшило навіть старого ворона. Він сидів на перетинці хреста Івано-Златоустівської церкви і після першого пострілу шарпнувся злетіти, аж раптом відчув, що крила не піддаються. Ворон ще побачив, як бородатий лісовик пірнув до льоху. Переслідувачі скупчилися довкола, дехто поліз навіть на погребицю, але сунутися до льоху не було дурних. Та й навіщо? Лісовик сам себе зачинив у холодній.

І тут сталося несосвітенне. Там, під землею, пролунав такий вибух, що здригнулася навіть Івано-Златоустівська церква. Погребиця спершу осіла, а потім у всіх на очах провалилася під землю.

Старий ворон відчув, що серце його зупиняється. Це смерть, спокійно подумав він і навскоси полетів донизу. Вдарившись об землю, ворон перекинувся на бік і єдиним своїм видющим оком востаннє подивився у небо...

Від автора

На цьому ми й попрощаємося з отаманом Чорним Вороном. Більше немає достовірних джерел, щоб простежити його шлях до кінця. Відомо тільки, що цей шлях не завершився втечею до монастирських печер, вхід до яких Чорний Ворон «опечатав» гранатами.

Чекістські архіви за 1924 рік мовчать про отамана. Та ось у їхньому звіті від 1926 року натрапляємо на скупу звістку:

«Банда Черного Ворона ликвидирована 6 июня 1925 года».

Отже, підірвавши вхід до печер, отаман зорієнтувався у лабіринтах Мотрониного монастиря і вибрався звідти на білий світ. Схоже, він зібрав новий загін і воював щонайменше до 6 червня 1925 року. Згадка про ліквідацію «банди Чорного Ворона» дає надію — в ній немає свідчення про загибель отамана.

Москва, яка споконвіку проголошувала анафеми борцям за волю України, щодо лицарів лісу повелася вкрай обережно — вона заборонила згадувати їхні імена навіть у прокльонах, щоб не будити в пам'яті «сірої маси» того, за що вони боролися.

Та залишилась леґенда. У березні 1964 року в село Товмач заїхав на таксі високий сивий чоловік, зодягнутий не по-тутешньому. Він ні з ким не говорив, не зустрічався, а тільки зайшов на цвинтар. Кажуть, то був Чорний Ворон. Ця розповідь викликає довіру, бо саме в березні 1964-го Звенигородщина вперше приймала багато закордонних гостей — світ відзначав сто п'ятдесяту річницю Тараса Шевченка. Чисельні делегації одна за одною навідували Моринці і Керелівку, а звідти до Товмача — палицею кинути.

Леґенда? Та ні, жива правда.

Бачу його в таксі з красивою сіроокою жінкою. Він просить водія завернути до Шполянського лісу.

Весна! Ніхто не виглядав її так, як вони. Ніхто не любив її дужче за них.

Він довго стоїть біля рову під лісом. Чи не тут було поховано В'юна?

Потім сідає в машину й шукає по кишенях чи то цигарки, чи валідол.

— Серце? — питає вона.

— Все добре, — одказує він. — Усе гаразд, моя пташко.

***

А як повелася доля з іншими?

Про отамана Веремія можна тільки здогадуватися. Швидше за все, його розстріляли в черкаському тюрподі.

Сліпа Євдося зійшла з Ірдинських боліт невідомо куди. Я був на тому місці, де колись стояла її хатина. Мені показав лісник Павло Вакулюк. Був кінець травня. Я вперше побачив, як цвіте понтійська азалія.

Ладим і Невіруючий Хома на Донбасі не прижилися. Працюючи «під землею», вони експропріювали касу Чистяківського шахтоуправління. Під час операції охоронець смертельно поранив Ладима в живіт. Хома не зміг винести товариша з «поля смерті» і відтоді носив у собі невигойний жаль. Згодом оженився на кацапці, взяв її прізвище і вже як Фома Голіков повернувся на Звенигородщину. Працював у Будищах колгоспним конюхом. У 34-му хтось на нього доніс, і Хому спровадили на Соловки. А хто звідти вертався?

Веремієва мати і стара Танасиха померли з голоду навесні 33-го.

Дося вийшла заміж у Грушківці, народила семеро дітей (троє із них померло) і прожила дев'яносто літ. Вона мала дуже красиву скриньку, яку нікому не дозволяла чіпати. Лише у 1986 році відкрила її перед онукою Лідою. Там зберігалися старі фотографії. На одній із них Ліда побачила свою бабусю-козачку — молоду, при шаблі, у смушевій папасі з довгим шликом. Поруч стояв бородатий чоловік у білій баранячій шапці, обперезаний портупеями.

— А Мудей твій нікому не дав себе осідлати, — радісно казала до нього бабуся Дося, і сльози текли по її щоках. — Кусався, хвицав копитами, ставав дибки — не підійти. А як запрягли у воза — обсіли, бідного, вавки, лишаї, і він тихо собі одійшов.

Козубова Ярина народила хлопчика, але вигодували його інші люди. Ярина збожеволіла від туги за Козубом. Малий Івась потрапив до дитбудинку, згодом закінчив військове училище і став червоним командиром. Загинув під Курськом 1943 року. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Ось така примха долі.

«Полковника Гамалія» — Петра Трохименка — розстріляли в 37-му до 20-ї річниці Жовтневої революції за «петлюрівське минуле».

1996 — 2009 рр.

Примітки:

* Вейз мір (євр.) — Боже мій.
* Бик — ватаг з кримінальним ухилом, який діяв у околицях Холодного Яру.
* «Каесемівець» — від абревіатури КСМ (Комуністична спілка молоді), першої назви комсомолу.
* Тюрпод — скорочення-покруч у стилі каральних органів: рос. мовою «тюремный подотдел», тут підвідділ Київського відділу ГПУ.
* «Арісака» — японська гвинтівка калібру 6, 5 мм з тонким шомполом.
* Внусівці — від ВНУС, війська внутрішньої служби.
* Комеза — так у народі називали комнезам.
* Отамани брати Блажевські воювали до 1930 року, Курінний — до 1924-го, Шпильовий — до вересня 1925-го.

Автор глибоко вдячний письменникові-історику Романові Ковалеві за документальну та консультаційну підтримку в написанні цього роману. У книжці використано факти з його документальних видань «Героїзм і трагедія Холодного Яру», «Отамани гайдамацького краю. 33 біографії», «Коли кулі співали», «Отаман святих і страшних», «Операція «Заповіт». Джерелами також прислужилися документальні та мемуарні книги осавула 1-го (основного) куреня полку гайдамаків Холодного Яру Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр», звенигородського отамана Івана Лютого-Лютенка «Вогонь з Холодного Яру», підхорунжого Чорноліського полку Михайла Дорошенка «Стежками холодноярськими», медвинського отамана Миколи Василенка «Спогади про пережите».

У романі використано документи Галузевого державного архіву СБУ.

Мішель Ламбер

«Спокуса читачем — це огидно!»

«Я пишу в сірому кольорі», зазначив він у ході презентації своїх книжок у Європейському коледжі художнього перекладу в Сенеффі, що між Брюсселем і Шарлеруа. Прозорий чорний колір, що в одному з його романів відіграє чи не чільну роль, уже його не задовольняє. Отож, він розкриває нам власний рецепт творення новел: кожна фраза має бути короткою і логічною; при цьому автор часом сам не розуміє логіки свого тексту. Коли ж ідеться про роман, то кожен розділ, на думку Мішеля Ламбера, мусить мати свободу новели.

Перший текст Ламбера було надруковано у французькій газеті «Ле Монд» 28 років тому. Це була (звісно ж!) новела. Тепер цей номер — раритет, а перша новела ніколи не перевидавалась, і сам автор збентежено знизує плечима: якось руки не доходили.

Письменницьку кар'єру Мішель Ламбер зробив досить швидко. Вже перший його роман — «Пташине життя» (Une Vie d'Oiseau) — отримав Премію Росселя (найпрестижніша літературна премія в Бельгії, відповідник французької Ґонкурівської і нашої Шевченківської). Зараз він входить до числа «живих класиків» бельгійської літератури. Але найбільшої слави він зажив, напевне, не завдяки своїм творам (еге ж, жорстока щодо письменника констатація!), а культурної і медійної діяльности. Ламбер — відомий журналіст, головний редактор літературного часопису «Денники й миті» (Les Carnets et les Instants). У 1991 р. він став одним із ініціаторів створення премії «Відродження новели» (Prix « Renaissance de la Nouvelle »). Тоді це був справжній подвиг.

— Як Вам спало на думку відроджувати жанр новели?

— Новела у франкомовній традиції — жанр трохи занедбаний. Карло Мазоні (бельгійський письменник італійського походження — *І.Р.)* і я, пишучи новели і читаючи багато творів інших новелістів, у відчаї спостерігали за занепадом жанру, тож, зрештою, вирішили щось із цим робити. Так народилася ідея заснувати премію для новел, а не для романів — таких премій і так вистачає.

— Можете дати точне визначення новели?

— За великим рахунком, ні. На даний момент вважаю новелу жанром нез'ясовним. Хіба що можна знайти визначення для новел у іншомовних літературах, але для франкомовної новели — ні! Вона рухається в усіх напрямках, вона напрочуд розмаїта за формою. Франкомовна новела простує до фентезі, до детективу, до любовної прози, вона може бути бароковою, стриманою, дуже мінімалістською. Можна впевнено твердити: зараз традиція франкомовної новели переживає період сплеску, жанр оновлюється. Оскільки ж правила оновленого жанру ще як слід не встановились, визначити новелу неможливо. Можу хіба сказати, що вона тяжіє до новели-миттєвости, тобто до тексту, де, за великим рахунком, нічого не відбувається. Є якась одна подія, що прояснює усе життя головного героя; у його свідомості ця подія є найважливішою. Певної миті його життя перелицьовується — і відбувається це у якийсь дуже визначний, дуже короткий момент, у точно визначеній точці на часовій прямій, точці, у якій треба якнайглибше «копати».

— У своїх новелах Ви граєте з часом. Це нагадує мені стиль блискучої бельгійської письменниці Жаклін Арпман, але в її новелах переважає романний складник. З новел про Єву, Антигону, Марію, Жанну д'Арк вийшли б незлецькі романи...

— Знаєте, для мене час — головний персонаж будь-якого літературного твору. У романі час є відносно довгим: відбувається багато подій, змальовується чимало героїв, тож дія триває дні, місяці,

роки, інколи навіть минає кілька поколінь. Цілий сеґмент часової прямої. У сучасній франкомовній новелі йдеться не про сегмент, а про певну, точно виокремлену мить. Якщо у старій новелістичній традиції час був здебільшого горизонтальним, то у теперішніх авторів — оскільки ми змушені якнайглибше «копати» — час стає вертикальним.

— Які жанри, на Вашу думку, сусідять із новелою?

— Думаю, певною мірою за зосередженням слів новела близька до поезії — адже як у вірші, так і в новелі слів небагато. Безумовно, новела не обов'язково має бути поетичною — аби вийти вдалою, їй стане самого поетичного забарвлення, яке, не втручаючись ані в синтаксис, ані в лексикон, як ледь відчутна додаткова аура просякає текст. При цьому новела може бути цілком приземленою, навіть тривіальною чи вульгарною, та в більшості випадків ми відчуватимемо поетичне забарвлення. У чомусь новела схожа на драму — адже часом у новелі не договорюють цілі речення; як і в п'єсі, у новелі обмаль дійових осіб і вистачає діалогів. До речі, незважаючи на вищесказане про роман, багато запозичила новела і з цього великого жанру; адже у новелі також є оповідь, є герої, є загальне тло. Таким чином, на мою думку, новела — це жанр на перехресті інших жанрів; жанр, що містить у собі інші жанри.

— Під час презентації Вас спитали, чи не спадало Вам на думку зробити «вибране зі збірок», тобто поєднати новели з різних збірок до окремої книжки вибраного. Мені здалося, що Ви збентежились. І я Вас добре розумію, адже збірка — це окремий, цілісний твір...

— Авжеж! Це все одно що відрізати людині руку чи ногу. До того ж, більшість моїх збірок тематичні, новели в них утворюють щось на зразок родини. І я б не зміг взяти новелу, яка належить до певної «родини» і вставити її до іншої збірки — адже так новела втратить частину свого смислу. З іншого ж боку: чом би й ні? Така розмаїта збірка була б непоганим досвідом для мене. Але я поки що на це не зважувався. До речі, Ви підказали мені непогане пояснення, чому!

— Ви також зауважили, що письменник має багато спільного з ділком...

— Але потім я уточнив свою думку!

— І все ж таки — чим доводиться займатися письменнику у наш час? Бігати по видавцях — це я ще розумію, так було завжди, але ж освоювати фах літературного й рекламного аґента... На жаль, саме так відбувається в Україні.

— Тут немає якихось секретів чи рецептів: закінчивши збірку новел чи роман, я надсилаю їх своєму головному видавцеві (адже є й додаткові, на всякий випадок). Я довіряю йому, і саме йому належиться сказати «так» чи «ні», видаватимемо чи треба допрацювати.

— Атож, діалог між видавцем і автором — чи не найважливіший чинник якості в літературному процесі...

— Видавець бере на себе все інше — оформлення книжки, розповсюдження, промоцію. Якогось спеціального аґента в мене немає. Звісно, іноді доводиться братися до телефона й підштовхувати знайомих журналістів, та все ж таки я не можу замінити прес-аташе, бо мало на цьому розуміюся.

Думаю, бельгійські й українські автори перебувають у трохи різному становищі. І все ж таки найголовніше — це саме творення; про видання книги я думаю лише тоді, коли текст написано. Коли пишуть, про видання звичайно не думають; коли пишу, то єдине, що мене турбує, це текст, а буде це надруковане чи ні, мене не обходить. Опісля — так, я починаю турбуватися, чи купуватимуть мій роман. Але до того, як текст готовий — у жодному разі, оскільки ці клопоти, мов паразити, з'їдатимуть твір! Будь-що я ніколи не пишу, виходячи із смаків читача; я пишу виключно для себе, я хочу розповісту ту чи іншу історію. Якби я писав, зважаючи на смаки читачів, мої твори були б менш оригінальними, менш чесними. Спокуса читачем — це огидно!

— Я теж, пишучи, ніколи не думаю про читача — реального чи ідеального. Навіть коли мені натякають (чи дорікають), буцімто мій твір ніколи не стане бестселером... Зрештою, не для того ж ми пишемо! Хоча дехто пише саме для цього... Література, яка на когось зважає — несправжня!

— Цілком згоден! До того ж, усі твори знаходять свого читача. Писати слід, виходячи зі свого характеру, з того, що ти любиш, із власних почуттів; але писати, зважаючи на більш-менш передбачувані ілюзії читача, які найчастіше не мають нічого спільного з добрим смаком — ганебно. ≡

Розмову вів
Іван Рябчій

Мішель Ламбер

Гавкун

Чоловік — високий, здоровенний, мов шафа, білявець, вкритий повністю чорним пальтом до кісточок — розлючено крутився навколо жінки. Він замкнув її в прямокутнику свого прудкого широкого поступу. П'ять кроків, три кроки, п'ять кроків, три кроки — і знову тієї ж.

Вона — ані руху, ні жесту, мов із каменю.

Чоловік раптом зупинився, втупився жінці просто в обличчя, і вона зникла за його рослявою, огрядною постаттю. Він заходився розмахувати руками. «Мене від тебе верне! — волав чоловік. — Ти огидна!». Голос йому урвався. Він знову загопцював перед своєю жертвою, не дивлячись на неї, кривим кроком перетинаючи май-

же безлюдний майданчик. Якоїсь миті чоловік уповільнив танок, наблизився до жінки, знову замахав руками, заволав, «чхав я на тебе, чула, я тебе зневажаю», і знову притих.

Вона — ані руху, ні жесту, жодної непокори. Готова, здавалось, до всього.

Коли чоловік стояв навпроти неї, я думав, що він от-от її вдарить і вона не чинитиме опору, а мені б варто втрутитись, або навпаки, одне з них стане на коліна і перепрошуватиме.

Та чоловік враз якось увесь присів, поволі втягнув голову в плечі. Всунув руки в кишені пальта і, похитуючись, пішов. Дивлячись йому вслід, я намагався вгадати, що саме спричинило його дії — лють чи горе і як довго йому болітиме.

Жінка заклякла. Вона, певно, довго б іще стояла так, мов уросла в землю, але діти, вибігши з-за рогу, штовхнули її. Жіночка мало не впала, але дивом утрималась і, наче сновида, затупцювала. Рушила. Вона пройшла за кілька метрів від лави, на якій я примостився після виснажливої прогулянки; жіночка була бліда, її очі ряхтіли; мене вона не помітила.

— Присядьте, — кинув я їй.

Та вона крокувала далі; тож я вдав загрозливе гарчання скаженого пса — раніше всі мої знайомі обожнювали цей фокус. Вона обернулась, і я — співчутливо і водночас із притиском — повторив:

— Прошу, сідайте. Та не бійтесь, я не кусаюсь, — посміхнувсь я.

Вона сіла; нічого — ні подиву, ні тривоги, ані навіть цікавості, пусте обличчя; неначе всі епізоди життя — трагічні або кумедні — проходили повз її свідомість.

Певний час ми сиділи так, мов старе подружжя, вона дивилась у пустку, я байдуже спостерігав за дітьми, що бавились на майданчику.

Одноманітна небесна блакить, сухе морозяне повітря, легкий вітер шурхотів мертвим листям. Майже відчутний на дотик звук, пронизливіший за гудіння численних автівок на довколишніх вулицях.

На моїй пам'яті такої стерильної зими ще не було. Ні снігу, ні дощу, ні бруду. Ні навіть холоду.

Із внутрішньої кишені своєї теплої куртки я витяг баклагу і простягнув жінці.

— Ось, хильніть. Це зігріє.

Мовчки, наче робот, вона піднесла шийку баклаги до губів, закинула голову; потім, так само дивлячись у невидиму точку перед собою, віддала мені пляшечку в шкіряному футлярі. Я випив і подумав, що, ковтнувши мікроскопічні частинки її слини, я щойно з власної волі розділив із нею хвороби й нещастя.

Я знову простяг їй баклагу.

— Візьміть іще, вам не зашкодить.

Вона слухняно випила, повернула баклагу, я зробив ще один ковток, і так далі.

— Вже нема, — зауважила жіночка.

— Невже? Дивно.

Вона нахилила баклагу, і за кілька секунд із неї цяпнуло — однесенька крапелька; не знаю, чому, та я одразу ж подумав про краплю насолоди, про щось інтимніше між нами.

— І часто ви так гавкаєте?

Я усміхнувся, задоволений собою. Трунок подіяв, вона очуняла, заговорила, але її було ледве чути.

— Не часто, але, гадаю, в мене талант. Також умію бекати, мекати, нявчати, вдаю біг миші, стукіт дощу по вітражах собору. Все що завгодно. Але найскладніше підробляти лунку тишу.

На що я сподівався? Чи не хотів, бува, її враз причарувати? Вона спитала тільки аби щось сказати, або жартома, моя ж відповідь була нерозважлива, я хотів схитрувати — а вона розплакалась.

Винен був, безперечно, той високий білявець у чорному пальті. Він також гавкав — своїм робом. «Хто він їй? — подумав я. — Чоловік, коханець, брат? А може, зневірений друг або ошуканий гендляр? Хтозна... І де він тепер?».

Небо над нами потемніло, але й досі було незворушне, і це йому личило; здавалося, події тут, на землі, його анітрохи не зачіпають. Зрештою, на його місці мовчав би будь-хто.

Але де було наше місце? Принаймні вже не на лаві. Жіночка стала підводитись. Мов напідпитку. Смішно, та її волосся, як і в мучителя, було так само біляве, аж біле. І як же я досі цього не вгледів! Кучері до пліч. Великі блакитні очі.

Я спробував затримати її, схопив за руку.

Вона мляво пручалась. Я спитав:

— Куди ви?

Жінка знизала плечима, посмішка утворила ямочки на її щоках; їй було байдуже до всього, вона покладалась на випадок; сьогодні, приміром, їй уже трапилися двоє гавкунів.

Я був переконаний: вона обманювала себе, прагла якнайшвидше розшукати свого розпинача; так само і він, напевне, вже никав вулицями у пошуках своєї жертви. Якоїсь миті я навіть подумав: не варто було втручатися в цю історію, ця жіночка не здатна дати мені щось таке, чого б я іще не зазнав.

Густішав вечір. Дітей на майданчику ставало дедалі менше. У сутінках місто дорослішало, ставало безжальнішим; його дихання прискорювалось, повсюдно гули автівки, ревли сирени, бахкали салюти.

Очі жіночки знову наповнилися слізьми — від холоду? Чи від трунку? І вона відвернулась.

— Пройдемось? — запропонував я, підводячись.

Жінку хитало, тож мені довелося поставити її на ноги. Вона була вища за мене на два-три сантиметри, отож, виснував я, чоловік у чорному пальті мав приблизно два метри. Дивно вона, мабуть, почувається — спочатку гігант, по тому ліліпут.

Коли ми йшли залюдненим бульваром, я подумав, що велетень мусить таки з'явитись. Я уявляв, як блукає він у натовпі, як нервово стискає мобільника — і як раптом дзеленчить сумочка моєї супутниці, як поквапливо вона виймає телефон, відповідає і відразу ж полишає мене.

Або ж — далі вигадував я — він вигулькне з під'їзду одного з будинків, піде прямо на мене і зацідить просто у писок. Оце вже ні. Я не відчував у ньому люті — так, незнайомець кричав, махав руками, але зрештою сховав руки до кишень, заборонивши їм таким чином скоїти щось тяжче.

Зненацька я злякався, що можу втратити їх — жінку і її секрет.

— Спокійно, — голосно проказав я. Але до кого — до себе чи до неї?

Вона слухняно крокувала за мною. Не розпитуючи, куди ми йдемо, не насмілюючись озватись до мене. Ми зайшли до великого універмага в центрі міста — я сподівався, що яскраві вітрини пожвавлять її настрій; марно, вона на них навіть не глянула. Тоді я повів її до кіна. Це була ще гірша ідея. Фільм виявився посе-

реднім і претензійним. До того ж, ми змерзли. Події на екрані не розчулили мою супутницю, адже в її житті й без того було повноповнісінько болісних подій, які швидко зникали завдяки вологим серветкам — вона жбурляла їх просто на підлогу.

Я нахилився до неї.

— Казна-що. Ходімо.

Зовні ми втрапили в ніч. Від морозу повітря стало прозорим. Різнобарвні вивіски освіжали суворий шерег фасадів. Ми рушили мовчки. Я знову міцно стиснув її руку, побоюючись, що вона зникне в рухливому натовпі.

Даремно. Вона була така слухняна. Така байдужа. Здавалося, їй однаково — йти, чи не йти за мною.

Час від часу я дивився на неї кутиком ока — і хмаринки пари, що вихоплювались із її рота, видавались мені втраченими через недогляд частинками життя.

— Ви мені когось нагадуєте, — нарешті порушив мовчанку я.

Жіночка дуже повільно обернулась. На якусь мить я подумав, що вона вийде зі своїх мрій і зрозуміє, що поруч є я. Та в її великих насмішкуватих очах я прочитав лише: «Телепень, не міг чогось кращого надумати!» Але — хотіла вона того чи ні — я вже взявся за неї, тієї миті, коли вона всілась на лаву.

Тож я повторив, знизавши плечима:

— Авжеж, нагадуєте.

Когось, від кого мене нудить. Страшенно нудить. І, щоб цього не виказати, інколи доводиться наспівувати перше, що спадає на думку.

Позаду хтось крикнув:

— Франсіс!

Я обернувся. Це був Жожо, старий друзяка, якого я давненько не бачив. Широко посміхаючись, він крокував до нас. І дивився. На жіночку, що ніби спустилася з Місяця. На мене, що не дзвонив йому цілу вічність.

— Оце так! — весело, як і завжди, мовив Жожо. — Таку зустріч треба відсвяткувати. Ходімо, я пригощаю.

Попри заперечення він тягнув нас до «Реґтайму» — бару, який ми раніше частенько відвідували; ми — це він, я й ще ціла ватага; було це чи не в минулому житті.

Поки ми йшли, Жожо прошепотів мені на вухо:

— Що сталося? Ти — мовби щойно з похорону.

Смішно, та я відчув себе спійманим на гарячому і спробував виправдатися.

— Та ні, все добре. Просто втомився. Тривала прогулянка, знаєш... Із самого ранку блукаю.

— Що, досі її шукаєш? — стривожено спитав він, скоса поглянувши на мою супутницю.

Я хитнув головою.

— Ні, давно покинув. Тепер усе це — минуле.

Він замислився.

— Правильно. А це хто? — спитав Жожо, кивнувши в бік жінки зі скверу.

— Та...

Що ще я міг сказати?

Я побоювався зустріти в «Реґтаймі» стару кумпанію, але заклад змінив власника, персонал був геть інший. Теперішній піаніст був молодший за свого попередника і грав геть іншу музику. Я зиркнув на повій, що віялися навколо. Жодної знайомої дівчини. Втім, як і тоді, зал освітлював синій промінь, який, наче сяйво самотнього маяка, апатично ковзав стінами.

Не людно. Ми прийшли зарано. У кутку двоє хлопців гиготять на все горло.

Спершись на бар, Жожо підняв склянку.

— Будьмо!

— Будьмо! — підтримав я.

Поки я просив офіціантку наповнити мою баклагу джином, Жожо підійшов до моєї нової знайомої. Спитав, як її звати. І чому вона така сумна. Як я і очікував, жіночка вдала, ніби не чула. Та Жожо не образився. Він із дивною наполегливістю тягнув її танцювати у вузький проміжок між столиками, де в обіймах одного з клієнтів звивалася танцюристка. Марно. Все одно що зі стіною розмовляти. Тоді Жожо змінив тактику: він ткнув у мене пальцем і пирхнув зо сміху.

— А ви знаєте, що цей чолов'яга може вдати кого завгодно?

Жіночка вичавила із себе криву посмішку; вона не відводила очей од синього променя.

— І що він особисто знав Лорела й Гарді?

— Невже? — самими губами прошелестіла вона.

— Та я вам такого можу про нього понарозповідати! Такі історії! Еге ж, Франсісе?

Жожо по-змовницьки підморгнув мені. Він дивився на мене водночас лукаво і по-приятельському. Та обличчя друга поволі викривлялось, і, перехопивши його співчутливий, майже розпачливий погляд, я зрозумів, наскільки змінився з часу нашої останньої зустрічі.

— Дякую за джин, — сказав я.

Я схопив за руку жінку зі скверу, і ми полишили бар.

І знову ніч — холодна, чиста, мов чорний лискучий метал; і незліченні сяйливі цятки у небі — мов спалахи далекої симфонії.

«Вона мене, напевно, ненавидить», — дорогою думав я. І має за що. Адже саме я був свідком її приниження. Адже саме мій друг Жожо повівся із нею нечемно. Адже я і Жожо — лише чоловіки... Істина, очевидячки, мала саме такий вигляд, та разом із тим я відчував, що жіночка ще заслабка, аби обійтися без мене чи, радше, без моєї присутности, взагалі без чиєї-небудь присутности, і через це вона ненавиділа мене ще більше.

— Все гаразд? — спитав я.

Замість відповіді — смикнула плечима.

Я не міг стриматися і гмикнув.

— Пробачте. Це був жарт. І як я міг таке спитати!

Ми сіли до трамваю, що петлював нагору. За вікнами нас хутко обганяли фари автівок, вивіски магазинів, вишикувані, мов на параді, кулі ліхтарів — веселих, самовпевнених міських світляків.

Нарешті приїхали.

Я відчинив двері. У передпокої ми відразу ж натрапили на своє відображення в люстрі, і я побачив себе таким, яким мене бачили вона і Жожо: справжнім забродою.

Її вочевидь вразили розкоші моєї квартири, всі ці картини на стінах, вишукані меблі, цяцьки. Щось не сходиться, — мабуть, казала собі вона.

«А в мене з'явився шанс!», — подумав я.

Увівши жіночку до вітальні, я вибачився і зник у сусідній кімнаті. Повернувся якомога скоріше. Вона стояла на тому самому місці, де я її полишив, спантеличена, немов заблукала в цій вочевидь завеликій для неї вітальні.

Побачивши мене — поголеного і вдягненого в усе нове — жінка широко розалющила свої блакитні очі, всередині яких спалахнув осміх, що збив мене з пантелику та, на щастя, скоро вщух.

— Сюди.

Я за руку підвів її до канапи, запросив сісти, а сам сів поруч. Потім дістав із шухляди низенького столика товстелезного конверта, а з нього вийняв купу світлин.

— Ось, дивіться, — почав із першого фото. — Впізнаєте? А оце хто?

Я вказав на хлопчика, що позував між Лорелом і Гарді.

— На той час вони вже давно не знімались. Щоб заробити на старість, мусили підробляти у мюзик-холах скрізь по Європі.

Перейшли до інших світлин. На одній я стояв поряд із Жераром Філіпом незадовго до його наглої смерті. На іншій — поряд із Рітою Гейворт, на інших — із Фернанделем, Денні Кеєм, Річардом Відмарком, Ґрейс Келлі... Мабуть, мене найчастіше з-поміж усіх карапузів планети фотографували із зірками п'ятдесятих років. Знаменитості в зеніті своєї слави, зірки, що сходили, зірки, що заходили, мертві зірки — я знав їх усіх.

Кутиком ока я спостерігав за її реакцією. Певно, у неї було до мене чимало запитань. Навіщо я привів її до себе. Звідки ці фото. Хто я такий і чого від неї хочу. Але її тонкі, бліді губи жодного разу не ворухнулись.

— Мама працювала у «Метрополі», — усміхаючись, розказував я. — Прибирала по кімнатах, іноді штопала. Тоді у готелю вже були проблеми. У мами був пунктик щодо зірок. Відчиняти перед ними двері, торкнутися хоч до одного з їхніх ґудзиків... Господи! Вона так хотіла, щоб я був схожий на них!

Незнайомка скривила кумедну гримасу — гадаю, несвідомо. О, я навіть і не сумнівався, про що вона думає: ніколи в мене не було такого таланту, як у всіх цих зірок, жоден промінчик з того невидимого німба, що огортав їх — навіть наймізерніший з-поміж них, — не торкався моєї голови; примарна, химерна слава відразу ставила мене на місце в одноманітний шерег пересічних людей.

А той високий білявець у чорному пальті — невже він був талановитіший за мене? Я мало не спитав у жіночки прямо, чому його від неї нудило. Що вона такого гидотного зробила або сказала? Або ж він хотів порвати стосунки, та оскільки вона і далі за нього

чіплялася, не лишалося нічого іншого, як використати страхітливі образи.

Я прокашлявся.

— Знаєте, найсмішніше те, що, не маючи в кишені жодного су, я став-таки продюсером. Думаю, в мене нюх. Кілька вдалих стрічок, і от...

Я обвів рукою свою господу і все, що в ній було.

Вийнявши баклагу з кишені куртки, я ковтнув джину і простягнув пляшечку жінці. Вона з якимсь приреченим виглядом зробила перший ковток. Наступним ковтнув трунку я.

— Тепер часу в мене більш ніж достатньо — фальшиво безтурботним тоном вів я далі. — Гуляю. Вдягаюсь, мов бомж, і намотую кілометри.

Довга пауза. Баклага переходила з рук у руки, з рота до рота. В кімнаті було тепло. Над будинками промайнув літак. Мені здавалося, що помалу жінка зі скверу переймалась до мене довірою, певно, якби я захотів... За якусь мить вона відчужено запитала:

— Більше не працюєте?

Я розсміявся — і знову фальшиво.

— Ні. Зі мною ніхто не хоче співпрацювати. Кажуть, що я втратив розум. Через жінку... Живу з відсотків.

Ну от. Сказав. Піти далі не стало сили. Але я мусив знати — будь-що мусив! Я наблизився до неї впритул.

— Тоді, у сквері, коли він на вас кричав, що ви відчували?

Це вже був не мій голос — уривчастий, майже благальний і водночас погрозливий. Її зіниці розширились, вона мало не скочила з канапи, але я загородив шлях рукою. Вона злякалася, стала відбиватись.

— Пустіть!

Я опустив руку, подав їй баклагу, але вона поставила її на стіл, ледь не впустивши.

— Не бійтесь, — зітхнув я. — У мене немає поганих намірів. Лише пригадайте. Будь ласка, це дуже важливо.

Я закинув голову, прикрив очі.

Раніше я так часто волав, що одного разу мій голос охрип, точнісінько як у чоловіка в чорному пальті. Довго боліло горло, і коли я телефонував друзям — «Ти не бачив Зіґрід?» — вони мене майже не чули. Потім я не раз, протягом багатьох років, з кінця в кінець перетинав місто, звертаючись до Бога по допомогу.

Я розплющив очі.

— Благаю, — прошепотів я. — Спробуйте.

Вона глянула на мене, підвелась і підійшла до вікна. Різким рухом відіпнула фіранки. Не відводячи від неї очей, я взявся до баклаги й випорожнив її до останньої краплі.

— Словами це описати не можна, — сказала, не обертаючись.

Я тихо наблизився, але, замість того, щоб погладити її біляве волосся чи обійняти за талію, як мені того хотілося, я заклав руки до кишень. Так само зробив чоловік у чорному пальті.

— Йому слів, напевно, забракло б також.

Вулицею текло спокійне життя. Вкрай мало перехожих. Дерева, розсаджені серед бруку, здригалися від вітерцю. Та вони б вистояли навіть якби цей вітерець перетворився на буревій.

Жінка зі скверу обернулась. Її обличчя видалося мені напруженішим, ніж раніше, та вона була така само бліда, і втома вже чорніла колами під очима.

— Пізно. Маю вертатися.

— Я викличу таксі.

Поки ми чекали на машину, я показував жінці картини й скульптури, які збирав упродовж багатьох років. За кілька хвилин вона мала зникнути з мого життя, тож тепер ми поквапливо завершували наше знайомство. Ці три-чотири прожиті спільно години, зрештою, ні до чого не зобов'язували; інакше історія ризикувала б невпинно обертатись по колу, немов синій промінь у «Реґтаймі», що, здавалося, ніколи не згасав.

Раптом мені сяйнуло.

— Поки ви не пішли... Зараз...

Я побіг до кабінету, приніс звідти білий обрус і розстелив його на великому столі. На цьому обрусі артисти з «Метрополя» ставили свої автографи для мами. Прагнучи увічнити підписи, вона вишила їх червоними нитками — всі, крім автографа Піаф, яка, на її думку, заслуговувала щонайменше на зневагу. З часом підпис бідолашної Едіт побляк, майже зітерся.

— Бачите, все зникає, навіть Піаф.

Жінка зі скверу сумно всміхнулась. «Маєте мене за дурепу?», красномовно проказало її обличчя. Вона відкрила рота, потім закрила, але, після всіх цих порожніх років, я зрозумів. Час переграв мою маму, Піаф уславилась, хоч і в інший спосіб; тепер я знав, що ніщо нікуди не зникає.

Хтось подзвонив у двері.

— Таксі, — сказав я.

Я вийшов із нею на вулицю. Повітря аж рипіло від морозу. Ні кішки. Ні автівки. Ні хмаринки. Жіночка затремтіла від холоду. Я відчинив їй дверцята.

Коли вона вмостилася, я несамовито загавкав на всю чорну вулицю, я вклав у цей брех усю свою душу.

А потім замовк.

Якусь мить вона дивилась на мене і, по різні боки скла, ми пережили разом щось, описати що я не в змозі.

Коли таксі рушило, я помахав їй, вона також іще довго махала рукою, поки машина їхала повз ряди дерев, ліхтарів і будинків, і фари поволі стухали.

З французької переклав
Іван Рябчій

День зникнення неба

Час від часу від неї надходили новини. Велося їй непогано — побралася з хлопцем, якому обіцяли велике майбутнє, у них народилася дитина, вони влаштувалися в іншому місті, — й раптом одного дня вона повернулася, самотня й зажурена, немало нас подивувавши. Її знову поклали до лікарні, вона то виходила з неї, то поверталася, то знову виходила — і врешті прихистилася в квартирці в нашому старому кварталі круг Цитаделі, за два кроки від своєї матері.

Мій друг Віктор, від якого я все це почув, підсумував, скрививши значущу міну:

— Бачив би ти її...

Але на вузькій, майже сільській вуличці в небагатому районі, де неможливо уникнути штовханини, я впізнав її одразу. Попри вітер і сніг, попри її розтріпане волосся і майже трупну блідість. Навіть попри те, що вона, підхоплена виром юрми, блискавично

пролетіла повз мене. Я обернувся услід. Посічена снігом постать віддалялася. Віддалялась, як і всі інші безвісні силуети, у єдиному можливому напрямку, до перехрестя вулиць, де всі, як один, розчинялись у хузі.

Та ж ні, я ще можу її наздогнати, побігти, пришвидшити крок.

Спокійно наздогнати.

Тихенько піти слідом.

Так само багато років тому вона гналася за мною крізь хащі, що оточували мури Цитаделі. Хіба що стояло тоді на погоді — це був той відрізок нашого життя, коли літо починалося рано і не закінчувалося ніколи. А може, нам тільки здавалося, що небо завжди буде таке незламно-синє, і світ не зміниться ніколи?

Я догнав її, прискоривши ходу. Десь із півсотні метрів ми пройшли біч-о-біч. Із гучномовців лунали різдвяні співи, які час від часу перебивала реклама. Колись вона була на кілька сантиметрів вища за мене. Тепер я на голову її переріс. Дивно, та я не знав, із чого почати. І чи варто починати взагалі.

Можливо, краще і далі простувати так, вона у своєму світі, я у своїх спогадах, і розійтися, перш ніж вона помітить мою присутність.

Запізно. Я не стримався і голосно покликав:

— Інес!

Зреагувала вона не відразу, лише зупинилася віддаля, просто посеред вулиці. Повернулася на підборах. Уважно на мене глянула. Ні, це радше я на неї глянув. Її непорушний, байдужий погляд. Суворі риси обличчя. Бліді, мов у небіжчика, незважаючи на сильний мороз, щоки. Бачив би ти її, сказав Віктор. Тепер бачу...

Застиглу посеред вулиці.

Подумки я бачив її таку саму, як і двадцять п'ять років тому, в самому розквіті. Коли ж то світ устиг повернутися сторч — тоді чи пізніше? Влітку щороку дощить. Небесна блакить підпушена тінявою. Ми усвідомили, що за все доведеться платити. Навіть за найменшу втіху. За найдрібнішу помилку. Інші силкувалися вдавати з себе щасливців — по-пустому, адже я знав, що їх, як і мене, з кожною похибкою охоплює страх.

— Інес.

Лише повторити її ім'я — на інше я б не спромігся.

Над нами вихорив невагомий сніг-пострибун, він хизувався собою у світлі неонових вивісок, вкривав діамантами льоду кучері застиглої навпроти мене жінки.

У її німих очах майнув слабкий проблиск.

— Ромене?

Голос був точнісінько такий, як і сама вона. Як і її усмішка. Зморений. Байдужий.

— Ненавиджу свята, — пробурмотів я.

— Ненавиджу свята, — повторила вона.

І раптом зареготала — гучними, хрипкими нападами сміху.

Я заціпенів. Скам'янів. Нас штовхали перехожі. Шарпали вітер і сніг. Сіпали гучномовці. Мене аж тіпнуло від її божевільного сміху. Погляд поволі ковзнув до маленької групи людей, що скупчилися навколо казана Армії спасіння[1]. Товстун в уніформі правував велетенським черпаком, і казан гучав, мов допотопна катеринка. Товстун безперервно крутив черпаком... Не заважали йому ні холод, ні кпини. Також із нашого покоління. Саме тому про себе я назвав його «славним».

Почулася сирена — Інес враз умовкла. Її неначе охопив раптовий біль, і вона відчайдушно шукала очима джерело цього гудіння, що ніби наближалося, а тоді віддалялось, мов у якійсь жорстокій грі.

Інес піднесла була руку, щоб перехреститися — та я перехопив. Від Віктора я знав, що хрести вона покладає на всіх: на дітей, хворих, злочинців, інвалідів, стареньких — адже її теж лікували, тримали за зачиненими дверима.

— Нумо пішли.

Вона дозволила себе вести. Неабияке досягнення, та я відсвяткував, обернувшись, піднявши руку та проголосивши:

— Спаситель із вами, спасенники!

За вітринами крамниць продавщиці ретельно загортали у різнобарвний блискучий папір подарунки. Мені здалося, що кокетували і всміхалися вони більше, ніж звичайно; навіть розмальовані були старанніше. І хоча я справді ненавиджу свята, все ж таки відчув потребу також взяти участь — по-своєму — у загальній розраді.

---

[1] Армія спасіння (Armée du Salut ; Salvation Army) — благодійний протестантський рух, організований за військовим зразком. «Солдати» і «офіцери» обох статей просто неба влаштовують проповіді й збирають кошти на різні суспільні акції.

Я завів Інес до однієї з крамничок. Торгували тут усім. Хустками, торбинками, прикрасами.

— Вибирай.

Тоді як інші жінки, застигши перед дзеркалами, вимацували й розглядали, вона просто вказала на першу-ліпшу брошку, що кинулась в око. Та зразу й відступила:

— Ні, краще не треба.

І вийшла, навіть не попрощавшись із продавщицями й окинувши мене тужливим поглядом.

Надворі буяла снігова казка. Розкішна сніжниця... Мені подумалось, що ми подібні до снігу — такі само мізерні. І знову нас підхопив натовп. І перехрестя вже поруч. Цікаво, про що думає Інес? Про свого нареченого, про автомобільну катастрофу, в якій він загинув?

— Брошка, — бубоніла вона. — Та я б могла купити з десяток таких брошок, цілий магазин, якби захотіла!

Якби поряд був представник Армії спасіння, йому навряд чи вдалося б її вгамувати. Уявляю, як би він підшукував слова, щоби притамувати її біль через загиблого нареченого. Хоча наречений-небіжчик існував хіба в її хворому мозку. Цілими днями вона верещала, погрожувала викинутися з вікна, та все ж таки про її жениха ніхто ніколи не чув.

Згодом вона вийшла за мажора — принаймні таким він був для дівчини, заплямованої походженням із завулка Трьох Сосен; тут, в одному пропахлому відходами з кухні, праною білизною і котячою сечею дворі купчилось із десяток сімей іммігрантів.

Оввa, який талан! Та щось пішло не так. Хотів би я бути привітним, спитатися про її сина, як його звати, скільки йому років, чи часто вона з ним бачиться, але мене відлякували її хандра й неконтрольовані сплески гумору.

Ми вийшли на бульвар, що вів до ботанічного саду. Більшість машин стояли, час від часу просувались на один-два метри і зупинялися знову. Страшенний корок. Безупинний ґвалт. Ще й брук під ногами тремтів од метро.

Я спостерігав за нею кутиком ока. Відколи ми вийшли з крамниці, вона невтомно благословляла. Бомжа, що сидів просто на тротуарі, молодого араба, безногого каліку... Принаймні це втом-

лює, подумав я — придивлятися, хрестити, ані хвилини спокою тобі.

Схопивши її за руку, я припинив ці хрестини і вказав на небо. Воно кришилося. Коли так і далі піде, незабаром над нами взагалі нічого не буде, хіба велетенська чорна діра.

— Дивись! — крикнув я, стиснувши їй руку. — Мине кілька років, і ти скажеш: у день зникнення неба я була з Роменом.

Вона посміхнулася. Мудрий, притомлений усміх — такий дарують невиправним бешкетникам.

— Хочеш хильнути? Тут поруч «Стенлі». Пам'ятаєш «Стенлі»?

Замість слів — невиразний жест.

Крізь вікно, яке я щохвилини протирав носовичком, ми мовчки дивились на сніг, він падав і падав... Усі перехожі були в однакових кошлатих білих перуках, однакових білих пальтах, однакових білих черевиках. Нема ради розрізнити їхні душі, біди, хвороби. Нема ради благословити їх.

Інес примружено озиралася. Роздивлялася. Столик за столиком. Клієнт за клієнтом. Щоразу я боявся, що їй трапиться якийсь безталанний нетяма, і вона відразу ж привселюдно підійде й перехрестить йому лоба.

Уявивши собі це, я мало не пирхаю зо сміху.

От якби запросити до столу представника Армії спасіння і двохтрьох найбільш приязних, уважних, заповзятих продавщиць. Дівчат із нашого покоління. Можливо, разом ми могли б зрозуміти, допомогти їй. На противагу іншим — тим, кому все однаково.

Разом нам не забракло б духу спитати:

— Що тобі є, Інес?

Та я був один. Вона обернулась до мене. Досі примружена — але дрібка життя вже червоніла на її щоках, а в очах проблискувала юність. Певно, через зміну температури, або через пиво.

Вона дивилась на мене так, ніби питала:

— Що тобі заважає?

Дійсно, що заважає нам любити ближніх, благословляти недужих?

Я погладив її кощаву руку з випнутими венами.

А що заважало нам тоді? Вона погоджувалася зрідка і мало чого вимагала. Хіба трохи грошей на дрібні витрати, бо інших джерел заробітку не мала. Кілька франків — поцілунок, трохи більше — попестити груди, десять — подивитися під спідницю, двадцять —

побачити піхву. Можна було і задурно, якщо сів на мілке. Бувало, вона казала:

— Це тобі за красиві очі.

За вікном над довжелезною валкою автівок вихрував сніг. Зіходила ніч. Спалахнули ліхтарі.

— Це Вобан, — мовив я.

— Що?

— План Цитаделі намалював Вобан. Він керував спорудженням укріплень за Людовика XIV. Ти хіба не пишаєшся нашим кварталом?

Я замовк, і вона вибухнула нескінченним сміхом, що відлунював у всіх закутках зали, привертаючи до нас сердиті погляди.

Вона могла би стати вродливою. Якби приборкала свій сміх, якби підмалювалася, якби облишила апатії та істерики.

Я не можу відвести від неї очей. Не забувай, попереджаю себе, адже саме вона першою прокралася до твоїх снів. Саме через неї ти вперше страждав. Ти цілував її губи, пестив груди, ставав навколішки перед піхвою. Одного разу, побачивши твоє замилування, вона сказала:

— Торкнись, якщо хочеш.

І коли ти прибрав липкий, пахучий палець, вона, простягши носовичка, тихо спитала:

— Тобі не гидко?

Ти, аби переконати її, облизав палець.

Що ж нам завадило?

Багато років по тому, наздогнавши її у зрості, той, до кого вона привернулась, зухвало кидає:

— Така файна дівчина! Що ти з собою робиш?

Того дня небо зникло.

Думаю, це сталося саме тоді. Можливо, з моєї провини. А може й ні. Хтозна?

Її сміх ущух. Миттю, мов клацнули вимикачем. Злегка похиливши голову, вона замислено вдивлялась у мене. Сніг надворі перестав. Небо начеб нікуди й не зникло — усе залежало від розмови.

— Благослови мене, — прошепотів я.

— Давно вже благословила.

Переклав із французької
Іван Рябчій

Мажор

Тепер, коли Мажора не стало, всі його побратими з «Прогресу» одностайні: він був ґеніальний. «Ґеніальний» — гай-гай! — сердега, напевне, перевертається у труні, за життя-бо, чи не впродовж усіх сорока років роботи в газеті, на його адресу звідусіль тільки й лунало «старий дурило»; хіба мені, сором'язливому новачку, який іще не пройшов бойових хрещень збиткуваннями, бракувало гарту (на відміну од решти) лаяти старого.

Справді, Мажор був ґеніальний. Проте він уміло приховував цю якість за несамовитим мовчанням і сотнею кілограмів невлад розлитого жиру. Уявіть опецькуватого коротуна, одвічно вбраного у баскський берет (ніхто так і не довідався, чи він голомозий, чи в нього кілька тих однакових беретів, чи тільки один), з пухким обличчям, а на ньому — погляд примружених, і водночас далеких блакитних, трохи сумних очей. Додайте до цього тонкі ніжки (якщо вони були на взір рук), і ходу, котра нагадувала скрадання старого кота.

Щоправда, Мажор полюбляв несподіванки. Він завжди прибував до редакції без попередження, м'якою розміреною ступою, руки йому в кишенях, вуста стулені, ніби взяті на ключ після бозна-якого красного слівця, або ж несказанної таїни.

Заходив до кімнати через бічні двері, зліва, і перетинав її з одного боку в інший до маленького бюрка, лельом-полельом, ніби плив на спині, уважно оглядаючись, аби нічого не зачепити; на його столі, окрім друкарської машинки, височів старезний Термос. За свідченнями найстарших журналістів, Термос не змінив місця розташування від першого дня роботи Мажора. Казали, буцімто він скористався ним один-єдиний раз, у день призначення на посаду, а потім ніби забув про його існування.

Сівши до столу, Мажор тут-таки знімав взуття і вкривав ноги вовняним коцем. Цей ритуал відбувався незалежно від пори року, взимку й улітку, на велике подивування недосвідчених відвідувачів. По тому підносив руки до лиця, майже до самих віч, розглядав долоню, як-от хіроманти чи матері в дітей, перед їжею; тоді збирав пальці у п'ястук і, хукаючи на них, зігрівався. З усього цього лицедійства ми виснували, що в Мажора погана циркуляція крові, може, хвороба серця, але достоту не знали, котра саме...

За тим Мажор, збайдужілий до всього, брався до роботи. Спершу — до приготування. Починалося воно з гостріння олівців; трачиння легко вкладалось у відерко на сміття, а він споглядав цей лет із неабиякою втіхою. Зізнаюся: задля смакування цього дійства я (вкупі з іншими робітниками) вряди-годи цупив ті олівці. Машинкою Мажор користувався вкрай рідко, і то з певною відразою. Друкував погано, задираючи голову, розчепіривши руки, і в ту мить скидався просто-таки на розгублене каченя.

Але й у цьому Мажор виділився. Машиністи врешті-решт погодились приймати від нього рукописні тексти; за стільки років до його почерку звикли, дарма що дрібні літери наскакували одна на одну, а оскаженілі закарлючки вибивались із рядків, і незвиклому оку ці вибрики могли видатись дратівливими виправленнями.

Відтак, досхочу надивившись на загострені личка олівців, він втішено випробовував їх, один за одним, на підручному аркуші; так випробовують кігтики коти, вкорочуючи віку шпалерам.

З-поміж усіх журналістів «Прогресу» сам тільки Мажор, напевне, був письменник. Інші тільки інформували, а він — писав. Задані теми по суті не цікавили його. Між дійсністю й ним пролягла прірва. За сорок років праведних трудів він доклав рук до найрізноманітніших рубрик газети, однак жодна не зацікавила його для спеціалізування на чомусь одному. Ні, його пристрастю, і то єдиною пристрастю, було саме писання (писання задля писання). Так деякі плавці над усе люблять воду, а не котрийсь зі стилів, їм байдуже, кроль це, брас чи батерфляй... Звідси, либонь, ота Мажорова алергія на машинку: схоже, насамперед йому важило витворити між собою й словом ледь не чуттєвий зв'язок, і в нім олівець був шостим пальцем руки.

Усе те — образи, скажете ви. Радо визнаю провину. Ану як Мажор насправді ненавидів свою працю, і з досади вдавав такого собі кумедіанта, і страх як тішився введенням ув оману простачків, на кшталт мене. Або ж між нами відбулася підміна суб'єктів, адже, зізнаюся, я також люблю писати.

Але менше з тим. Повернімося до Мажора. Осьде він, працює у своєму куточку. Досі ні пари з вуст: ані вітання, ні гострого слівця, ні буркоту, ніц. Уже з півгодини сидить у редакції, але досі ні до кого не озвався добрим словом. Навіть із Персі, головним редактором, не поздоровкався, а той же поклав йому на бюрку аркуш із завданнями. Їхнє спілкування відбувається листовно. Кожний має з того зиск: надто образливий Персі уникає сповненого сарказму (так він собі гадає) погляду співробітни-

ка, а Мажор розкошує у мовчанні. А може, він втрапив до своєї власної пастки — заграв ся в тишка, а його через те назавжди викреслили зі списку потенційних співрозмовців. Усі ним нехтують.

У «Прогресі» працюють по десять-дванадцять годин на добу. Штат направду невеликий: півтора десятка журналістів для щоденної газети (навіть коли йдеться про обласну) — негусто. Та й кімнатчина редакції — малесенька. Скрізь один про одному притулились бюрка (тільки Мажорів стіл стояв окремо), і між ними насилу протиснешся. Певна річ, один одного нагукуємо, за порадою чи так, гарикаємось, гайдабуримо, забавляємося, зрештою, як і де-інде, а проте брак місця й надмір проведеного разом часу стирають рештки сором'язливости, стриманости й удаваної устидливости навіть у найбільш конфузливих. Звісно, дехто виказує себе більше, інші — менше, однак усі спілкуються, пропускають хоч би по кілька слів, що здебільшого губляться в тріскотінні телексів чи друкарських машинок, тож випадає повторювати чи підвищувати голос. А от Мажор ні до кого не говорить, і до нього не говорить ніхто.

Себто, поки що. Бо вже за одну дев'ята. Рівно о дев'ятій Мажор перерве роботу, підніме голову від бюрка, огляне всіх довкола й промовить кудись у бік: «Панове, ви всі мої друзі». Однаковий, ніякий голос, без жодного тобі тембру. Навіть найдосвідченіше вухо не вловить у ньому ані презирства, ані іронії, ні сякого-такого почуття. Ніхто й не відповідає. Коли, звісно, не брати до уваги позіхання малого Фаньюля, гримаси фотокора Шевальє, або ще звичного «старий дурило», котре хтось бовкне.

Тільки й того. Знову нам не розгадати Мажора; а він, ніби ніде нічого, знову любовно торкає, аж пестить олівцем білого аркуша із туманним поглядом з-над пухких щік, уважно розглядає написане, мовби досі за шкільною партою. До наступного ранку нічого не скаже, а тоді, рівно о дев'ятій пролунає те саме звернення, що й сорок років тому: «Панове, ви всі мої друзі», і хтось знову промимрить, знічев'я чи з осоруги: «Старий дурило!»

Баскський берет, Термос, вовняний коць, сеанс гостріння олівців, настирливе повторення того самого речення, і ще кілька маленьких дивацтв такого штибу. Нащо Мажору була та забава? Що він хотів довести? І кому? Іноді, зібравшись у тісному колі за чаркою (у «Прогресі» хлещуть неабияк) на святкуванні дня народження чи заручин, після годящої порції спиртного, розмова збивалась на нього, і щоразу приправ-

лялася заливчастим реготом, за яким, проте, крилася дивна сором'язливість, поштивість до Мажора, до його комедіантства й присмутку. Він був невичерпною темою для балачок, а позаяк оминав наші посиденьки, ми з особливим запалом вивергали на відсутнього все наболіле.

Та пощо критись? Просто нам було не до шмиги зрозуміти його. Здебільшого Мажорові просто заздрили. Адже йому вдалося стерти свій справжній образ (товстий глевкуватий тип із поганою статурою і, вочевидь, без навичок спілкування) задля витворення приголомшливо карикатурного персонажа, живої леґенди. Саме цього флеру таємничости, на який жоден із нас не сподобився, йому й не подарували. Адже серед журналістів «Прогресу» було кілька невдалих митців (до них належав і я). Мажор так само не написав нічого тривалого, роману там чи есею, чи ще чогось, але він сам був книжкою чи скульптурою, про нього говорили, його суті дошукувались. Тепер, коли він відійшов у засвіти, а відтак і «творіння» його загинуло, всі з цілковитою певністю заявляють, буцім він був — так, саме це слово вживаємо — «ґеніальний».

А проте одного дня Мажор увійшов до редакції через великі скляні двері, як і решта працівників. Був понеділок після навдивовижу погідних вихідних як для зимової пори, і кожен відчував подих весни. Погляди наші зійшлися, і не знати було, хто з того чудувався більше. Чому це Мажор не зайшов через бічні двері? Та й він нараз усвідомив усю непридобу своєї поведінки. Вперше за сорок років зрадив звичку. Просто тобі ганьба всесвітня! «Весна!..» — прошепотів Мартен — він ніколи не пропустить нагоди позбиткуватися з першого-ліпшого. «Ану як старий дурило утьопався в когось?» — докинув Об'є, досить голосно для того, щоби зніяковілий Мажор розчув ту шпичку. Почулися сороміцькі смішки й гучне гоготіння. Ферсі уважно спостерігав за сценою, вибиваючи пальцями по бюрку. Посмішка ненависника.

По тому Мажор зачепився за кілька столів, перекинув стосик паперу, папір впав додолу, він нахилився, почав був збирати, та покинув, і стрімголов побіг до свого бюрка. Завалився у крісло і нервово поправив берета, що нависав дедалі загрозливіше, норовив упасти. Чулось його важке дихання.

Поволі Мажор опанував себе. Ми назирали за ним крадькома. Він підгріб ноги під стільчика. Невикористаний вовняний коць лежав туттаки, на пілозі. Друга несподіванка.

Фаньюль порухом голови вказав на годинник. 8. 59... 9. 00... 9. 01... Ані-

телень. Ми стежили за ним, як засватані. Мажор усміхнувся і, коли наші очі зустрілися, легенько підморгнув. Мабуть, тому, що я був наймолодший у редакції? Чи тому, що ніколи не величав його старим дурилом? Чи тому, що з моєю небалакучою сором'язливою вдачею відрізнявся від решти? Я спік раків. Усі глипнули на мене, насмішкувато, певна річ, особливо муляв око Мартенів позирк. Я озирнувсь у бік Ферсі, волаючи про допомогу.

Минуло ще кілька хвилин. Скільки саме? Дві, п'ять, десять? Час ніби завмер. Півтора десятка душ чулись як собаки в човні, не знаючи, що втнути, і тішились із наявности друкарських машинок для приховування сум'яття. Тоді Ферсі, перебігши всіх очима, поглянув на Мажора (той досі туманно дивився в безвість, не змінюючи позитури, ніби закам'янів), як звичайно гучно відкашлявся, й здобувся нарешті на голос: «То що, Мажоре, веснієш? Закохався?»

Ферсі й Мажор уперше перекинулися словом, схрестивши погляди, і миті цієї ніхто не забуде ніколи.

Мажор одповів: «Ет, знаєте, весна, кохання...»

Тільки й того.

По тому Мажор опанував себе, зняв туфлі, обгорнув ноги вовняним коцем і розпочав сеанс гостріння олівців. Все покотилось, як помащене. Весело загуркотіли машинки. Інцидент забувся.

Наступного дня Мажор не прийшов до редакції. Не з'явився вперше за сорок років служби. Напередодні попросив консьєржку: «Мій будильник вийшов з ладу, задзвоніть мені завтра близько сьомої». У призначений час стара постукала до Мажорових дверей, але жодної відповіді не почулося, тож відімкнула їх своїми ключами. Він був іще в ліжку. Здавалося, міцно спав. Вона спробувала його розбуркати, хоч і відчувала, що все те намарне. При ліжку, на столику, була напівпорожня пляшка води, кілька коробочок зі снодійним та конверт, на якому Мажор вивів каліграфічно: «Віддайте це моїм колегам уранці рівно о дев'ятій годині».

Ферсі відкрив конверта й витяг звідти аркушик; на ньому вигравали кілька слів, вимережених добре знайомим нам почерком. Він зачитав: «Панове, ви всі мої друзі».

Переклад із французької
Дмитра Чистяка

Вадим Скуратівський

Із нотаток шевченкознавця

«Мій боже милий, знову лихо...»

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

Перед нами чи то фрагмент певного шевченківського задуму, зрештою, так і не здійсненого поетом, чи то його лаконічний, у вісім рядків, але цілісний текст-рефлекс на тогочасні, 1850-х років, воєнні події. Можливо, — на фактично вже світову війну, що її пізніше називали Східною, або Кримською (1853-56), а, можливо, — це вірш-відгук на війну більш локальну, так звану австро-італійську (1859) (власне, на початок тих подій).

Подані Шевченкові рядки, за однією з версій, написані 1853-го року. Отже, вони хронологічно перебувають ніби посередині біографічної пустелі поета. Посередині довгого його мовчання. Мовчання саме як поета.

Навесні 1850-го, напевне, незадовго до оренбурзького арешту, Шевченко записує до «захалявної книжечки» останній вірш того року — за номером дванадцятим. І як потім виявилося, останній не тільки того року.

Поетична інтенсивність повертається до митця лише року 1857-го. Себто, коли вже закінчувалася понура декада, десятирічний термін царської репресії.

Виходячи зі згаданої хронологічної версії, поміж трагічною оренбурзькою весною 1850-го і вже сповненим певних надій на майбутнє

нижегородським груднем 1857-го мовчання поета було порушене — один-єдиний раз? — наведеними вище рядками. Нібито незакінченими.

...Зрештою, є й інша часова версія довкола тих рядків. За цими твердженнями, вони написані набагато пізніше 1853-го, десь аж 1859-го, під враженням звісток про воєнні події в Європі, які, серед іншого, політично могли зупинити і без того тяжкий процес емансипації покріпачених російських мас — у зв'язку з можливим втручанням Петербурга у ту європейську війну. А проте перша версія, схоже, дещо переконливіша.

Восени 1853-го Туреччина, перед тим дипломатично нещадно атакована Росією, вже перед безпосередньою загрозою втрати свого суверенітету, внаслідок тих украй аґресивних дипломатичних атак, оголошує війну Росії. А невдовзі до Босфору прибуває англо-французький флот, — на допомогу Туреччині.

Безпосередні воєнні дії розпочинаються на Дунаї і на Кавказі у жовтні того ж року. Ставало зрозуміло, що розпочинається, за тогочасними масштабами, справжня світова війна. Західна Європа чи не у повному своєму політичному складі була вкрай роздратована амбітною петербурзькою політикою, яка намагалася підкорити своєму впливові абсолютно всі тамтешні «кабінети». А на Оттоманську імперію дивилася вже як на повну свою здобич.

Шевченко, як засвідчує пізніший його вірш «Слава» (написаний 9 лютого 1858-го), вповні розумів характер тієї світової авантюри «п'яних кесарів», що розпочали переділ тогочасного світу. Там присутній і шукач політичних пригод, який, зрештою, стає імператором французів, Наполеоном III, і... версальським злодієм, — за енергійним виразом поета. Шевченко картає славу за те, що вона «з своїми лучами», «у Версалі над злодієм // Набор розпустила». У тієї ж «слави», «перекупки п'яної»», сумнівні взаємини — «а надто з тим Миколою // У Севастополі».

Але Шевченка турбували, власне, не безпосередні політичні причини і колізії тієї грандіозної війни, а можливі катастрофічні її наслідки. У зв'язку зі згаданою емансипацією покріпачених, її перспективою.

І тут знову необхідно пояснити всю складність того процесу. Адже він, всупереч пізнішим спрощеним уявленням про історію самого інституту російської кріпаччини, розпочинається не з олександрівського, а з попереднього — миколаївського — царювання.

Річ у тім, що у найвищих урядових сферах імперії, в особі їх найбільш проникливих персон, ще у самому понурому зеніті миколаївської доби, потроху постає розуміння всієї вибухонебезпечности інституту кріпацтва. А його господарча, сказати б, нерентабельність, зловісна економічна нерезультативність, стає зовсім очевидною.

Шевченко 1840-х беззастережно відкидав те, що діялося у петербурзьких, за його пізнішим виразом, «осквернених палатах». Зрозуміло, що тоді він аж ніяк не міг знати про глибоко законспіровані зусилля певних кіл і персон тамтешньої бюрократії, про їхні зусилля, спрямовані бодай на «академічне», суто інформаційне та науково-прагматичне прояснення тієї нерентабельности. І взагалі вибухонебезпечности.

1839 року, в умовах саме такої специфічної двірцевої конспірації, в умовах особливого, бюрократичного ніби «підпілля», виникає «секретний комітет». В ньому особливу роль грають міністр державних маєтностей, граф Павло Дмитрович Кисельов (нащадок Адама Киселя), за висловом Олександра Герцена, «очень порядочный человек», і його вельми енергійний співробітник, питомий українець, Андрій Парфенович Заблоцький-Десятовський, родом з Чернігівщини, з небагатої дворянської родини.

Трохи старший за Шевченка (народився 1807-го року), математик, а по тому економіст найвищого класу, Андрій Заблоцький-Десятовський був не просто противником кріпаччини. На суворо документованій основі, за дорученням свого шефа-міністра, після тривалої (влітку 1841-го) поїздки «у внутрішні губернії», він створює службову записку «О крепостном состоянии в России», яка, на суто діловому жаргоні, подає весь негативний спектр кріпаччини: від господарчих до моральних і, зрештою, політичних її наслідків.

«Записка» створювалась в умовах посиленої секретности (граф Кисельов, навіть не ризикнув показати її імператорові). Проте зміст її поступово стає відомим, і спочатку — ультрареакціонерам, передовсім князю Меншикову (його аґресивна «дипломатія» щодо Туреччини і підштовхнула останню до війни...). Але потроху чутки довкола тієї записки, довкола її автора — та позицій його шефа, міністра державних маєтностей, поширюються й у вже зовсім іншому середовищі.

Заблоцький-Десятовський, ніби у пряме продовження своїх суто законспірованих зусиль, вдається до відповідних спроб уже відкритого літературно-публіцистичного характеру. У середині 1840-х, не полишаючи службової діяльности, він займається літературою.

Певний час він негласно, але фактично редагує журнал Краєвського «Отечественные записки». Коли Шевченко вже перебував у казематі, Заблоцький-Десятовський ризикнув надрукувати у тому журналі, здавалося б, дуже «спеціальну» за своєю назвою статтю «О причинах колебания цен на хлеб в России» («Отечественные записки», 1847, кн. п'ята і шоста). Причиною загрозливого зниження цін на хліб у країні була названа так звана «обов'язкова рента», власне кріпаччина, дармова праця селянина на поміщика...

Шевченко і без тієї статті, зрозуміло, знав, чим є та потворна економічна структура, що у ній «наш брат хуторянин» прагне неврожаю, який повищить ціни на той хліб із дешевих кріпацьких рук. А відтак той «хуторянин» і покаже себе «у Парижі» чи де-інде (поема «Княжна»). Але головне інше. Напевне, лише у засланні поет якось та дізнався про згадані потаємні зусилля «нагорі», вочевидь паралельні його, Шевченка, устремлінням. Дізнався — як саме і звідки?

До того часу Шевченко, напевне, не мав особливого інтересу до журналу, на сторінках якого неподільно панував Бєлінський, котрий колись, 1842-го, так мимохіть і тяжко образив його своєю рецензією-лайкою на «Гайдамаків». Але ж на час появи статті Заблоцького-Десятовського Бєлінський уже залишив «Отечественные записки», перейшовши до редакції некрасовського «Современника».

Отож, звідки ж солдат-засланець міг дізнатися про ту статтю, і взагалі про ті обережні зусилля «нагорі», які зумовили її появу?

...Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани.

...5 березня 1848-го року до Оренбурга прибуває начальник Аральської описової експедиції, до якої незабаром, за його проханням, був зарахований і Шевченко. Відтак розпочинається інтенсивне, впродовж півтора року, «аральське» спілкування того капітан-лейтенанта і того рядового — без особливого огляду на начальство, яке залишилося десь далеко в Оренбурзі.

Олексій Іванович Бутаков, військовий моряк високого класу, був надзвичайно освіченою людиною, мав широкі гуманітарні інтереси. Зокрема, літературні.

Серед іншого, починаючи з 1843-го року і до кінця свого життя, він доволі інтенсивно друкується у згаданих «Отечественных записках», уміщуючи там як свої мандрівні мариністичні нотатки, так і переклади (зокрема романів Діккенса).

...Можна собі уявити і почуття, і надії Шевченка, що охопили його після того як він (напевне, саме від Бутакова), — дізнався про такі «течії» у тих «сферах»... І тим більше можна уявити відчай Шевченка, коли, серед іншого, лютий антагоніст Кисельова і Заблоцького-Десятовського, князь Меншиков, своєю дипломатичною аґресією спровокував війну одразу на двох континентах. Закон імперії: всі її війни обов'язково супроводяться лютою внутрішньою реакцією.

...І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

Мільйонна російська армія (зрештою, гадана її міць невдовзі виявилася доволі фантомною) розпочинає війну, що у її стихіях необхідно повинні були зникнути бодай окремі добрі наміри бодай окремих персон там, «нагорі».

Миколаївській системі, звісно, було вже не до обережних гуманістичних експериментів окремих її освічених функціонерів. Відчувається: поета охоплює відчай. Позитивний розвиток історії ніби відкладається надовго...

А тепер стосовно припущення, що шевченківські рядки з'явилися десь 1859-го, на тлі тогочасних європейських воєнно-політичних конфліктів.

Уже наприкінці 1857-го, з поверненням Шевченка із заслання, з поверненням його в поезію, той відчай мав поступитися зовсім іншим почуттям. Світ, і на Заході, й на Сході, після так званого Паризького миру 1856-го, стрімко ставав іншим. Ба, навіть загроза великої війни — війни поміж Австрією і Францією за їхнє домінування в Італії — вже не могла викликати у поета таких почуттів, як у тих рядках. Світ справді ставав іншим.

Серед іншого, «версальський злодій» своєю італійською політикою зумів тоді обдурити — хай навіть тимчасово — всю європейську громадськість, і ліберальну, і ліворадикальну. Свого часу, зовсім моло-

дою людиною, майбутній Наполеон III брав активну участь у патріотичній діяльності італійських карбонаріїв, у їхніх героїчних змовах та воєнних експедиціях, що не завадило йому пізніше, коли він уже став президентом (точніше авторитарієм) Французької республіки, задушити-залити кров'ю республіку Римську.

А проте десь через десять років після тієї своєї «римської» інтервенції, уже в ролі імператора Наполеона III, спритний авантюрист чи не віртуозно обдурив усю Європу, переконуючи її, що він розпочинає воєнні дії проти Австрії — єдино задля звільнення Італії від деспотичного там панування віденського «Китаю-на-Дунаї». Лише за кілька місяців по тому обдурені зрозуміли, що їх обдурили.

Учень і вихованець петербурзької Академії мистецтв з її обрядовим «італофільством», напевне, мав опинитися, разом з усім континентом, серед обдурених. Принаймні зустріти ту війну Франції з Австрією згаданими рядками він не міг...

Між тим, Шевченко, повертаючись із заслання, уже знав, як, зрештою, і вся країна, про гострі конфлікти у правлячих колах щодо звільнення селянства. Але так само він міг знати, що відтак те звільнення уже не настільки залежить від міжнародної кон'юнктури, як це було з початком Східної (Кримської) війни.

Водночас у вірші «Я не нездужаю нівроку», написаному восени 1858-го у Петербурзі (вірш, який відтворює загальмованість процесу того вивільнення) є рядок, який повертає нас до настроїв, що переповнюють трагічні рядки 1853-го року. Отож:

Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула — цар Микола
Її приспав.

На той час у суспільних колах стають доволі добре відомими не тільки згадані, 1840-х, спроби окремих особистостей із правлячих кіл розпочати звільнення селянства, але й тодішні хитання «царя Миколи», який спочатку бодай прислухався до відповідних порад, а потім боягузливо відкинув ті спроби після серії аґресивних «подметных писем» від поміщиків, зі свого боку переляканих самими чутками про можливість того звільнення.

Серед іншого, в анонімних листах Миколі Павловичу погрожували долею його батька, забитого до смерті під час палацового перевороту у березні 1801-го. І Микола успішно пішов назустріч листовним вимогам: він призупинив усі дії згаданого «секретного комітету» в напрямі бодай якоїсь нової урядової стратегії щодо кріпаччини. «Воля», отже, тоді відкладалася.

Вона заснула — цар Микола
Її приспав.

Тут ідеться не просто про загальну політику «неудобозабываемого тормоза», а конкретно — про призупинення тим «тормозом» серії дій і проектів, що з такою виразністю постали у діяльності там, «нагорі», Андрія Заблоцького-Десятовського, Шевченкового земляка. І все ж таки 1857-58-го в країні стояла вже зовсім інша суспільна погода.

Відтак, згадані рядки належать саме 1853-му рокові.

І ще одна ознака 1853-го року в тих рядках. Так звана Східна війна за своїм історичним родоводом — то передовсім гострий геополітичний наслідок конфлікту поміж інтересами двох дуже несхожих за своєю суспільною структурою і загальною стратегією імперій, Російської і Британської. Ці антагоністичні інтереси зустрілися тоді не лише на Близькому Сході, на Балканах та в Криму, а й у Середній Азії.

Отже, зовсім поряд із географією Шевченкового заслання.

1847 року оренбурзькій генерал-губернатор та командир тамтешнього «Окремого корпусу» Обручов заснував на березі Сирдар'ї укріплення Раїм, яке залишило виразний слід у біографії поета 1848-1849 років. Раїм — утворення на аванпостах петербурзької імперії у її тогочасному просуванні в глибину Середньої Азії, власне у напрямі прийдешньої анексії Кокандського ханства. Анексії, яка мала випередити появу там іншої імперії з її не такими вже й далекими, за азійськими масштабами, індійськими володіннями.

Наприкінці 1849-го чи на початку 1850-го в Оренбурзі Шевченко, нагадаємо, виконав акварельний портрет пані Бларамберг, дружини військовика Івана Бларамберга, обручовського оберквартирмейстера (себто начальника штабу). І військового географа, який працював над конкретною «геодезією» тієї анексії. Коли Шевченко перебував уже в Новопетровському укріпленні, то саме полковник Бларамберг з немалим

загоном вояків, за наказом нового оренбурзького тетрарха, графа Василя Перовського, 1852-го року виступив у похід проти прикордонних кокандських укріплень. Це був виразний петербурзький геополітичний сигнал володарці Індії, хто ж має бути господарем у Середній Азії.

Бларамберг з його загоном (півтисячі солдатів) захопив і зруйнував дві кокандські фортеці, але не зміг це зробити з третьою на йменя Ак-Мечеть. І наступного 1853-го водночас (майже «синхронно»!) з російською окупацією дунайських князівств (фактичний початок Східної війни), оренбурзький генерал-губернатор Василь Петровський, дядько княгині Варвари Рєпніної, вже особисто очолив похід на Ак-Мечеть та її облогу. «Успішну»: майже тритисячний загін Перовського (при дванадцяти гарматах) 27 липня того року взяв штурмом фортецю. Її обороною керував, сказати б, середньоазійський Шаміль, ворог і російської, і китайської політики, славнозвісний Якуб-хан (пізніше Аталі Газі, себто «захисник віри»). Воєнні дії під стінами Ак-Мечеті — голосний середньоазійський відгомін фактично світової Східної війни.

Те, що орсько-оренбурзький рядовий Тарас Шевченко не опинився під тими стінами — обставина, похідна, вочевидь єдино від репресії 1850-го р., внаслідок якої він, як відомо, був перевезений до Новопетровського укріплення... Тоді як там, біля тієї кокандської фортеці, опинилися військовики, перед тим йому, напевне, добре знайомі. Отже —

...І знову потекла
Мужицька кров! Кати вінчанні... і т.д.

Безсумнівно, те, що діялося біля стін Ак-Мечеті, для всіх, хто перебував у Новопетровському, мало значення не менше, аніж те, що діялося «у Севастополі». А особливо для рядового Тараса Шевченка, який, схоже, лише з примхи долі не опинився у першій Кокандській диверсії імперії, яка — вперше — голосно потвердила свою присутність у Середній Азії всупереч претензіям там імперії іншої. Факт світової історії — світового горя — біля факту поетової біографії...

А тепер слід осягти глибину відчаю, що охопив поета в ті роки — і до написання тих рядків і після них. Сім років поетового мовчання (1850–1857), порушених єдино тим незакінченим віршем. Пустеля, яка довкола оточувала поета, потроху переходила і в його душу.

...Лише у XX столітті так званий «авангард» звернув пильну увагу на можливість радикального висловлення — шляхом невисловлення, ба навіть мовчання.

Поети-авангардисти, які «друкували» свої твори у вигляді білих, незаповнених сторінок (див. таку «Поему кінця» українського поета-футуриста Василіска Гнідова, який пізніше перекладе російською всього «Кобзаря»). Американський композитор Кейдж, який продавав платівки зі своїм мовчанням. Музикологи, які пишуть роботи про функцію тиші у музичних творах. Літературознавці ж, приміром, про «семантику мовчання» Райнера Марії Рільке доби Першої світової війни. І так далі. Отож, належить зрозуміти, що Шевченкове мовчання 1850-57 років, порушене лише тими рядками, то теж ніби трагічний твір, виконаний засобами Мовчання...

P.S. До теми. «Кати вінчанні» у Шевченка тут — це можливо, не лише європейські «кесарі», які влаштували першу всесвітню бійню, а й їхні регіональні, поменшені, але так само деспотичні двійники. А власне параноїдальні азійські володарі, передовсім Коканду, з їх нескінченними палацовими переворотами, що обов'язково супроводилися найжорстокішими вбивствами або самих тамтешніх монархів, або їхніх суперників у боротьбі за скривавлений до краю кокандський трон.

Так само необхідно звернути увагу й на рішучу несхожість такого різкого Шевченкового рефлексу на початок Східної війни — з квазіхудожніми апологіями деяких видатних мистців епохи.

...Адам Міцкевич помирає у Константинополі, де він бере (зрештою, доволі символічну) участь у формуванні польсько-українського «козацького леґіону», котрий мав брати участь у воєнних діях проти Росії (зрештою, Блискуча Порта завбачливо, очевидно в інтересах Австрії, навіть відмовила тому леґіонові називатися «польським»...) Перед смертю поет написав латиною полум'яну оду на честь «версальського злодія» — «Оду Наполеону III, кесарю-Августу, на честь взяття Бомарзунду», себто на взяття англо-французьким флотом третьорядної фортечки Бомарзунд на Аландських (тоді російських) островах.

Гротескний відповідник згаданої перемоги росіян, котрі якраз перед тим взяли штурмом кокандську Ак-Мечеть.

...І майже водночас, на іншому кінці світу, інший солдат-засланець, вчорашній каторжанин, Федір Достоєвський пише у семипалатинській казармі свої абсолютно графоманські оди, але, зрозуміло, в напрямі вже зовсім іншої апологетики («На европейские события 1854 года», «На первое июля 1855 года», та оду під умовною назвою «На коронацию и заключение мира»).

Словом, двоє здезоріентованих ґеніїв світової літератури оспівали кожен свого «кесаря»... Про слабенькі українські сервільні вірші (на кшталт «Ради султанові...» Гулака-Артемовського) можна навіть не згадувати.

Тарас Шевченко ж прокляв усіх «кесарів»: західних, «своїх», східноазійських (кокандських?)...

Разом з тим вимушена присяга одному із них (Миколі Романову) тяжко нависала над свідомістю, пам'яттю поета, над його безмежно трагічним тоді самопочуттям. Абсолютна психологічна травма, яка відтак гальмувала будь-які спроби до поетичної творчости, саме повернення до неї. «Мій боже милий! Знову лихо», — то саме така призупинена непоборним внутрішнім трагосом спроба... ≡

Олександра Білинкевич

Трохи про Миколу

Перед цією спробою написати про Миколу був якийсь час, коли я вагалася чи взагалі це треба робити. І перш за все з тієї причини, що ***за*** *письменника говорить його творчість, і це – єдино важливе. А писати* ***про*** *письменника – це, певною мірою, задовольняти чиюсь цікавість, давати поштовх комусь із чимось не погодитися, засумніватися.*

Ми стали сім'єю, коли Миколі було 39 років, а мені – 38. І далі – 29 років, день при дні й у різних тих днях. Бачила його зблизька, зсередини, то й маю про що написати. Але й знаю, що недостатньо бути свідком якихось подій чи обставин, любити їх, а головне – з усього баченого і пережитого зауважити суттєве і таке, що ***має*** *відношення до залишеного ним у слові.*

За ці п'ять років без Миколи мені стало ще видніше, які були однакові і взаємозалежні Микола-людина і Микола-поет. При його тілесній статурі, при його способі реагування на світ можливий був тільки такий, саме такий спосіб творення і результат цього творення. Дуже органічним і міцним був у нього той заміс фізичної сутности і творчої енергії.

На цій єдиности сформувалася в мене мета, а з метою і потреба написати про Миколу.

* * *

Особлива радість у нашому домі була тоді, коли Миколі працювалося. Коли перед ним на столі лежав аркуш паперу, а в руці була ручка. Усе, що відбувалося до написання першого речення,

а часто тільки перших слів першого речення, залишалося закритим, відомим тільки йому.

А, власне, працював він постійно: жартував, що працює і тоді, коли спить, і тоді, коли найменше можна запідозрити, що продумує, вибудовує те, що має з'явитися потім. Казав, що найважчий для нього є час пошуків «художнього рішення» (і це стосувалося речей прозових). Бо в поезії таких пошуків, видно, не потребував і, як збоку бачилося, його просто вело, слова в'язалися, в'язалися не на якусь конкретну тему, здавалося — поза межами логіки і звичайного людського бачення, щоб в результаті ставати несподіванкою і для нього самого теж. Від того першого речення, від того, наскільки воно буде точним, рушійним, залежало все, що з'являлося далі.

Тому найбільше вдома тих перших сторінок і перших речень, переінакшуваних, пересіюваних до стану Миколиного розуміння досконалости. Так було завжди: від «Ходімте в сад», «Первінки» до «Манюні», до так і не написаного «Волового очка». Дозвіл на написання слова приходив до нього після тривалих сумнівів, виважування, пошуків варіантів. Сідав до столу аж тоді, коли не сісти вже не міг. У роботі були паузи, перепочинки і не завжди короткі. А що визріває готовність сісти до столу, вгадувалося по тому, як ходив по хаті, як довго дивився у вікно, як голився-мився, як знову ходив по хаті й навколо столу, щоб нарешті сказати мені: «Ти що, не бачиш, що я підкрадаюся до столу».

Коли вже рука писала слово, то було видно, як любовно, тепло його виводить, як він голубить слово очима, ніби перекидає з долоні на долоню, аби зігріти. Могло здатися, пробував його ще й на смак. Слова і речення мали бути допасовані так, щоб «швів» між ними не було видно. Слова мали бути рідними і Миколі, й одне одному.

Окремо лежать ...надцять аркушів з нескінченними варіантами початку оповідання «Волове очко», яке Микола задумав раннього літа 2003 року і якого боявся, тому що не хотів повторити своє любе «Гусенятко». Задум «Волового очка» виник під час останньої мандрівки з наметом на Десну, коли він лежав на кожусі під деревом (більшість часу в таких мандрівках лежав: раніше — бо любив лежати, видивлятися когось і щось, а потім уже — і через хворобу ніг). Роздивлявся, знаходив, відразу починав усе те любити, творити мурашино-пташино-черепашині

відносини. Із останньої мандрівки на Десну привіз знайомство з найменшою пташкою, що живе в Україні й називається волове очко. Вдома перечитав у книжках про птахів усе про це волове очко, що більше від джмеля, але втричі менше від горобця. І на цій його «маленькости» повинне було зав'язатися оповідання. До птахів у Миколи було особливо тепле ставлення; знав хто є хто між ними, хто як літає, хто які гнізда будує. Розпізнавав птахів за голосами.

Починав це оповідання ...надцять разів, казав, що не знаходить художнього рішення. Трепетно хотів мати це оповідання, пустити «Волове очко» у світи.

Видно було по ньому, що допускав — воно, те «Волове очко», могло бути й останнім.

Так сталося, що Миколине:

Понад лугом сіра сірячина
і намет мій — мокриво сумне.
Кропить дощик в лузі корівчину,
Чорногуза, чаплю і мене.
І ніхто не йде, не проминає,
а пройде хто — гляне й не признає,
Пробухика й знову промине...
Тільки дощик, дощик без зупину
Кропить в лузі темну корівчину,
Чорногуза, чаплю і мене (2002 р.)

і розпочате «Волове очко» (хоч не певна, що воно було б саме таким якби написалося):

«Волове очко і не знав, що він волове очко, а якби і знав, то все одно він тут би й жив посеред зимового лісу, на дикій груші, у своєму сіренькому з дашком кубельці, де припасені були з осені дві задушені мухи, ґедзик і павучок. Попеляста моторна пташечка, втричі менша від горобця і трохи більшенька від джмеля, мала стрімко догори задертий хвостик і несподівано сильний голос, що міг злякати навіть дикого кабана, який ховався від мисливців в очеретах. Коли волове очко летів, то здалеку нагадував насінину, коли наближав-

ся — то можна було подумати, що це буде джміль, а як уже сідав на свою дику грушу посеред лугу над озерцем — ставав воловим очком» (2003 р.)

...залишилися для мене найдорожчими.

Коли писалося, йому не перешкоджав монотонний хатній шум чи голос, — аби тільки не «вистрілював» у тиші. Тоді на такий заголосний звук вигукував: «Що таке?», — і його обурення тривало рівно стільки, скільки треба було, щоб ці два слова сказати, а мені затерпнути. Потім ніколи не дорікав, що хтось йому заважав. Зразу ж забував такі прикрості. Бо перебував разом із тим, що писалося у тому вимірі й часі.

Писав тільки кульковою ручкою, а ним затесані до гостроти голки олівці (і не менше як 9-10), наче букетик-будячок, войовниче стояли в глечику на столі; в такому «робочому стані» вони певно дисциплінували і самого Миколу.

Останні роки вдома з'явився комп'ютер, а разом з ним — комп'ютерні вчителі. Скільки — вже не пам'ятаю, але кожен останній був найкращим, бо пояснював, на думку Миколи, найдоступніше. Зберігся аркушик — інструктаж, записаний рукою Миколи під диктування одного з комп'ютерних вчителів, на якому акуратно написано, коли і яку клавішу використовувати. Я найменше з усіх вірила, що він ту машинку переможе, проте засвоїв невелику частку потрібних йому комп'ютерних можливостей. Навіть діти, граючи в комп'ютерні ігри, менше радіють з того дива, на яке техніка здатна. Тішився своєю перемогою над комп'ютером.

І тут до речі буде зауважити, що він умів тішитися як мало хто. Тішився голосно, не ховав своєї радости. Весь і завжди був налаштований тільки на позитив, і звідси абсолютна відсутність цікавости до побутових дрібниць, ускладнених міжлюдських відносин. Не вмів бачити чиюсь нещирість, корисливість, підступність. Було враження, що й не допускає, ніби непорозуміння між людьми на побутовому рівні можуть існувати взагалі. Ця властивість була у нього вродженою, природною, і як риса чоловічого характеру могла тільки захоплювати. Хоча, думаю, у творчому процесі вона й не допомагала йому. Всякий негатив відскакував від нього, заважав йому. Не було на таке у нього часу, в ньому не було на таке місця.

* * *

У шкільні роки і на початку студентських він вів щоденник і записував вірші. З тих зошитів 1954 — 1957 рр., видно, що писалося багато, майже кожного дня, частіше по декілька віршів на день. Зошити з віршами збереглися, Микола їх 2002 року перечитав і сказав покласти там, де були — у скриню. Більше щоденника не вів, хоч скільки було вдома розмов навколо літературних подій чи подій у країні, скільки було його несподіваних, точних і завжди оптимістичних слів: «Нічого, почекайте, не все зразу». Не один раз, запитуючи його, чому він нічого не записує, я завжди чула однакову відповідь: «Це не моє». Може, ще й тому сам не вів щоденника, що для нього існував тільки один — щоденник Довженка.

Коли взимку 2003 року готував до видання свій тритомник вибраного, дуже багато зі своїх друкованих раніше поезій «відсіяв». Не боявся просівати свою працю, довіряв собі, бо відчував, що ведений Богом. У Бога Микола вірив. До церкви не ходив. Звертався до Бога своїми словами і, як сказав одного разу, вночі. Таке зізнання вирівалося у нього рідко. Я сподівалася, що колись скаже більше. Не сталося так. Уперше до церкви повела Миколу Бабуня, Миколиної Мами Мама — Євдокія Садівниченко. Бабуня завжди жила з Вінграновськими, хоча мала ще трьох дітей. Бабуня часто водила до церкви внуків Вінграновських: малого Миколу, молодшого на три роки Аліка, молодшу на п'ять років Гелю. Під час Другої світової війни в Первомайську стояли румуни, а з ними був їхній священик. Він звертався до Миколиної мами, щоб відпустила малого Миколу з ним, бо хоче вивчити його на священика. Сам же Микола розповідав мені, що десь в 4-5 класах любив уночі виходити в садок і молитися — тоді він мріяв бути священиком. Від бабуні Микола дістав іконку Святого Миколая, коли їхав до Києва на навчання. Разом з Миколою іконка переїхала і до Москви, коли Довженко взяв його на свій курс. І десь там вона загубилася. Повернулася ікона до Миколи, а точніше, до Миколиної хати, коли його вже не стало.

Через усе життя проніс Микола Боже благословення і беріг його в собі. І те, дане йому згори, я думаю, чесно робив. А якби хто хотів сказати, що мав чи міг зробити більше, то я тільки повторю те, що казав сам Микола: «Не вмію заставити себе писати... пишу, коли пишеться».

* * *

Дуже красиво, поволі, з пошаною до автора читав чужі речі. Читав багато, і не менш як дві книжки одночасно. Книжки і журнали із закладками лежали на столику, щоб мати їх під рукою. Ми передплачували майже всі літературні журнали, зокрема ті, де друкувалися «найсвіжіші» переклади з іноземних мов.

Збоку здавалося, що кожне речення він читає раз, потім кусками, і що окремо читає навіть розділові знаки. Під час читання не один раз звертався: «Послухай. Як вєліколєпно!» Не знаю, що йому було потрібніше: те, про що письменник пише, чи те, як він це робить. Для нього читання теж був процес творчий.

Начитаність, поінформованість, освіченість Миколі не були потрібні для «вжитку» в дискусіях, цитуваннях, посиланнях. Вони потрібні були йому для його власної творчости: щоб відчути градус, рівень літературного процесу в світі й вивірити себе і своє по ньому.

Коли ж звертався до когось із друзів зі словами: «А розкажи як...», «А розкажи чому...» (хоч знав про це «як» і «чому», давно і добре), то мені це нагадувало потребу справжнього меломана слухати-чути любий для нього музичний твір.

Любив талант іншого й інший: чи визнаний, чи той, що тільки пробивається. Завжди мусив поділитися своїм відкриттям чогось талановитого з кимось, хто на той час був біля нього, а потім те своє захоплення повторювати комусь ще і ще.

Свідомо не перелічую тих любих Миколі імен — боюся завдати прикрости комусь не згаданому. І можна було б принагідно сказати людям, які мало знали Миколу, а то й лише один раз бачилися з ним, не писати у своїх спогадах про якусь особливо високу Миколину оцінку їхньої творчости.

* * *

Микола особливо і по-своєму сприймав Красу. Дивився на красиве не по-споживацькому, не захланно, а ніби боявся сполохати, ніби співіснував із ним. Так само особливо слухав кра-

сивий голос, народний спів, класичну музику, спів птахів, дощ і вітер. Любив слухати твори Баха, Бетховена, Гайдна. У всіх своїх документальних фільмах використав твори цих композиторів. Миколин тембр голосу, його дикторський текст дуже органічно лягали на їхню музику. Так само, як Микола, дивилася на все красиве і моя дочка Ярина Полотнюк, художниця з освітою філолога. Мені здається, що не знаю нікого, хто б так сприймав Красу: дивилися, тішилися, не аналізували, не розчленовували, були дуже делікатними і обережними в сприйманні її.

Делікатно дивився Микола на красивих людей. Внучку свою красуню Наталю коло себе довго не затримував, вони могли сидіти мовчки в одній кімнаті, й при цьому кожен займався своєю справою, не заважаючи одне одному. А їхні зустрічі завжди закінчувалася словами: «Дай поцілую тебе в чолко».

* * *

Як не поспішав у праці, казав майже винувато: «Я пишу так» — так не поспішав і в усьому. Втім, по ньому було видно, що не вмів поспішати, метушитися. Не поспішав на поїзд чи літак, на зустріч із кимось. Усе в дорогу збиралося поволі (інша річ, що готувалося заздалегідь і не ним самим). А коли все було готове і машина мала ось-ось заїхати, Микола час від часу діставав позолоченого кишенькового годинника (для всіх — «золотого» і купленого за перший гонорар, при цьому ставав у позицію «ноги на ширину пліч») і контролював час.

Не квапився, навіть голодний, до накритого столу. Не поспішав їсти, їв поволі й красиво. Наче їв не для того, щоб втамувати голод. Любив просту селянську їжу (так називав літні салати з вареною картоплею, а взимку — печену картоплю із квашеною капустою). Нарізані на салат помідори, огірки, цибуля з домашньою олією мусили якийсь час постояти «пожити разом», пустити свій сік (як казав: «юшечку»). Коли вже юшечка з'являлася, ломив туди кусочками хліб, щоб намокав. Дивився, як той хліб намокає — і аж потім починав їсти. Їв і ніби дякував тій їжі, що може її їсти. Вдома молоду зелену цибульку змотував у кільце і їв, як у дитинстві. Це

про нього англійське: «Голод і метушня принижують джентльмена». У всьому не поспішав. Поспішав тільки зиркнути на когось, на щось, аби запам'ятати.

* * *

Щодо автобіографічности у творчости Вінграновського. У шкільних і студентських зошитах багато присвят конкретним жінкам і це, як сам казав, було «правильно». Потім, уже ближче до сорока, від таких присвят відмовився, і, як завжди, не пояснював чому. Віддавав належне конкретному поштовху, але й дивувався, як можна не розуміти, що Поезія — стан його власної душі, яку може «понести» так, що невідомо, за кого чи за що вона зачепиться через рядок.

Перебираючи архів Миколи, я знайшла його рукою записаний вірш «Вас так ніхто не любить...». Заголовок цього вірша був «Україні».

А про те, що вірш «Я сів не в той літак» не був навіяний конкретною жінкою (як переконаний дехто навіть з ближчого його оточення) казав мені Микола сам: «І взагалі не про жінку там мова».

Відносно прозових творів, то навіть причетні до літературного процесу люди розпитували, чи він насправді ходив у дитинстві на базар купувати корівку («Первінка»), чи був у нього човник («Літо на Десні»), як і де купував свою кобилку («Манюня»). На такі запитання Микола притишено, по-змовницькому, широко усміхаючись, відповідав: «Це все я придумав». Хоч було воєнне дитинство («Первінка»), поїздки на Десну («Літо на Десні»), знімався фільм «Дума про Британку» (повість «У глибині дощів»). Найбільше було варіантів походження кобилки Манюні («Манюня»): виграв конячку в карти, отримав подарунок від директора кінного заводу, купив у циганів (цей варіант і залишився в повісті). Насправді така конячка була у Миколиної двоюрідної сестри, яка жила в селі Кримці; сестра була дояркою, їздила на ферму возиком, запряженим кобилкою, і та кобилка зовсім не називалася Манюнею. Микола чи не один тільки раз вибрався тим возиком у лісосмугу, і, як виявилося, цього було достатньо для «Манюні».

* * *

За нагоди, але все ж таки нерідко, казав: «Але ж я маю професію», бо закінчив Московський інститут кінематографії. Знявся в чотирьох художніх фільмах, сам зняв чотири художні й вісім документальних фільмів. Про свої ролі в художніх фільмах не згадував, хіба що про Івана Орлюка, бо це був Довженків герой, і Микола був дуже щасливий у пору своєї молодости. Хоч і тоді, знімаючись у «Повісті полум'яних літ», мало думав про своє кінематографічне майбутнє.

Дуже хотів мати вдома свій фільм «Дума про Британку», але стрічки не виявилося на студії у Києві. Недавно ми дізналися, що фільм є в архіві в Бєлих Столбах, під Москвою, куди потрапляло все, що робилося тоді в кіно. Але той варіант «Думи про Британку» широкоформатний, і апаратури, щоб перевести в формат, придатний для демонстрації фільму, зараз немає.

Микола планував зробити серію документальних фільмів про історію України на основі своєї маленької книжечки «14 столиць України». Ця тоненька книжечка виходила друком тричі (раз румунською мовою) в Києві та в Одесі за сприяння Миколиних товаришів. Перші три фільми «Чигирин — столиця Богдана Хмельницького», «Батурин — столиця гетьмана Івана Мазепи», «Галич — столиця князя Данила Галицького» були створені на Укркінохроніці, 1994 — 1995 р.р. Для створення фільму «Гетьман Сагайдачний» було засновано «Фонд 14 столиць України», зареєстрований, зі своєю печаткою і бухгалтером. На фільм «Гетьман Сагайдачний» кошти виділив фонд «Відродження». А потім Микола задумав розіслати по всьому світі в українські осередки листи-звернення про подальше фінансування його плану. Адреси таких осередків надав Миколин приятель, нині покійний, письменник Володимир Біляїв, що жив у США. Ми розіслали близько 300 таких листів-звернень. Друкувалося те звернення і в одній українській газеті у США. Відгуків було не більше п'яти (ті листи збереглися), а між ними лист, найдорожчий Миколі, від старенької українки з Нової Зеландії із побажанням успіхів у праці та із загорнутими в копіювальний папір (щоб не просвічувались дорогою) десятьма новозеландськими доларами.

Із задуманих чотирнадцяти документальних фільмів про історію України він встиг зробити ці чотири.

Микола любив свій документальний фільм «О. Довженко 1941–1944 рр.», яким вшанував пам'ять свого вчителя до його 100-річчя від дня народження. В цій картині він на зоровий ряд Довженкових кадрів з фільму «Україна в вогні» поклав текст із щоденника Олександра Петровича 1941–1945рр.

* * *

Він любив невелике товариство, любив бути в центрі уваги. Тоді розповідав, вигадував, випробовував свої фантазії на слухачах, «гуляв зі словом». Волів мати таке товариство у себе вдома. Можу сказати, що в гості не дуже й любив ходити. А вдома під рукою завжди було щось свіжонаписане і була нагода прочитати це вголос і побачити очі слухачів.

Допускаю, що певних людей Микола міг дратувати. Навіть можу здогадуватися чим. І якщо таке роздратування виникало на побутовому рівні чи рефлекторно, то можна було таких людей зрозуміти. Але коли чиєсь несприйняття виникало через нестримне буяння Миколиної уяви, розкошування словом, чи тому, що тему розмов завжди задавав він — тоді що? Не виключав Микола можливих закидів щодо історичної документальности у «Наливайкові». Перед тим, як сісти за «Наливайка», вивчив історичні джерела, що були доступні йому. Знав зброю тих часів, одяг селян, української шляхти, польських вельмож, козацького і польського війська, ландскнехтів і пікінерів. Зберігся аркушик, який прислав йому хтось мені невідомий, де чітко розписано не тільки склад пороху для гармат козацьких часів, але і як козаки ним користувалися. Він «намацував» події, сам казав, що переходив разом зі своїми героями всі їхні дороги, поля, ліси, брав участь у всіх битвах. А коли написав останню битву, щасливо сказав: «Усе. Маю». До свого роману ставився як до живого організму, в якому все було для нього однаково важливе. В тому числі й малинова брошка під підборіддям Жолкевського, і внутрішні монологи Куріпочки — коника Петра Жбура.

Він виписував «Наливайка» так, як художник картину, а не як ілюстрацію до історичних текстів, не як підручник з історії. Постать Наливайка, його оточення — людей, коней, верблюдів, різну живу дрібноту — писав із великою любов'ю, весело і гордо.

* * *

Десь зі середини травня і до жовтня, і так з року в рік, у домі починалися розмови про мандри. Називати це мандрами було б неправильно, бо виїжджаючи з наметом на берег Росі чи Десни, він там і залишався. Місце для його «бази» вибиралося дуже вимогливо, з урахуванням усяких деталей, і не тільки пейзажних. Наймилішими були йому місця на Росі, поблизу сіл Яблунівки, Шкарівки, Трушків, а на Десні — біля Лутави, Біликів, Новобільського. В котрійсь остаточно облюбованій місцині ставився намет, перш за все як знак чиєїсь присутности, бо сам Микола у ньому рідко перебував, а в чорному спальному мішку спав хтось із товаришів-гостей. Сам Микола спав чи лежав під деревом на вивернутому кожусі, босий, з кросівками біля кожуха. Дощик (хіба що дощ) не заважав йому. Лежав і командував: кому нести воду на юшку, кому збирати хмиз, а кому закидати вудки. Лежав, командував і все, що було далеко від нього, і те, що ближче, коло кожуха, розглядав. Вихоплював оком найдрібніше населення у траві, крилате у повітрі.

Залишався на березі при наметі переважно сам, хоча місцеві люди любили приходити до нього в гості; приносили питну воду, свіже чи кисле молоко, домашні харчі. І говорили, говорили. Микола вмів не тільки розповідати. Умів слухати, іноді «провокував» гостя на розповідь, щоб потім, уже вдома тим почутим перейматися і думати, як допомогти. Іноді хтось із гостей залишався в наметі ночувати, бо сам Микола потім зізнавався, що ночами над річкою самому йому бувало незатишно.

З більш віддалених поїздок то були Буковина, Карпати. І ці поїздки описали у своїх спогадах Роман Дідула і Мирослав Лазарук. Гори Микола любив, але степи йому були миліші.

Кожного року їздив до своїх рідних, у Кумари, Кримку, Первомайськ. Там зупинявся у Мами, потім у молодшого брата Аліка, а як не стало Мами і брата — у сестри Гелі.

У мандрах я участі не брала, бо, як казав Микола: «Ходила на службу в лікарню». Про мандри знаю з його розповідей, розповідей його товаришів і доуявляю з тих фотознімків, які там робилися. А от збори в поїздки відбувалися на моїх очах, були не менш мальовничі, й варто про них теж згадати.

Дуже поважно збирався Микола у свої виправи і, як казав його товариш по мандрах, він же водій машини, Іван Павлович Дуля, «конкретно». Готувалося усе заздалегідь. Починалося з вивчення географічних карт (вдома є карти всіх областей України). Микола вивчав карту, разом з Іваном Павловичем визначав маршрут, складав карту-меню (на кожну конкретну поїздку іншу), де враховувалося усе: від спецій на юшку, олії і борошна на смажену рибу, цератової скатертини (що не завжди й застелялася, бо складена вдома, такою ж поверталася назад) до різноманітних засобів від комарів.

Любив свої виправи, клунки, кошики, що ставилися спершу в хатньому коридорі, потім виносилися в коридор до ліфта, потім «акуратно» (це слово любив, воно в нього виходило за межі вузького значення) заносилися до ліфта й нарешті — до машини. По дорозі до вибраного «місця» машина обов'язково зупинялася біля магазину (завжди біля одного і того самого) чи базару, щоб докупити свіжої підчеревини і, очевидно, ще дечого. В одній такій поїздці Іван Павлович залишив Миколу в машині, сам пішов на закупи а, повернувшись, побачив, що нема передніх знаків. Виявилося, в тому місці паркування було заборонене, тому міліціонер спокійно і не за дві хвилини зняв номери. Микола на дії міліціонера не реагував, не цікавився, як казав Іван Павлович, «в чьом дєло». А той міліціонер теж був «здоровий нервово», бо хоч бачив, що в машині хтось сидить, чинив своє покарання безсловесно і спокійно. В цій ситуації вони обидва повелися незворушно. На луки машина вже доїжджала без номерів.

Рідко з якої поїздки він не привозив сито або віник. Одного разу такий віник з'явився навіть з поїздки до Азербайджану. А була ще й мітла з березових гілочок, якою працюють двірники. Бо на узбіччі доріг багато ж всякого товару продавалося...

Так само, як любив вирушати «з наметом», так же любив Микола повертатися додому, до свого, як він казав, «домашнього намету». Наш балкон-лоджія після ремонту перетворився на малень-

ку кімнатку, став утепленим, заскленим, з побіленими стінами. І Микола назвав цю кімнатку «домашнім наметом». Тому всі, хто приходив, знали, що це і є «домашній намет». Там було широке вікно, а навпроти вікна ліжко. І якщо лежати на лівому боці з лівою рукою під лівою щокою, то можна було у вікні бачити небо. За тим вікном для нього щось постійно відбувалося.

* * *

Як можна написати про Миколу в побуті, коли, мабуть, усі митці у побуті однакові (за винятком жінки-творця, яка мусить, чи «мусила» в минулому, бо часи міняються, дбати про побут). Сказати, що Микола в побуті був безпорадний, означає сказати неточно й замало. Я собі таку ситуацію полегшила, пояснивши (собі ж), що таке невтручання чоловіка в домашній клопіт пов'язане з відсутністю у нього тих рецепторів, які побут бачать — і то у нього від народження (найбільшою мірою), а потім — уже й через атрофію їх як незапотребуваних. Таким чином, у нас усе стало на свої місця. Видно було, що багатьох звичайних речей Микола просто не бачить, вони для нього не існують. А в тих випадках, коли щось «брав» на себе, то обов'язково це вимальовувалося у нього в цілі сюжети.

Так було, коли спекотного червня задумав везти великий ящик полуниць із Коломиї знайомим у гори, у Верховину, бо розумів, що в червні полуниць у горах іще не буде. Добирався автобусом разом із ящиком ягід мало не на колінах, то й приїхав у Карпати з мокрою червоною кашею.

Так сталося зі збиранням груздів у зливу в лісі під Коломиєю. Ми вийшли на білу від груздів галявину, кошиків не вистачало, тому «на тару» пішли й болонієві плащі. Мокрі до нитки ми сідали в автобус із такою силою-силенною груздів, що Миколі «довелося» ще дорогою в автобусі планувати, кому з сусідів у Коломиї, у Львові, у Києві вони дістануться. Але до Львова і Києва ми їх не довезли, бо затрималися в Коломиї, тому близькі й дальші коломийські сусіди мали їх на подарунок.

Або таке. Коли наш чималенький балкон був іще балконом, а не «наметом», як після ремонту, то можна було спертися на ви-

соке поруччя й дивитися-бачити наше заасфальтоване подвір'я. На тому подвір'ї Микола побачив веселого і, як нам здалося, не дуже розумного песика. Одного разу господар того собачки повівся з ним досить суворо, бо нерозумна тваринка своїми кігтями дряпнула господареве авто. Цю картинку разом з Миколою бачила наша племінниця, і вона заступилася за «потерпілого» перед її господарем. Той дуже, як на його думку, аргументовано відповів: «Моя собачка, что хочу, то і дєлаю». Така відповідь породила в нас удома версію: куплений був той собачка не за малі гроші, як дуже породистий, а потім підростаючи ставав дворовим песиком, тому господар виливав на ньому свою кривду чи жаль за тим, що його мрія не здійснилася. Не знаю, як називав того собачку господар, але у нас вдома Микола назвав його Султанчиком. Султанчик, то й Султанчик, бігає по асфальту — хай бігає. Аж одного разу пролунала Миколина вимога: «Постели тут, на балконі, ось у тому куточку, кожуха (це для мого виконання) і принеси Султанчика, бо він буде жити тут у нас, на балконі (це наказ для племінниці). На моє зауваження, що взагалі-то псів треба вигулювати і не один раз на добу, Микола відповів: «А що, хіба тобі буде важко?». Тобто, відразу мало бути всім зрозуміло, що дбатиме про собачку не він. Такі Миколині накази у нас вдома неодмінно виконувалися. Таким чином Султанчик з'явився на балконі, біля кожуха. Біля кожуха, а не на ньому, бо весь час благально скавчав при балконних дверях, володіти балконом і кожухом не хотів. Того ж вечора Султанчика було віднесено знову на подвір'я до його першого господаря. А потім виявилося, що Султанчика господар дуже любив, не обмежував його місце у великій квартирі, й згодом із нього виріс розумний пес.

* * *

Чи був Микола публічною людиною? Певно що ні. Уся громадянськість Вінграновського, увесь він — в його творчості. Він любив свої поетичні вечори, ніколи перед ними не хвилювався.

А з його більш значних виступів, про які я знаю, то був виступ у приміщенні Верховної ради України у квітні 1963 року на зустрічі творчої інтелігенції з ідеологічним активом Республіки. Головував

на ній тодішній перший секретар ЦК компартії України М. Підгорний (про цей виступ Микола написав у статті «Хто і що для мене незалежність України»). Нарада стала дуже «голосною», коли після обговорення економічних питань перейшли до питань культури, зокрема до помилок, яких припустилися в своїй творчости молоді літератори. М. Підгорний надав слово Вінграновському, який почав з того, що попросив головуючого не перебивати його (на той час було закономірним головуючому переривати, давати коментарі по ходу виступів). Такий зухвалий початок Миколиного виступу викликав тільки ще більшу хвилю обурення серед присутніх. А Микола вийняв аркуш паперу з піджака і прочитав свого вірша.

Ні! Цей народ із крові і землі
Я не віддам нікому і нізащо!
Він мій, він я, він — світ в моїм чолі
Тому життя його і ймення не пропащі. . . .

... Ні! Мій народ не дим, не горевіз,
І я не дам його по брехнях і по кривдах,
Я не пір'їна в гордих його крилах,
Я — гнівний меч його, що від Дніпра до звізд.

Після того вірша М. Підгорний оголосив перерву.

Ще був виступ на пленумі ЦК КПУ в 1990 році, текст якого надруковано в газеті «Літературна Україна» від 11 жовтня 1990 року. Головував на пленумі тодішній перший секретар ЦК Компартії України С. Гуренко. В залі сиділи перші, другі секретарі обкомів партії, завідувачі відділами. Як готувався Микола до того виступу, я не пам'ятаю, а в якому стані він повернувся з пленуму додому — не забуду.

Реакція тієї аудиторії на виступ була з викриками: «Якби він міг, він нас усіх би тут перестріляв». А говорив Микола про те, що «Національна гідність кожного народу вирішує все. Без національної гідности, без національної свідомости, без відчуття особистого Я, кожен народ, хоч би яким великим чи малим він був, стає похмурою, роздратованою масою людей, на умі в яких аби день до вечора, аби щось кинути на зуб... Такий народ зневажають усі і,

в першу чергу, в душі він зневажає себе сам. Та коли в такого народу відібрані ще його історія і мова, коли його національний розум винищений і потоптаний — то що тоді... Хочу сказати, що в жодній суверенній країні світу такої ненависти до своєї національної ідеї, як у нас в Україні, немає. Яка ще країна може дозволити собі так паплюжити свою власну історію, як Україна?... Чи має відношення до всього цього, про що я кажу, компартія України? Має. Пряме... Політичні експерименти над українським народом час закінчувати. Народ — не полігон. Іде битва за народ, за наш занедбаний і безправний народ. Сьогодні над головою українського народу знову закрутився політичний вихор, і вже не один, а кілька. Мало того — ці вихори ще й зчепилися між собою і утворили смерч. Тепер знову, народе, тримайся, рятуй свої останні моральні підвалини, що вже й так ледве дихають...»

Не можу не згадати тексту його програми як кандидата в депутати до Верховної Ради у березні 1990 року. Миколина програма не відповідала вимогам такого жанру і, власне, не була програмою. У надрукованому тексті він поділився тим, якою і чому саме такою бачить Україну 1991 року. В кінці тієї програми було написано так: «Втіха для мене одна і та, що художнє слово, яке я веду ось уже впродовж 30 років, певною мірою оживляє нашу до смерти порубану літературу і зігріває ту частину українського люду, яка ще вціліла своєю свідомістю і дає собі звіт у тім, до якого народу вона належить». Маленький плакат з Миколиним знімком і такою програмою, якої ніхто і ніколи не писав, надрукований накладом 250 примірників, трохи повисів у тих місцях, де звичайно такі речі розклеювали. На зустрічі з виборцями він не ходив, потрапити до Верховної Ради не прагнув. Залишилася тільки пам'ятка — той плакатик.

На закінчення щодо публічности Вінграновського згадаю його поїздки на три конференції міжнародного ПЕН-клубу.Восени 1989 року Микола їздив до Монреаля на 54-ту міжнародну конференцію, де планувався вступ України до тієї організації (Україну одну з перших від СРСР приймали в міжнародний ПЕН). Їхав до Монреаля Микола радісно, бо ж мали приймати Україну в престижну організацію. У своєму виступі сказав про духовний внесок української літератури в світову літературу, про те, що століттями, захищаючи свою землю, наш народ в одній руці тримав шаблю, а в другій — плуг, про багатовіковий духовний набуток — неповторні

народні пісні. Про беззахисність і вразливість української мови, яку наприкінці XX-го століття треба рятувати. Повний текст, який він виголосив у Монреалі, був надрукований у «Літературній Україні» за 12 листопада 1989 року.

Він їздив ще двічі на конференції ПЕН-клубу: на Мадейру 1990-го (слово, яке він там виголосив, надруковане в червні 1990 р. в «Літературній Україні») і 1991 року до Відня.

Пані Ірина Дибко-Філіпчак, українська письменниця, що живе в США і була присутня на тих трьох конференціях, подала три Миколині виступи зі своєю передмовою в газеті «Народне віче» 8 липня 2004 року.

* * *

Так складається, що життям письменника, а надто його особистим життям, цікавляться дослідники творчости, шанувальники або й, просто сказати, загал. Не є винятком і життя Миколи Вінграновського.

Уже на сороковий день по відході Миколи, 6 липня 2004 року, повернувшись із цвинтаря, від могили додому, я отримала від одного поета і літературознавця ксерокопії листів Миколи. То були листи до його однокласниці, датовані 1955–1956 рр. Але ще до вручення ксерокопій мені зателефонувала інша людина і повідомила, що такі листи існують. Незрозуміла поквапливість — бо зразу після похорону. Як може сприйняти таку «новину» неблизьке оточення Миколи? Очевидно, з цікавістю. Для мене ж у тій поквапливості з «доставкою» листів додому було щось нездорове, дрібне і провінційне, а головне — «не на часі». Тепер я думаю, що адресатка листів могла б пожалкувати, що довірила дорогі для неї речі такому скорому на «відкриття» шанувальникові Вінграновського (підтвердження моєї оцінки тієї людини є і в публікації його спогадів про Миколу). Я ж побачила в тих листах, що кращого підтвердження чистоти поета, чистоти людини годі й шукати.

Усвідомлення незрадливости, чи не найголовнішої вартости людини, було потрібне насамперед самому Миколі. А що знати це випало якраз мені, то вже не моя заслуга і не в мені причина. Бо настав був такий час, у тому часі опинилась я, і я зуміла це бачити.

Думаю, що більше і глибше, аніж він сам і його творчість, про Миколу Вінграновського не скажуть ніхто і ніщо. Та оскільки тема Муз і любови була виникла і може виникати, то я насмілюся, випереджаючи дослідників і «дослідників» у з'ясуванні подробиць його особистого життя, хоча б дати напрямок таким, буває, і невдячним, пошукам.

Я ніколи не мала і не маю на думці привласнювати приватне життя Миколи, і з розумінням та повагою ставлюся до його молодого життя. То ж нехай не бере гріха на душу той, хто готовий запідозрити мене в нещирості.

А принагідно зауважу: цікавости до приватного життя інших людей у Миколи не було зовсім. І тих, кому хотілося щось про когось йому розповісти, він уривав на півслові.

Що там казати, жінки любили Миколу. Микола любив жінок. Любив, певно, і саму Любов, як стан, необхідний для Поета. Думаю, що натхнення і закоханість у його творчості були рівновеликі. Певно, що тих жіночих імен у його вулканічній молодості було немало, і хочу думати, що всі вони були непересічними і до того ж такими, що все розуміли. Я не зможу пояснити, звідки в мене є певність, що свої любові Микола пам'ятав, був вдячний долі за них, але тримав їх у собі й виключно для себе.

Може, і з його провини котрась із жінок не зазнала жіночого щастя в тому сенсі, що воно, щастя, уособлювало для них не саму любов та щастя любити, але й право на когось, право на постійність. Переконана, що для дослідників життєвого і творчого шляху Миколи Вінграновського, як і будь-якого іншого Поета, більше значення, ніж усі письмові чи усні свідчення сучасників, мають ТЕКСТИ самого Миколи. Проте для неупередженого і сумлінного науковця дуже важливі й детальні відомості про найближче оточення Поета.

Зі мною Микола Вінграновський ніколи не говорив про своє особисте минуле. Тільки одного разу сказав: «Як добре, що в мене була Ліда, бо інакше у мене не було б Андрія (Ліда Максимова — перша дружина Вінграновського, мати Андрія), і «як добре, що в мене була Тамара (Тамара Михайлівна Бикова, монтажер-режисер кіностудії ім. Довженка), інакше я б пропав». Ішлося про кінець 60-х – початок 70-х років — один із найтяжчих періодів у його житті. Колись одна особа мене запитала: «То, властиво, хто є Тамара Миколі й тобі (себто мені)». Трапляються люди допитливі й відважні, які воліють дізнаватися про

щось із перших уст, а вже вірити в почуте чи не вірити — для них справа другорядна. Я відповіла, може, й не дослівно, але за змістом так: «Це жінка, яка любила і любить Миколу, нікого в світі не має крім Миколи і має єдину потребу бачитися з ним і робити щось для нього». Тамара Михайлівна не зуміла, не змогла, чи не захотіла (кому яке з цих заперечувальних дієслів до вподоби, а може й усі три разом) не приходити у наш дім. Микола не відкинув її від нашого дому. А я поволі звикала її бачити у нас і згодом сприймала як члена великої Миколиної рідні. Вона померла влітку 2003 року, не мала нікого з родини, і нам з Миколою випало ховати її біля могили її матері на Святошинському цвинтарі. У цій рідкісній жінці відбулася дивовижна переміна: відверте неприйняття мене (не хотілось би казати — ворожість) обернулося на щиру приязнь і визнання мене як дружини Миколи. І так склалося, що останні двадцять років свого життя вона, можна сказати, була віддана нам обом.

* * *

Із Миколиною Мамою Зінаїдою Олексіївною (з роду Садівниченків) ми зустрічалися тричі. Першого разу в 1976 році, коли я їздила знайомитися з нею в Первомайськ. Потім — коли вона приїжджала до Львова на Миколин день народження, 1977 року. Приїжджала з домашньою гускою, щоб запекти її в тісті, а найголовніше, щоб побачити, в які руки йде її син (сама так, сміючись, і сказала). Третього разу ми їздили з Миколою аж до Первомайська порибалити. І все. То були всі наші зустрічі, бо 1981 року Мами не стало.

Тепер, коли я згадую її, то ловлю себе на думці, що вона була постійно усміхнена і дивилася на все поглядом дуже вільної і гордої жінки, а як не була в роботі, то обов'язково зі складеними під грудьми руками. Дивилася і наче казала, що вона нічого і нікого не боїться. Як не боялася і в 1963 році, коли перед їхньою хатою в Первомайську пройшли учителі й учні школи, де колись учився Микола, і учні викрикували: «Ганьба формалісту і відщепенцю».

Любов матері до сина була в тому, як вона дивилася на свого Миколу. Чи вона усвідомлювала, ким був її син? Безперечно, знала, відчувала, але про це не говорилося ніколи.

У Зінаїди Олексіївни було своє бачення подій, людей, яке визрівало в ній самій і навряд чи могло бути навіяне або змінене кимось іззовні. Певна річ, що вона залежала від обставин: у роки Голодомору виїжджала з чоловіком далеко на Північ, до Росії, потім війна, повоєнні роки, і все забезпечення родини було на її плечах. А в мене складалося враження, що не залежала ні від кого і ні від чого. Як і Микола — не метушилася і не поспішала. Пізно навчилася читати. Читала все, що трапляло до рук. На етажерці, яку зробив Миколин батько, між книжками був «Кобзар» і неповний багатотомник Гоголя. Під час нашого останнього приїзду до Первомайська ми застали маму, яка читала спогади Наталії Сац...

Найбільшою похвалою від Миколи вважаю його слова: «Ти така сильна, як моя Мама». Аж пізніше зрозуміла, що цими словами Микола хотів зробити мені радість, бо Мати посідала в його душі особливе місце.

Зовні мало виражена, стримана любов мами до дітей передалася від Мами Миколі. Безсловесною також була Миколина любов до сина, до Андрія, до Синочка (тільки так він його називав). Промовляв ті слова «Синочку», «Андрійку» тремтливо-ніжним голосом і з таким тембром, який існував тільки для Андрія. Андрій звертався до батька коротко: «Та», — і вкладав у те своє «Та» все, що відчував до Тата. Тільки-но Андрій заходив у дім, його перші слова були: «А де тато?» Коли Андрій був іще підлітком, я намагалася намовити Миколу, щоб він із виховною метою поговорив із сином про те чи інше. Микола завжди зі мною погоджувався, але до виховних сеансів так і не вдавався. Теми розмов приходили самі: про сьогодення або про дуже давні часи, про мале і велике, про князів, гетьманів і про футбол.

Тривоги за майбутнє дитини, як це буває у батьків, у Миколи щодо свого сина не було. По тому, як він дивився на Андрія, як говорив з ним, відчувалася певність за Сина.

* * *

Хоч слова «терпеливий» і «терплячий» за словником синоніми і стосуються людини, яка вміє терпіти, я дозволю собі щодо Миколи їх розділити.

Микола був дуже терпеливий у житті. Коли роками спокійно чекав виходу своїх книжок, ніколи нікому не жалівся, не розглядав цей факт (ні колись, ні потім) як показник ставлення влади до нього. Терпеливо працював або не працював. Терпеливо чекав на транспорт, на когось. Терпеливо чекав і на не готовий ще обід.

Микола хворів віддавна, а з роками все важче. Терплячий був у своїх фізичних болях, поганому самопочутті. Ніколи не нарікав, тільки дивувався і запитував: «Коли воно пройде?». Легше і краще йому ставало, як знав, коли саме «пройде». Раніше, до 2004 року, визначене мною «коли» справджувалося і приходило покращення, тому він звик вірити в ті терміни і терпляче чекав.

Зовні здоровий він ніколи не починав сам, а при розпитуванні інших не підтримував розмов про своє здоров'я. Тільки в останні роки через болі в литках (прогресував атеросклероз судин ніг) та ще через періодичні напади подагри ходив усе повільніше, все частіше мусив зупинятися, аби перечекати болі в ногах. Не скаржився, навіть піджартовував, як ті ноги ганяли футбол у юності. Примусити його вийти прогулятися (треба було якнайбільше ходити) було нелегко, але коли все ж таки виходив, то повертався додому задоволений, що переміг себе, і звітував, скільки кругів у сквері зробив... Ще 1976 року почалися напади миготливої аритмії з дуже частим ритмом роботи серця, тоді ж за даними кардіограм виявлявся невеликий рубець у м'язі серця, хоча, аналізуючи перебіг серцевих симптомів, не вдавалося «прив'язати» цей інфаркт до якоїсь певної дати. Спочатку напади миготливої аритмії переривалися спонтанно, потім ставали частішими, на медикаментозну профілактику не реагували. Спроби відновити ритм серця електричною кардіоверсією завершувалися нічим. Проводилися планові крапельні введення препаратів. Все це терпів без слова невдоволення. А в поїздки близькі й далекі готувалася бляшана коробочка з маленькими пакетиками, на яких писалися літери: «Р» — ранок, «О» — обід, «В» — вечір (щоб не переривати прийом медикаментів). Думаю, тому і вдалося за 24 роки постійної миготливої аритмії не допустити серцевої недостатності, хоча за даними ехокардіографії вона мала всі підстави бути.

Десь з 1990–1991 рр. швидко прогресував атеросклероз судин ніг. Микола обстежувався судинним хірургом, не виключалося оперативне втручання, але з урахуванням стану серця і невід'ємної від Миколи сигарети, до цього не доходило. У тих же роках додалися напади по-

дагри: звечора лягав спати наче здоровий, а на ранок показував різко болючий, сильно розпухлий великий палець стопи. Ця подагра якоюсь мірою «виручала» мене, коли з'явилися болі в кістках, як уже прояв найгіршого (2002–2004 рр.), бо тоді він вірив, що це знову подагра. В жовтні 2000 року я вже знала про ще один — найгірший діагноз. Збереглися численні висновки консультантів, дані лабораторних та інструментальних обстежень (бо кожен тримісячний курс лікування, як до, так і після, контролювався лабораторно). При цьому я старалась якомога рідше вивозити його в лікарню, щоб уберегти від зустрічі з хворими, до нього подібними. Хіба що радіоізотопна діагностика, а в грудні 2003 — січні 2004 року лікування променеве і радіоактивним фосфором, які не могли обійтись без лікарень. Він усе терпляче переносив і чекав на те моє визначене «коли воно стане легше». Не нарікав, чекав на полегшення, думав, що буде так і на цей раз. Ще й тоді планував поїхати на цвітіння вишень. Дуже хотів ще працювати. Бо, як сказав у тому травні 2004 року: «Тепер я знаю, як буду працювати».

* * *

Коли вже маю написані ці небагато сторінок, то побачила, що існує точніше слово, ніж слово «потреба», яким я спочатку пояснювала цю мою спробу написати трохи про Миколу. І це слово пишеться просто: «туга». Мені бракує його. І так скаже кожна жінка, яка втрачає чоловіка. Хай би нічого не говорив, хай би лежав на своєму ліжку в своєму «домашньому наметі» й дивився у своє широке вікно. Хай би й не працював. Аби тільки був.

Хоч не вмів розраджувати, заспокоювати в погані дні, проте неймовірна сила певности, спокою, обов'язково доброго, щасливого виходу з життєвих лих ішла від нього і передавалася мені.

Він непомітно і не повчаючи багато чого мене навчив.

1 січня 2003 року написав на великому аркуші паперу кілька речень, а останнє таке: «Поки я з тобою — нічого не бійся». Те, що стояло за цими словами, я зрозуміла вже після 26 травня 2004 року. ≡

травень, 2009 року

Станіслав Кульчицький

Берлінська стіна

20 років тому зникла Стіна, яка перерізала Берлін. З її зникненням Німеччина об'єдналася, а світ втратив свою біполярність. Звідси напрошується висновок, що Стіна перерізала не тільки Берлін, але й Німеччину, Європу, цілий світ. Варто замислитися, як це могло статися?

1. Німеччина, перерізана Стіною

Стисло характеризуючи країну, ми використовуємо дві головні цифри — територію і населення. Динаміка німецьких показників у XX ст. вражає своєю унікальністю. За підсумками Першої світової війни Німеччина втратила 72 тис., а в Другій світовій — 113 тис. кв. км площі. Це перевищує територію Бельгії, Данії і Португалії, разом узятих.

Територіальні втрати після Другої світової війни мають безпосередній стосунок до України. Возз'єднання Західної України з УРСР відбулося аж ніяк не в 1939 році, тому що з червня 1941 року радянсько-німецький договір про дружбу і кордон став нечинним. Радянська Україна легітимно возз'єдналася із Західною тільки після того, як антигітлерівська коаліція компенсувала територіальні втрати Польщі на сході за рахунок прирощень на півночі та заході коштом переможеної Німеччини. Потсдамська Німеччина складалася з трьох нерівних частин — ФРН (248 тис. кв. км), НДР (108 тис. кв. км) і Західного Берліна (480 кв. км).

Втрачаючи територію, Німеччина у 1945 році не втратила людей, які її населяли. Близько 13 млн. німців[1] добровільно вибули або були вигнані з областей, які переходили до Польщі, СРСР і Чехословаччини. З них більша половина опинилася в зонах окупації союзників, а менша — в радянській зоні. А далі сталося неймовірне: населення ФРН

збільшилося з 45,4 млн. в 1946 році до 59,4 млн. у 1980-му, тобто на 14 млн. осіб, тоді як кількість громадян НДР зменшилася з понад 18 млн. до 16,7, тобто на півтора мільйона. У прирості населення ФНР найважливішу роль відігравала втеча громадян НДР. Якби не Берлінська стіна, возз'єднання ФРН з НДР у 1990 році стало б возз'єднанням територій, а не населення.

2. Феномен Стіни

Не пам'ятаю вже, у зв'язку з чим, але досить давно Київський філіал Інституту Гете подарував мені чудовий сувенір — шматок Берлінської стіни. Цей уламок бетону приклеєний до середини прозорої пластмасової підкови таким чином, щоб було видно кольорову поверхню Стіни. Як відомо, з боку Західного Берліна Стіна була розфарбована. На правому зовнішньому боці пластмасової підкови — напис «Берлінська стіна» англійською і німецькою мовами, а також дві дати — спорудження і знесення. На лівому боці — картосхема Берліна, поділеного на чотири зони окупації. Цей артефакт мені так само дорогий, як днище амфори, знайдене у 1955 році під час археологічної практики у стародавній Ольвії.

Вдячний організаторам Всесвітнього конгресу істориків (Берлін, липень 2005 року), які запросили мене, оплатили відрядження, ще й дали нагрудний знак для безкоштовного пересування по місту всіма видами комунального транспорту. Я тоді ґрунтовно ознайомився з німецькою столицею, якої раніше майже не знав. Перш за все побував біля Бранденбурзьких воріт, на Потсдамерпляц, на Мюльхенштрассе, де збереглася найдовша ділянка Стіни. У 1991 році художники з 28 країн світу перетворили її на стіну-галерею. Побував і в районі Мітте, де в колишньому переході на німецько-німецькому кордоні Чекпойнт Чарлі розмістився музей «Берлінська стіна». Пройшов вулицями, де знесена Стіна позначена бруківкою на асфальті. У потоці берлінців, які не звертали уваги на звичні пам'ятки туристичного маршруту, постійно натрапляв на людей, схвильованих побаченим. Вони уперше бачили рештки розібраної на мільйони сувенірів Стіни, і дивилися на них зовсім не так, як на експонати прославлених берлінських музеїв. Для них ці руїни були переконливим доказом неповернення минулого.

Вдячний також міністрові освіти Російської Федерації за цінний для нас подарунок — тритомник документів «Президиум ЦК КПСС. 1954–1964» загальним обсягом 3750 стор., упорядкований його батьком, академіком РАН Олександром Фурсенком. Видавництво РОССПЭН опублікувало тритомник у 2004, 2006 і 2008 рр. накладом лише в тисячу примірників, і його давно вже нема у продажу. Він містить чернеткові протокольні записи засідань (офіційна стенограма обговорюваних питань у цьому синкліті ніколи не велася, бо вести її не було кому), а також стенограми з окремих питань та постанови найвищого в СРСР органу влади, який ховався в надрах Центрального комітету державної партії. Колишнім радянським людям цей орган більш відомий під іншою назвою — політбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б)-КПРС. Джерелознавчу цінність тритомника з документальної серії «Архивы Кремля» важко переоцінити. Готуючи на прохання редакції «Сучасности» цю статтю, я зміг розібратися завдяки протоколам президії ЦК у багатьох прихованих деталях німецької проблеми. Думаю, що читачі теж знайдуть для себе вражаючу інформацію, пов'язану з історією спорудження Берлінського муру. Посилання на використані матеріали тритомника (том і сторінка) подаватиму в тексті, всі інші — у примітках.

3. Початок «холодної війни»

«Холодна війна» тривала більше чотирьох десятиліть поспіль. Визначити початок тривалого процесу однією ключовою позицією завжди важко. Окреслюючи коло військовослужбовців, які могли отримати посвідчення про особистий внесок у перемогу в «холодній війні», міністерство оборони США взяло «по максимуму»: від капітуляції Японії в 1945 році до розпаду СРСР в 1991-му. Зрозуміло, що такий підхід є формальним. Історики надають перевагу двом датам: для початку — промова Вінстона Черчілля у Вестмінстерському університеті (Фултон, штат Міссурі) 5 березня 1946 року, для кінця — падіння Берлінської стіни 9 листопада 1989 року.

Якщо дата завершення «холодної війни» заперечень не викликає внаслідок своєї очевидности, то дата її початку залишається дискусійною. Конфронтація між колишніми союзниками підкрадалася до

охоплених ейфорією перемоги Об'єднаних Націй непомітно. Її зловісні ознаки першим побачив В.Черчілль. Він прибув до США як приватна особа і у присутності президента Гаррі Трумена заявив у Фултоні: «Від Щеціна на Балтиці до Трієста на Адріатиці на континент опустилася залізна завіса. За цією лінією зберігаються всі скарби держав Центральної і Східної Європи. Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест, Софія — всі ці знамениті міста і населення в їхніх районах перебувають у радянській сфері і всі підкоряються в тій або іншій формі не тільки радянському впливу, а й значною мірою контролю Москви, який збільшується... Це не та звільнена Європа, заради створення якої ми боролися»[2].

Могутня Америка, яка володіла монополією на атомну зброю, не повірила відразу в можливість війни між вчорашніми союзниками. На батьківщині Черчілля його промова теж не знайшла належного резонансу. Популярна в британському істеблішменті газета «Таймс» відгукнулася на річницю з дня її публікації заявою про те, що «західним демократіям і комунізму треба чимало повчитися одне в одного»[3].

Півтора року відносини між союзниками погіршувалася, не переступаючи за межу конфронтації. Керуючись рішенням Потсдамської конференції, американці та англійці взялися відроджувати єдину німецьку економіку, розпочавши з відновлення стабільної грошової одиниці — дойчмарки. Але радянська адміністрація з перших тижнів взяла курс на господарську відрубність своєї окупаційної зони.

У Греції спалахнула інспірована іззовні громадянська війна. Підготовлені на базах в Албанії, Югославії і Болгарії грецькі партизанські загони вторглися в країну і розгорнули бої з урядовими військами. Радянський уряд висунув претензії на італійські колонії у північній Африці. Демарш В. Молотова в ООН пригодований журналіст газети «Чикаго сан» прокоментував так: «Радянський Союз бажає управляти типово відсталою країною хоча б протягом 10 років, в першу чергу для того, аби показати, що може бути досягнуто за допомогою нових методів колективного господарства і нових ідей про взаємовідносини між окремими расами і національностями»[4].

З публікації 14 грудня 1945 року в грузинській газеті «Комуністи» листа академіків С. Джа-

нашіа і Н. Бердзенішвілі «Про наші законні вимоги до Туреччини» в СРСР почалася кампанія, метою якої була передача радянській Грузії районів Східного Лазистану, включаючи Трабзон і Гіресун. СРСР звернувся до Туреччини з пропозицією встановити спільний контроль над Дарданеллами[5].

Г. Трумен домігся від Конгресу надання Греції і Туреччині фінансової допомоги і сформулював у березні 1947 року доктрину стримування комунізму. Мова йшла не стільки про військову, скільки про економічну допомогу країнам, охопленим повоєнною розрухою. Державний секретар США Джордж Маршалл у червні 1947 року оголосив масштабний план економічного відродження Європи. Рішення Трумена залишити американські війська в Німеччині й план Маршалла, який почав реалізовуватися з 1948 року, поклали край наступальній тактиці Кремля в Західній Європі, яка здійснювалася через місцеві комуністичні партії. Але в Центрально-Східній Європі наступ продовжувався. У лютому 1948 року в Чехословаччині відбувався комуністичний переворот. 20 березня т.р. головнокомандувач Групи радянських військ у Німеччині маршал Василь Соколовський полишив приміщення Міжсоюзницької контрольної комісії під час обговорення питань, пов'язаних з грошовою реформою. На цьому діяльність передбаченого Потсдамською конференцією спільного органу окупаційної влади фактично припинилася.

Повторюю, можна сперечатися, яку подію слід вважати ключовою в конфронтації, що розгорнулася між колишніми союзниками. Можливо, «холодна війна» почалася з оголошеної у березні 1947 року доктрини Трумена. Але доктрина стримування комунізму — це щось зі сфери ідеології. Якщо брати до уваги гарячі події в «холодній війні», то першою з них слід назвати блокаду Західного Берліна. Щоб врятувати радянську зону окупації від наступу дойчмарки, Сталін 24 червня 1948 року перекрив коридор між Берліном і західними зонами. США і Велика Британія організували постачання двомільйонного міста з повітря. Блокаду було знято тільки у травні 1949 року. Поки вона тривала, берлінці щоденно отримували через повітряний міст 8 тис. тонн необхідних припасів. Щоб вони не відчували обмежень у постачанні, за час блокади було здійснено 277 тис. авіарейсів.

4. Утворення двох німецьких держав

У 1945 році функції центрального уряду були покладені на Міжсоюзницьку контрольну комісію. В 11 землях, які входили до трьох західних зон, місцеву владу спочатку сформувала окупаційна адміністрація, а в 1946–1947 рр. відбулися вибори. Щоб перетворити Тризонію на державу, Контрольна комісія запропонувала прем'єр-міністрам ландтагів створити Парламентську раду. В травні 1949 року Рада затвердила Основний закон Федеративної Республіки Німеччини, на основі якого відбулися вибори в парламент. У вересні 1949 року парламент затвердив конституцію і обрав федерального канцлера новопосталої держави — 73-річного лідера ХДС Конрада Аденауера.

Уряд Аденауера відразу озвучив претензії ФРН на територію всієї Німеччини в кордонах 1937 року. Німці, які народилися на цій території, за конституцією автоматично ставали громадянами ФРН, якщо висловлювали таке бажання. Від грудня 1955 року почала діяти доктрина Хальштейна: з країною, яка визнавала НДР, дипломатичні відносини розривалися.

Після запровадження в обіг дойчмарки підприємницька діяльність різко пожвавилася. З 4 млрд. тогочасних повноцінних доларів, які отримали 16 країн Західної Європи за планом Маршалла в 1948–1949 рр., на частку ФРН припало майже півтора мільярда. Довоєнного рівня виробництва економіка країни досягла у 1950 році. Далі відбулося економічне диво: середньорічний приріст промислової продукції за 50-ті рр. досяг 9,6%, і ФРН стала найбільш економічно потужною у Західній Європі країною. У 1960 році вона вже займала друге місце в світі за золотовалютними запасами.

Поряд із економічною потужністю зростала політична вага ФРН. У травні 1952 року США, Велика Британія і Франція скасували окупаційний режим, хоч і залишили в ФРН свої війська. У жовтні 1954 року країна стала членом Північноатлантичного альянсу і здобула право на утворення півмільйонної національної армії.

У східній зоні окупації державотворчий процес відбувався за радянськими зразками. Першою на політичну арену вийшла Комуністична партія Німеччини. Під тиском Радянської військової адміністрації у квітні 1946 року відбулося її

об'єднання з найбільш популярною серед населення Соціал-демократичною партією. Так утворилася Соціалістична єдина партія Німеччини, яку очолив комуніст-емігрант Вальтер Ульбріхт. У березні 1948 року була створена Німецька народна рада, яка на рік пізніше прийняла Конституцію. У жовтні 1949 року, коли була проголошена Німецька Демократична Республіка, Радянська військова адміністрація передала її уряду функції управління і трансформувалася в Радянську контрольну комісію з обмеженими функціями — наглядом за виконанням міжнародних угод щодо Німеччини.

НДР істотно відставала від ФРН за темпами економічного розвитку. Створена в ній директивна економіка не могла скласти конкуренції ринковій. Радянський Союз не міг надати їй економічну допомогу, хоч скільки-небудь співставну з планом Маршалла. Навпаки, щорічні репараційні вилучення та інші витрати, пов'язані з окупацією, складали в НДР 1008 доларів на душу населення проти 687 доларів в ФРН (2, 1027).

Наслідком прискореної індустріалізації і колективізації сільського господарства стала господарська криза, яка проявилася у підвищенні цін на товари першої необхідности і перебоях з постачанням продовольства. На цьому тлі підвищення норм виробітку в червні 1953 року викликало робітничі страйки, які негайно переросли у політичні виступи — спочатку в центрі Берліна, а потім і в інших містах. Виступи були придушені радянським військовим командуванням на чолі з А. Гречком, тому що німецькі поліцаї відмовлялися стріляти в натовп бойовими патронами. Німці першими виступили проти диктатури й добилися негайного ефекту: ціни на продовольство і норми виробітку були знижені. Згодом Радянський Союз і Польща відмовилися від репарацій.

Після XX з'їзду КПРС з'явилося таке неймовірне раніше явище, як туризм у межах соціалістичного табору. Колишні радянські люди пам'ятають, що в німецькому бараку цього табору життєвий рівень був істотно вищий, ніж у країні, яка перемогла гітлерівську Німеччину. Але все пізнається в порівнянні. Рівень життя у сусідній ФРН став наприкінці 50-х рр. непорівнянно вищим, ніж у НДР. Телебачення уже прийшло в кожну домівку, і громадяни НДР могли щоденно переконуватися в цьому. Власне, вони могли й побувати в країні

«капіталізму, що загнивав і розкладався». У залізній завісі між двома світами існувала закладена Потсдамськими угодами берлінська шпаринка.

У травні 1958 року В. Ульбріхт звернувся до М. Хрущова з довгим і відчайдушним листом, у якому характеризував соціально-економічний стан НДР. «Замість того, щоб наблизитися до мети — наздогнати Західну Німеччину за споживанням на душу населення, — писав він, — ми маємо за всіма важливими видами сировини, промисловими споживчими товарами і харчосмаковими продуктами значно нижче споживання на душу населення, ніж у Західній Німеччині» (2, 793). Визнавалося, що реальна заробітна плата кваліфікованих робітників і фахівців у Західній Німеччині істотно вища, ніж у НДР (2,800). Внаслідок цих причин, як підкреслював Ульбріхт, НДР залишили за 1951-1957 рр. 1,9 млн громадян, передусім працездатного віку (2,802). Керівник НДР закликав замислитися над перспективами політичного і економічного розвитку своєї країни[6].

У спогадах М. Хрущова проблема, яка в НДР назріла й перезріла, показана надзвичайно яскраво. Настільки яскраво, що варто навести його розмову з Ульбріхтом без перекладу :

«Ворота в Западный Берлин были открыты. Стали уходить и крестьяне, в госхозах дисциплина ослабла, они начали хуже работать. Это раскачивало позиции Ульбрихта. Когда мы повстречались с ним, я почувствовал, что у него появилась неуверенность в будущем. Чтобы как-то разрешить проблему, он поставил вопрос о выделении ему рабочей силы из СССР. Тогда я спросил его: "Хорошо, Вальтер, каких ты хочешь получить рабочих? Квалифицированной рабочей силы у нас не так много. Сами нуждаемся в ней. Да и вряд ли ГДР она нужна". "Нет, — говорит, — нам необходимы подсобные рабочие". "Вальтер, пойми наше положение, — возразил я. — Мы провели тяжелую войну с фашистами, которые разгромили наши промышленные центры, города и села, дошли до Сталинграда и Северного Кавказа, мы понесли огромные потери, а теперь победители будут чистить нужники в Германии? Это заденет самолюбие наших людей. На это мы пойти не сможем". "Да, — согласился Ульбрихт, — я понимаю, что для СССР это будет трудно". "Нет, не просто трудно, а невозможно. Надо искать другой вариант"»[7].

5. Перед самітом Хрущов-Кеннеді

Пам'ятаю, з якою ейфорією я, тоді 20-річний студент, читав газетне повідомлення про запуск у Радянському Союзі першого штучного супутника Землі. Вона й досі зі мною, ця газета. Пам'ятаю, як радів, коли почув по радіо звістку про гагарінський політ. Пам'ятаю, як ми співали на збиранні картоплі в радгоспі:

На пыльных тропинках
Далеких планет
Останутся наши следы...

Тоді, в другій половині 50-х і в першій половині 60-х рр. Радянський Союз випереджав Сполучені Штати у космічній гонці. Ми думали, що це — тільки космічна гонка. А насправді для радянських вождів це був засіб розв'язати патову ситуацію у німецькому питанні. Для Хрущова, як ми бачимо, це питання обернулося проблемою нужників. Розмову з Ульбріхтом він підсумував таким висновком: «Вимагалося швидке й конкретне рішення. Якщо ми не можемо розв'язати питання про змагання в економіці, то залишається шлях політичної ініціативи. З'явилася необхідність створити державне регулювання переміщення людей з НДР і в НДР»[8].

Подивимося тепер, як німецьке питання обговорювалося у президії ЦК КПРС 26 травня 1961 року, тобто перед запланованою на червень зустріччю М. Хрущова з новообраним президентом США Джоном Кеннеді у Відні. Ця частина засідання стенографувалася. Користуючись неправленою стенограмою, ми маємо можливість зазирнути, так би мовити, за кремлівські лаштунки.

Хрущов був старшим за Кеннеді на 23 роки, мав непорівнянно більший досвід державного управління і тому вважав його слабкою політичною фігурою. На такого «сукіна сина», як він презирливо висловився, можна було б і натиснути. Тим більше, що сам Кеннеді прилюдно заявляв: з Радянським Союзом після появи у нього ракетно-ядерного потенціалу не можна розмовляти так, як розмовляли раніше.

Обговорення німецького питання в колі найвищого керівництва Хрущов почав з викладу розмови, яку він мав з американським послом у СРСР Л. Томпсоном. Радянський уряд, заявив він послу, має намір підписати мирний договір з Німеччиною, а точніше — з НДР, тому що

ФРН підписувати його не бажає. Томпсон відповів, що з таким договором американці можуть примиритися, якщо він не порушить їхніх прав у Західному Берліні. Порушить, запевнив Хрущов, тому що доступ американців у Берлін ґрунтується на окупаційному режимі, який припиниться з укладенням мирного договору. Тоді Томпсон заявив: якщо ви застосуєте силу, силою побажаєте припинити наш доступ і наші зв'язки, то ми на силу відповімо силою.

Хрущов мав свою відповідь на таку заяву, але відверто сказав послу, що не хоче викласти її президенту, щоб не створювати йому особистих незручностей. Він попросив Томпсона передати Кеннеді цю відповідь, а була вона такою: «Не почнете ви війни, тому що ви розумієте, що означає тепер війна. Західні німці розуміють, що у випадку війни Німеччина буде зруйнована негайно. Франція — так само. Що ж, Макміллан (в 1957–1963 рр. прем'єр-міністр Великої Британії — авт.) піде через Західний Берлін, населенню якого ніхто не загрожує, — і він піде на ризик війни, щоб були зруйновані британські острови? Я кажу, ні! І де Голль не піде». (1, 501).

Ось такою була відповідь, яку Хрущов відшліфував, мабуть, зустрічаючи радянських космонавтів після їх повернення на Землю. У кожному з них він бачив не людину, а супербомбу.

Коли персек повторив цю відповідь у колі радянських олігархів (Брежнєв, Косигін, Мікоян, Громико, Фурцева та ін., менш відомі), він не зустрів заперечень. Після того, як сюжет з розмовою Хрущов-Томпсон вичерпався, стенографіста попросили вийти, і дальший хід засідання простежується за чернетковими записами завідуючого загальним відділом ЦК КПРС В. Маліна, які не завжди мали літературну форму, бо записувалися нашвидкуруч. Косигін мовчав, Мікоян висловив припущення, що є можливими воєнні дії без застосування атомної зброї, Громико заявив, що майже повністю виключає можливість війни через Берлін. Хрущов сказав так: «Нам надо проявить твердость и, если надо будет, пойти на сбитие самолетов» (1, 499). Слід пам'ятати, що під час берлінської кризи у червні 1948 року Сталін навіть не думав перешкоджати постачанню Західного Берліна з повітря. Бомба і засоби її доставки тоді ще не були готові. Загальна думка присутніх була підсумована у таких виразах: «Твердо йти на укладення мирного договору з НДР. США мо-

жуть вдатися до розв'язування війни. Англія, Франція і ФРН не стануть підтримувати США (такий висновок з аналізу обстановки)» (1, 498).

6. Саміт Хрущов-Кеннеді

М. Хрущов і Дж. Кеннеді вели переговори у Відні 3 і 4 червня 1961 року. Стенограма переговорів обсягом у три друковані аркуші опублікована. Відразу після зустрічі вона теж не була аж надто таємною, незважаючи на гриф «строго секретно». Постановою президії ЦК КПРС запис бесід передали керівникам соціалістичних країн, Фіделю Кастро, Пальміро Тольятті та Морісу Торезу. МЗС СРСР ознайомив з бесідами у довірчому порядку (усно) глав держав або урядів 18 країн (3, 170).

Хрущов розмовляв з молодим президентом у наступальному тоні, але ввічливо. Ввічливим був і Кеннеді. Розмова точилася головним чином навколо німецького питання. Радянський вождь заявив, що підпише мирний договір у кінці року, що означатиме припинення доступу американців у Західний Берлін (3, 211). Одночасно він висловив припущення, що лідери західноєвропейських країн не підуть через це на розв'язування війни. Він запевняв, що й Радянський Союз не розв'яже війну і додав при цьому з присмаком демагогії: «На Заході часто говорять про небезпеку того, що Хрущов, мовляв, може зробити прорахунок, який призведе до війни. Але тут, пане президенте, у нас з Вами повинен бути взаємний підхід. Кожен з нас повинен остерігатися взаємних прорахунків. Якщо Ви розв'яжете війну через Берлін, то вже краще хай тепер буде війна, ніж потім, коли з'являться більш страхітливі види зброї» (3, 210).

Отже, відповідальність за прийняття складних рішень покладалася на президента США. Розрахунок був на те, що американці злякаються і зв'яжуть свого президента по руках і ногах. Нічого подібного не могло відбутися у Радянському Союзі. В очах Хрущова радянські люди були не громадянами, а населенням. У протоколі засідання президії ЦК КПРС від 1 липня 1962 року є розділ «По Берліну». Присутні аналізували способи витіснення з міста військ західних держав і можливу реакцію Заходу на ці способи. Тут натрапляємо на такий страхітливий рядок: «Приучить население, что атомная война будет» (1,569).

Ця фраза не була випадковою! В одному з попередніх протоколів — за 10 червня — затверджувалася операція «Анадырь», згідно з якою на Кубу відправлялися 24 балістичні ракети Р-12, 16 ракет Р-14 і 50 874 військовослужбовці для їх обслуговування (1, 568, 1102).

7. Автор ідеї

Хоч діалог з американським президентом Хрущов проводив у наступальному тоні, він не наважився зробити те, про що оголосив: укласти мирний договір з НДР і припинити доступ у Берлін військам трьох західних держав. Кеннеді реагував на тиск стримано, але рішуче. Під час карибської кризи американський лідер продемонстрував перед усім світом міру своєї рішучости, але це відбулося трохи пізніше. Можливо, радянський вождь таємними каналами дізнався про те, якою буде відповідь на припинення доступу в Берлін. Так або інакше, але він відмовився від укладення сепаратного мирного договору з усіма наслідками аж до збивання літаків.

Виникла якісно інша ідея: не поглинути Західний Берлін, а відгородитися від нього як від іншорідного тіла, зберігаючи при цьому всі зв'язки міста із Заходом. Виникла ідея Берлінської стіни...

Людина з безмежною владою над державою і суспільством не замислюється над тим, як почувають себе всі інші — ті, чия свобода їхньою владою обмежується. Хрущов успадкував таку владу від Сталіна, відстояв її у відчайдушній боротьбі всередині президії ЦК КПРС, але на схилі життя опинився у становищі людини, чия свобода обмежувалася. Тому філософські роздуми першої в компартійно-радянській ієрархії людини про свободу та її несполучність з комунізмом дратують сучасних комуністів.

Ось як коментував Хрущов у своїх спогадах спорудження Берлінської стіни: «Мы были морально удовлетворены, создав те условия, которыми должно пользоваться государство, обладающее суверенными правами. Критики из рядов буржуазного общества могут сказать, что тут поддерживается суверенитет установлением закрытых границ, а не в результате свободного выбора людей. То есть способ принуждения жить в том раю, из которого человек уйти хочет, но не может, потому что границы охраняются войска-

ми. Да, я понимаю, что здесь наш недостаток. Но считаю, что временный недостаток. Мы очень хотим создать свободный переход через границу в любом направлении, но при каких обстоятельствах? При диктатуре рабочего класса абсолютной свободы не может существовать».

Цікаві роздуми, цікава лексика. До речі, вираз «способ принуждения жить» чи не нагадує нам щось свіже, минулорічне?

Коли Стіну було споруджено, Хрущов постарався закріпити за собою цю заслугу. У стенографічному записі засідання президії ЦК КПРС, на якому обговорювалася позиція радянського уряду в майбутніх переговорах з німецького питання (8 січня 1962 року), він сказав: «Ви подивіться, з чого ми почали і чого досягли. Найбільш розумні оглядачі персонально приписують це мені, він же, кажуть, одержав, він стіну має» (1,546). Майже ті самі вирази персек на пенсії використав у спогадах, хоч диктував їх, спираючись виключно на пам'ять: «Деякі західні автори, оскільки вони все це пов'язували з моїм іменем, писали так: Хрущов добивався укладення мирного договору. Захід відмовився і в результаті встановлення контролю на кордоні НДР Схід одержав усе, чого бажав, і навіть більше, ніж міг би одержати, якби був підписаний мирний договір. І це абсолютно правильно»[10].

8. Спорудження Стіни

На початку серпня 1961 року в Москві відбулася нарада секретарів ЦК комуністичних партій і глав урядів країн-учасниць Варшавського договору. На ній М. Хрущов виклав ідею Стіни. В його спогадах читаємо: «Усі погодилися з нами і з захопленням висловили певність у тому, що ми успішно проведемо захід, а західні країни проковтнуть цього їжака, хоч ми явно йшли на порушення порядків, встановлених Потсдамськими угодами» . Певність у тому, що американці не реагуватимуть аж надто серйозно на здійснюваний «захід» («мероприятие», як обережно формулював Хрущов у спогадах про спорудження Берлінської стіни) вселяло те, що наявні кордони не порушувалися. Не порушувалося й право в'їзду військовослужбовців країн Заходу на територію НДР і у західний сектор Берліна. Встановлювався непередбачуваний Потсдамськими угодами контроль за переміщенням цивільного

населення з НДР і в НДР. Але в угодах це населення прямо не згадувалося. Кінець кінцем, у 1945 році ще не існувало ФРН і НДР та їхніх громадян.

До 13 серпня 1961 року Великий Берлін жив своїм звичайним життям. Щоденно лінію розмежування перетинало від 300 до 500 тис. осіб. Люди купували товари в магазинах, ходили на ринок, у кінотеатри і музеї, в гості до рідних і знайомих з іншого сектора. У ніч з суботи на неділю все змінилося. О 1 годині 11 хвилин 13 серпня по радіо було оголошено спільну заяву країн-учасниць Варшавського договору про встановлення контролю над кордоном між НДР і Західним Берліном. Сотні воєнізованих груп з підприємств Східного Берліна зайняли лінію розмежування. Робітників прикривали частини армії НДР, а німецьких солдатів — підрозділи радянської армії.

На чотирьох лініях підземного і надземного метрополітену, які перетинали східний сектор, прямуючи із західного в західний, станції східного сектора були закриті. Відкритою залишилася тільки Фрідріхштрассе, де розмістили контрольно-пропускний пункт.

Берлінська стіна змінювала свій вигляд декілька разів. У перші дні німецько-німецький кордон позначався тільки колючим дротом. У червні 1962 року до цього бар'єру додали ще один, на відстані 90 метрів від попереднього. Простір між обома бар'єрами звільнили від будівель, засипали щебнем і перетворили на контрольно-слідову смугу. У 1965 році вздовж бар'єрів була побудована перша стіна. Ще через десять років її замінили іншою, більш неприступною. Тепер вона складалася із закруглених у бік Східного Берліна 45 тисяч бетонних блоків заввишки до 4 метрів.

Більше двох місяців американці шукали адекватний варіант відповіді на спорудження Стіни. Врешті-решт, вони вирішили використати бульдозери, щоб прорвати колючий дріт. 28 жовтня до контрольно-пропускного пункту біля Бранденбурзьких воріт підійшла колона з трьох джипів, кількох бульдозерів і десятка танків. Назустріч їм негайно висунулися непорівнянно більші сили — батальйон радянської піхоти і танковий полк. Армійські джипи були пропущені у східний сектор, а бульдозери заблоковані. Американські та радянські танки стали один проти одного з наведеними на противника гарматами і так стояли цілу ніч.

Хрущов зрозумів, що американці першими не відступлять, і наказав відвести танковий полк. Через півгодини американці відвели свої танки. Чергова берлінська криза була вичерпана, але Стіна залишилася.

Загальна довжина Стіни дорівнювала 155 км, з них у Берліні — 43 км. Бетонову стіну доповнювала сигнальна огорожа з металевої сітки під електричною напругою. Близько 300 сторожових вишок були споруджені, щоб тримати під наглядом кожний метр контрольно-слідової смуги. Сама смуга була замінована.

Здавалося б, пройти через Стіну було неможливо. Попри це, немало людей робили такі спроби, щоб возз'єднатися з рідними або просто здобути волю. Історики виявили, що за спробу втекти з НДР було засуджено 75 тис. осіб. Втеча каралася позбавленням волі на термін від одного до восьми років. Прикордонники мали наказ стріляти в людей, які бажали перейти кордон.

Першою жертвою Стіни був Гюнтер Ліфлін, розстріляний 24 серпня 1961 року. Через рік, на «смузі смерті» після поранення сконав від втрати крові Петер Фехтер. У 1966 році прикордонники розстріляли двох дітей 10 і 13 років. У літературі фігурують різні цифри жертв Стіни. За даними Потсдамського дослідницького центру новітньої історії, вдалося документально підтвердити смерть 125 осіб. Останньою жертвою став Кріс Джеффрой, розстріляний під час спроби втечі 6 лютого 1989 року. Уникаючи деталей, М. Хрущов згадував про жертв Стіни з епічним спокоєм: «Траплялися інциденти. Виникали спроби переходу з НДР на Захід. Деякі інциденти мали неприємні наслідки. Але кордон є кордон, і прикордонники, коли він порушувався, застосовували відповідні засоби»[11].

Траплялися й вдалі випадки нелеґального переходу кордону. Найбільш знаменитою була групова втеча тунелем, прорітим під Стіною завдовжки в 150 метрів. Найбільш оригінальною формою втечі був політ на дельтаплані.

9. Ostpolitik Віллі Брандта

Віллі Брандт з 1958 року очолював берлінських соціал-демократів, а з 1964 року — всю Соціал-демократичну партію Німеччини. Впродовж десяти років (1957–1966) він був правлячим бургомістром Західного Берліна, а в 1966 році став віце-

канцлером і міністром закордонних справ у великій коаліції (ХДС-ХСС і СДПГ). В 1969 році у віці 56 років він очолив Федеративну республіку.

Свою надзвичайну популярність у країні В. Брандт використав для того, щоб змусити німців примиритися з існуючою реальністю — втраченою територією і поділом країни на дві держави. Він уклав у 1970 році договори з Радянським Союзом і Польщею, в яких був зафіксований принцип непорушности кордонів, що склалися після Другої світової війни, відмовився від доктрини Хальштейна і встановив дипломатичні відносини з НДР.

Ostpolitik В. Брандта по-різному оцінювалася тогочасними політиками і політологами, але вдячне людство нагородило його у 1971 році Нобелівською премією миру. Тепер німці однаково поважають двох своїх великих канцлерів — Конрада Аденауера і Віллі Брандта. Першого — за послідовну непоступливість у відстоюванні національних інтересів, другого — за далекоглядний реалізм, який істотно вплинув на визрівання цілком нової реальности — возз'єднання в одній державі німецької нації у некомуністичній Європі.

10. «Пане Горбачов, зруйнуйте цю стіну!»

У 1985 році до влади в Радянському Союзі прийшов порівняно молодий і енергійний вождь — Михайло Горбачов. Він оголосив політику реформ, сподіваючись надати людське обличчя ленінсько-сталінському комунізму. Реформи повинні були здійснюватися владою, і Горбачов сподівався, що зможе визначати їхній характер і темп. Поступово, однак, в рух прийшла вся країна, і бюрократична «перебудова» стала перетворюватися на революцію. Це була революція розпаду, а не творення. Розпадалося все — соціально-економічний лад, Комуністична партія, багатонаціональна держава, «соціалістичний табір» у Центрально-Східній Європі.

Під час свого візиту до ФРН президент США Рональд Рейган побував у Західному Берліні й 12 червня 1987 року біля підніжжя Стіни звернувся через засоби масової інформації до Горбачова із закликом: «Генеральний секретар Горбачов, якщо Ви шукаєте миру, якщо Ви шукаєте процвітання для Радянського Союзу і Східної Європи, якщо Ви шукаєте либе-

ралізації: приїжджайте сюди! Пане Горбачов, відкрийте ці ворота! Пане Горбачов, зруйнуйте цю стіну!»[12].

Найближче майбутнє показало, що Стіна була тільки втіленим символом диктатури. Після конституційної реформи, яку М. Горбачов здійснив у 1988 році, диктатура КПРС непомітно випарувалась. Зник той фундамент, на якому трималася вся імперія — союзні республіки і країни Центрально-Східної Європи. Першим, ще у 1989 році, розклався і зник «соціалістичний табір».

У вересні 1989 року Угорщина відкрила кордон з Австрією. Тисячі громадян НДР скористалися цим «вікном», щоб через Угорщину і Австрію дістатися до ФРН. Берлінська стіна втратила своє функціональне призначення і стала реліктом епохи, яка стрімко відходила у минуле.

У жовтні 1989 року вождь СЄПН Еріх Хонеккер змушений був відмовитися від влади. 4 листопада на Александерплятц зібралося 400 тис. берлінців, які вимагали свободи слова і проведення вільних виборів. 6 листопада півмільйонна демонстрація в Лейпцигу поставила вимогу возз'єднання ФРН і НДР. Командування Групи радянських військ у Німеччині отримало наказ із Кремля не втручатися в події.

9 листопада член політбюро ЦК СЄПН Гюнтер Шабовскі на прес-конференції, яка транслювалася по телебаченню, оголосив про те, що уряд знімає всі обмеження на перетин кордону. На запитання журналіста, коли нові правила вступають у дію, Шабовський змушений був відповісти: «Негайно!» Ця заява пролунала о 18 годині 57 хвилин. Сотні тисяч берлінців кинулися до Стіни. Прикордонники, які не отримали жодних наказів, не зорієнтувалися в ситуації і навіть зробили спочатку спробу зупинити натовп за допомогою водометів. Але людський потік відсунув їх і змішався з протилежним потоком — тими, хто приходив у столицю НДР із Західного Берліна. Стіна ще існувала фізично, але вона більше не розділяла берлінців.

СЄПН була перейменована на Партію демократичного соціалізму (ПДС) і відмовилася від монополії на владу. Нове керівництво ПДС запропонувало створити федерацію двох німецьких держав, але не знайшло розуміння у своїх співгромадян. Набула популярности пропозиція канцлера Гельмута Колля про органічне об'єднання країни на основі Конституції ФРН.

У березні 1990 року відбулися вільні вибори до Народної палати НДР, на яких найбільшого успіху досяг Християнсько-демократичний союз. Його лідер Лотар де Мез'єр очолив уряд і прийняв план Г. Колля. Влітку цього року відбулося кілька зустрічей представників США, Великої Британії, Франції, Радянського Союзу, ФРН і НДР, на яких були визначені основні засади возз'єднання німецької нації, а 12 вересня у Москві був підписаний договір про остаточне врегулювання німецького питання. 3 жовтня 1990 року Народна палата НДР ухвалила рішення про об'єднання східнонімецьких земель з землями ФРН. Столицею ФРН у червні 1991 року став Берлін. ≡

Примітки

1 Гобсбаум Ерік. Вік екстремізму. — К., 2001. — С. 56.

2 Речь Черчилля в Фултоне/ Правда (Москва), 1946, 12 марта.

3 Times (London), 6 March, 1947.

4 Американский корреспондент о планах Советского Союза в отношении Триполитании/ Правда, 1945, 1 октября.

5 Письмо в редакцию газеты «Коммунисти»/ Правда, 1945, 20 октября.

6 Дейвіс Норман. Європа. Історія. — К., 2000. — С. 1104.

7 Хрущев Н. С. Воспоминания. Время, люди, власть. — Книга третья. — М., 1999. — С. 178.

8 Там само. — С. 179.

9 Там само. — С. 185.

10 Там само. — С. 184–185.

11 Там само. — С. 180.

12 Там само. — С. 183.

Роман Яремійчук

Газ, та не в нас...

Енергоощадність, власний видобуток газу, альтернативні джерела його постачання та альтернативні джерела енергії – основні складові енергетичної незалежности України

Чи може стати заможною сім'я, в якій хоча б один член розтринькує гроші або не знає їм ціни?

Це риторичне питання повною мірою стосується й України, яка успадкувала від колишнього Радянського Союзу застарілі технології в металургії, машинобудуванні, нафтогазовидобуванні, хімічній промисловості й комунальному господарстві, при цьому не спромігшись технологічно переозброїтись. Сьогодні у нашій державі всі — від Президента, Голови уряду, депутатів Верховної Ради, губернаторів та до найпересічнішого споживача знають, що ми витрачаємо у 3-4 рази більше енергії на одиницю валової продукції, ніж країни ЄС. Що стосується комунального господарства, то ця різниця просто нечувана. Так, Польща за своєю територією та за кількістю населення менша від України на 20 відсотків, але вона витрачає у комунальному господарстві 4, а Україна — 32 мільярди кубічних метрів газу. Як кажуть, відчуйте різницю. Шість років тому мені довелося влітку проживати у студентському гуртожитку Краківської гірничо-металургійної академії і у будь-яку пору доби вільно користуватися гарячим душем. На моє запитання, як це їм вдається, ректор академії відповів у тому сенсі, що, мовляв, якби у Кракові на три дні було зупинено теплопостачання, то у місті виник би загальний страйк. Ще деталь: проїжджаючи Польщею, ніде не довелося бачити централізованого теплопостачання. Виявилося, що після вступу до Європейського Союзу, Польща зробила мільярдні запозичення (в доларах) під гарантії уряду і на отримані кошти організу-

вала випуск обладнання для внутрішньоквартирного або будинкового обігріву, створила монтажно-будівельні організації і протягом шести років замінила всі старі вікна та встановила індивідуальне опалення будинків. Пересічний квартировласник став сплачувати за комунальні послуги у 3-4 рази менше, але мусив протягом наступних шести років перераховувати на особливий рахунок у Центральному банку приблизно 5 доларів щомісячно. Тобто реконструкція комунального господарства була здійснена за рахунок громадян, але для їхньої ж вигоди.

У цьому плані Польща не поодинока. Європа в 1971 році пережила справжній шок, коли у Відні країни ОПЕК з ініціативи Саудівської Аравії підняли ціну на нафту й газ у п'ять разів. Але сум'яття тривало недовго. Вже через півроку всі 16 тодішніх країн ЄС ухвалили спільні закони, згідно з якими зменшення енерговитрат на одиницю валової продукції вело до пропорційного зменшення податків. Це стосувалося й технологічних процесів у різних галузях промисловости. Вже за п'ять років енерговитрати у цих країнах були зменшені також у 5 разів і країни ОПЕК не отримали очікуваного виграшу. Країнами ЄС було профінансовано наукові розробки вчених університетів та наукових інженерних центрів зі створення енергоощадних технологій та обладнання. Як результат, сьогодні в Європі забули про мартени та домни, модернізована хімічна промисловість, давно реконструйоване комунальне господарство, що дозволяє витрачати набагато менше енергоресурсів, ніж в Україні.

Кинемо оком в інший бік світу. Аргентина сьогодні — єдина країна в світі, де вантажний та автобусний парки працюють на стиснутому газі. Не всі знають, що значну частину газових балонів для цієї мети Аргентина закупила у Франції та Україні. Про позитивні ж наслідки аргентинського досвіду в Україні не знають достеменно. І це прикро. Тим більше, що після трагічної зими-2007 в Алчевську, здавалося б, усі наявні сили будуть спрямовані на реформування комунального господарства, адже подібний «Алчевськ» може виникнути по всій Україні, і тоді будь-які надзвичайні заходи можуть не спрацювати.

Для реформування комунального господарства мусять бути скоординовані дії всіх гілок влади, від центральної до місцевої. Щось у цьому напрямку робиться, але сьогодні ці рішення мають хаотичний та, здебільшого, малокерований характер.

Що стосується загальних перевитрат газу, то хіба можна вважати нормальними пільгові ціни за газ для хімічної та металургійної промисловості з їх застарілими технологіями та обладнанням? Західні країни для таких перевитратних виробництв встановлювали підвищені податки, підштовхуючи бізнес до модернізації. У нас, натомість, надприбутки вивозяться в офшори, а про якусь модернізацію можна лишень мріяти. Звідси й зростання неконкурентоспроможности нашої продукції.

Навіть у нафтовій і газовій промисловості ми використовуємо технології та обладнання 60-х років минулого століття. Наукові розробки давно не фінансуються, бо керівники НАК «Нафтогаз України» або не мають коштів, або воліють усе купувати у західних компаній, не витрачаючись на власні дослідження. Не виключено, що робиться це насамперед задля того, аби отримувати «відкатні» гроші, про які вже й горобці цвірінькають на деревах.

Нещодавно я попросив одного з керівників ВАТ оглянути конструкцію гравійного фільтра та технологію його встановлення для горизонтальних свердловин, що прокладатимуться в нестійких породах. Яке ж було моє здивування, коли цей керівник відмовився навіть подивитися на цю конструкцію, пояснивши свою позицію гранично просто: все це можна придбати у компанії «Шлюмбурже». Додам, що вартість встановлення одного такого фільтра складає 500 тисяч доларів, а потреба в них обчислюється сотнями. Отож, маємо типовий приклад того, коли чиновникам зручніше й вигідніше витрачати величезні бюджетні кошти, аніж спрямувати дещицю грошей на власні вітчизняні розробки, які не дадуть жодних тіньових вигід.

На наше глибоке переконання, реалізація програми реформування комунального господарства зменшило би витрати газу з 32 до 10 мільярдів кубічних метрів за рік. Звичайно, для цього потрібні

значні кошти і час. Грошей у держави нема, але їх можна й треба віднаходити у міжнародних фінансових організаціях під гарантії уряду та за участи громадян країни, як це було успішно зреалізовано в Польщі.

Та й власне виробництво вуглеводнів (нафти і газу) може бути значно збільшене. Ще у минулому столітті Урядом були ухвалені дві програми збільшення видобутку нафти й газу на суходолі, а ще одна — з розвідки та введення в експлуатацію вуглеводневих ресурсів Чорного та Азовського морів. Перші дві програми передбачали збільшення до 2010 року видобутку газу спочатку до 36, а пізніше до 38 мільярдів кубічних метрів. Іншою програмою передбачалося введення в розробку низки родовищ у шельфовій зоні. То й що ж? Жодна з цих програм не виконана, не відбулося модернізації технології та обладнання, не знайшла широкого застосування тривимірна сейсміка. Це поставило нашу промисловість у повну залежність від західних компаній. До прикладу, у Полтаві західні фірми бурять свердловини глибиною 4000 метрів за 2 місяці, а наші за 7 місяців. Недостатнє фінансування, застарілі технології, незадовільний рівень знань фахівців ведуть до величезних енерговитрат.

На Чорному морі ще 20 років тому відкриті Одеське та Безіменне газові родовища, але введення їх у розробку переноситься з року на рік під різними надуманими приводами — постачати газ у Крим чи в Одеську область? Де взяти один мільярд доларів для завершення робіт тощо, хоча після введення цих родовищ збільшився би видобуток газу на один мільярд кубічних метрів на рік, а всі попередні витрати окупилися б за 2-3 роки. Ще приклад. Три роки тому в східній частині шельфу Чорного моря відкрито Суботинське багатопластове нафтове родовище, яке здатне практично подвоїти власний видобуток нафти в Україні. Але грошей на буріння розвідувальних та експлуатаційних свердловин, на створення морської та берегової інфраструктури як не було, так і нема.

До цього слід додати, що геологічних структур, подібних до Суботинської лише у Прикерченській зоні налічується шістнадцять, і всі вони геологами, геофізиками та геохіміками трактуються як

вуглеводневовміщуючі. За висновками фахівців, у межах територіальних вод України при глибині моря 2000 метрів залягають найбільш перспективні нафтогазові ділянки. Що ж нам робити? Дебатуються пропозиції про об'єднання в одну адміністративну структуру ДК «Укргазвидобування» та ВАТ «Чорноморнафтогаз». У обох цих структур немає коштів, а ДК «Укргазвидобування» не має грошей навіть на реанімацію вже наявних свердловин, що простоюють з тих чи інших причин (а їх налічується біля 350). Нема грошей для інтенсифікації припливів газу, зокрема на гідравлічний розрив пластів, що могло би збільшити видобування газу на суші мінімум на 2-3 мільярди кубічних метрів щороку. Щодо освоєння ресурсів глибоководної частини Чорного моря, то Україна не має ні коштів, ні власного обладнання та технологій.

Що ж стосується збільшення видобування нафти, то, крім перспектив її видобутку з шельфових зон та глибоководної частини Чорного моря, великі резерви є у незадіяних свердловинах ЗАТ «Укрнафта» (а їх налічується близько 400). Для цього слід було би залучити колтюбінгові технології для багатоствольного розкриття низькопроникних прошарків хоча би на старих родовищах Передкарпаття. Про це ми писали з покійним професором Н. Н. Гуньком понад десять років тому. Але ЗАТ «Укрнафта» не лише припинило наукові дослідження, а й майже повністю зупинило бурові роботи. То про яке збільшення власного видобутку нафти може йти мова?

На сьогодні найбільш перспективним регіоном для майбутнього видобутку нафти й газу в Україні є Чорне та Азовське моря. Але величезними за обсягом роботами повинна керувати потужна структура під керівництвом Уряду, яка зосередила б у своїх руках фінансові й технічні ресурси, яка б мала право залучати капітал (зовнішній та внутрішній) і реалізовувала б державні програми швидкими темпами. Бразилія, для прикладу, за 25 років підняла власний видобуток нафти з нуля до 120 мільйонів тонн за рік. Вона скористалася послугами компанії «Шлюмбурже», дозволивши їй провести не лише тривимірні сейсмічні дослідження свого Атлантичного шельфу, а й давши пра-

во цій компанії за ринковими цінами продавати нарізані ділянки зарубіжним та власним компаніям (вартість ділянок складала від 100 до 500-700 мільйонів доларів). Перед власниками ділянок уряд Бразилії поставив умови: роботи повинні початися не пізніше, ніж через два роки (інакше ділянки урядом конфісковувалися), вся техніка для видобування нафти чи газу на морі повинна виготовлятися у Бразилії, а весь персонал, до того ж, повинен бути теж лишень бразильським. Неухильне дотримання цих умов швидко дозволило створити мільйони робочих місць, наповнило бюджет, а бразильські університети, котрі готують фахівців-нафтовиків, за короткий час набули міжнародного авторитету і їхні дипломи визнаються всіма державами. Ціни на власну нафту й газ є ринковими, але з умовою першочергового постачання продукції своїм, бразильським, споживачам. Керівником і координатором усіх робіт стала компанія «Петробраз», що працює під егідою уряду. Таким чином Бразилія за рахунок отриманих податків швидкими темпами розвиває свою економіку, а за рівнем засвоєння нових технологій впевнено входить до числа світових лідерів.

Приклад Бразилії міг би бути дороговказом і для України. Але, на жаль, реалії зовсім інші. У нас в Україні все — від отримання ліцензій на розвідку перспективних ділянок до спільної діяльности носить дивний характер, позаяк переважно обстоюються не державні, а корпоративні інтереси. А той, хто виграв тендер, не несе відповідальности за виконання робіт. Це створює ґрунт для різних махінацій. Слід зазначити: поки Уряд України не визначить збільшення видобутку власних нафти й газу найнагальнішим завданням, здійснити це на практиці буде неможливо. Це зайвий раз підтверджує і той невеселий факт, що попередня Програма пошукових робіт за більш ніж десять років профінансована лише на 10 відсотків від запланованого.

Ці та інші наші пропозиції у минулому році були передані Президенту, опубліковані в пресі. Відповідь на них була підготовлена апаратом НАК «Нафтогаз України» влітку 2008 року, а підписана заступником міністра Мінпаливенерго Бурзу Алієвим. У цій відповіді сказано, що, мовляв, все у

нас є — програма, стратегія, концепція, допрацьовуються окремі деталі і, образно кажучи, «ми готові до масштабної роботи». Що ж, дай то Боже. Але факти... У 2009 році ледве-ледве буриться одна розвідувальна свердловина на Суботинському родовищі, а керівники галузі не захотіли навіть вислухати особисто думку науковця.

Сьогодні в НАК «Нафтогаз України» з острахом чекають на дії Росії, котра в будь-який момент може ввести штрафні санції і, по суті, затягнути на шиї України економічний зашморг. Підписані 16 січня цього року міжурядові угоди між Україною та Росією є вкрай незрозумілими та невигідними, бо, скажімо, навіщо Україні в обов'язковому порядку купувати щорічно 52 мільярди кубічних метрів газу? Хіба щоб закріпити назавжди технологічну відсталість, ліквідувати свою власну галузь. За вісім місяців цього року ми так і не почули зрозумілої відповіді з уст керівника Уряду на це питання, адже якщо Уряд Росії «тупне ногою», то буде як у тому оповіданні Шолом Алейхема: пива, горілки не пили — платіть стільки-то. Хто буде розплачуватись за ці угоди? Хіба що буде реалізовуватися план подальшої дискредитації України як держави-транзитера газу.

Ще одне запитання до Уряду — чому ціна на газ власного видобутку в багато разів нижча за ту, за якою її купують у Росії? Адже це зводить нанівець кволі спроби газовидобувників якщо не збільшувати видобуток власного газу, то хоча б підтримувати нинішній його рівень.

Що ж стосується диверсифікації джерел постачання газу, то тут не все так безнадійно, як видається. Проблема перевезення газу в зрідженому стані не сьогоднішня, все більше й більше країн світу користаються цим способом (Японія, Франція, Італія та інші). Польща будує біля Гданьська газопорт, куди вже в 2011 році буде запомповуватися декілька мільярдів кубічних метрів газу. У світі експлуатуються декілька сотень газовозів різної місткости, ще стільки ж виготовляються на верфях.

Україна має сприятливі умови для реалізації цього способу забезпечення газом — у Херсоні, Керчі та Миколаєві такі газовози цілком можуть виготовлятися, у Криму є Гліфі-

бівське підземне сховище газу, котре не складно перетворити на транзитер, а сам газ (скажімо, іранський чи середньоазійський) міг би зріджуватися на Чорному морі біля берегів Грузії. За три-чотири доби він би доправлявся до Криму й зусиллями лише трьох газовозів середньої місткости за рік в Україну надходило б приблизно 15 мільярдів кубічних метрів газу.

Все це, разом узяте, врешті-решт могло б звести залежність України від Росії нанівець. Зрозуміло, що ці та інші програми для реалізації вимагають коштів і часу, вже не кажучи про політичну волю та злагодженість дій Президента, Уряду та Верховної Ради. Але ж і мета варта зусиль, чи не так?

І насамкінець. Ще одним джерелом поповнення енергії є так звані нетрадиційні джерела, що на думку світових експертів здатні у найближчі десятиліття забезпечити до 20 відсотків від потреб країн світу. Але це тема окремої розмови. ≡

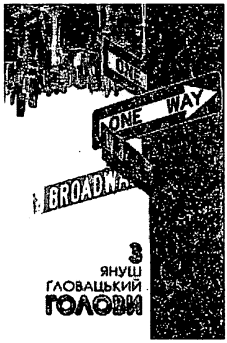

Провінційна помста світового масштабу

Януш Ґловацький. З голови. — Л.: Астролябія, 2009. — 280 с.

Саме поняття «провінції» у третьому тисячолітті розгубило левову частку тих непереборних, принизливих сенсів, подолання яких ще чверть століття тому потребувало значних зусиль. Новітні мережі комунікації остаточно перетворюють «провінційність» на свідомий вибір, який можна підтвердити однією клавішею і скасувати іншою. Топографічне ув'язнення під пахвами світу вже не може визначати єдину траєкторію виповзання в люди: від задрипанок до столиць. Більше того, самі столиці хоч і зберігають вищу концентрацію можливостей, але не здатні зачинити всі брами, підняти мости й своєчасно виставити додаткові загони вартових, щойно на обрії з'явиться постать приблуди з полум'яним тавром провінційности на чолі.

Отже, на моє переконання, у новому тисячолітті таких книжок, як белетризована біографія польського драматурга Януша Ґловацького, з'являтиметься дедалі менше, й тернистість шляху вимірюватиметься інакше; остюки ж провінційности, вочевидь, внаслідок цього не зникнуть, але дошкулятимуть радше в естетичній площині, де змагатимуться з іншими вродженими вадами сприйняття реальности.

Ґловацький — приклад селфмейд-літератора, який правдами й кривдами перетягнув ковдру світового успіху на свій бік; чимало його колег і досі продають дрижаки на бродвейських вітрах, для нього ж офіційна частина дебатів з внутрішньою провінційністю завершена. Підсумки й хроніку перемог автор дбайливо і дотепно зібрав під однією палітуркою, але це ще не фінал, радше — проміжний фініш, кінець раунду.

«З голови» можна сприймати, як модні тепер посібники кшталту «Як я заробив свій перший мільйон», «Як досягнути успіху», «Як стати лідером» тощо. З тією лише відмінністю, що в літературі набагато важче відтворити будь-яку «стратегію поведінки», ніж у схемах мережевого маркетинґу. Тому краще все ж таки відмежуватися від нав'язливого авторського милування своїми здобутками, знайомствами та схвальними відгуками. Можливо, це якраз ті побічні наслідки подолання власної

провінційности, що залишаються назавжди у тілі й душі кожного переможця.

«Мене таки мучить той провінціалізм, тому, може, ще трохи про це. У чому тут, зрештою, річ? Чи ту провінцію людина носить у собі, а чи, може, все залежить від рівня мислення, географії, ідеології або вродженого смаку? Але й смак — поняття відносне. Наприклад, церемонія вручення «Оскарів» мені особисто видається страшенно провінційною, але коли її дивляться кількасот мільйонів глядачів з усього світу, то, мабуть, про якусь провінційність говорити недоречно». Цей здогад Ґловацького не тільки визначає тональність оповіді, в якій так багато посилань на сторонні авторитети, але й дозволяє нам довідатися трохи більше про перебіг «синдрому провінційности», відлученого на тривалий час від звичного культурного середовища. «Відносність смаку» дозволяє авторові недоречну й сумну зверхність, якої не заслужили ані читачі, ані батьківщина автора. Важко заперечити право Ґловацького на ті чи інші оцінки, але їхня передбачуваність занадто вже контрастує з парадоксальним стилем, — вистачило б однієї лише в'їдливости.

Можна без кінця нагадувати про провінційність польської «Культури» порівняно з паризькою, бездарність польських театральних режисерів поруч із (мільйони глядачів не дадуть збрехати, правда ж?) Дені Бойлом, але всі ці протиставлення насправді стосуються вже не провінційности як такої, а безпосередньо самого Ґловацького, якому потрібні не так «вдячні читачі», як захисники перед його власними сумнівами. Які все зрозуміють, пробачать, і закличуть очолити рідне болото.

Михайло Бриних

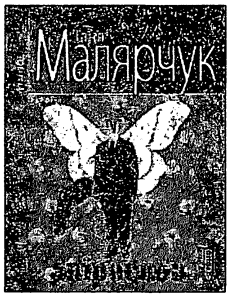

Любовний бестіарій

Таня Малярчук. Звірослов. — Х.: Фоліо, 2009. — 282 с.

Мало хто так швидко віднаходив свою впізнавану манеру письма, випрацьовував власну інтонацію і від книги до книги намагався здивувати читача, як Таня Малярчук.

Цього разу авторка створила новітній звірослов, бестіарій, де існування людей нерозривно пов'язане з незалежним і вільним життям тварин. Люди, як звірі. Звірі, як люди.

У центрі світу «Звірослова» — маленька людина у всій її величі. Персонажі Малярчук — це люди, яких ми щодня бачимо і не помічаємо. Люди, з якими і серед яких ми живемо. Люди, якими ми є насправді. Сентиментальна й доброзичлива продавчиня пиріжків, бородата консультантка у зоомагазині, старіюча медсестра, рішуча викладачка, пенсіонерка на шляху до щастя, годувальниця бездомних тварин, або ж, іншими словами, курка, собака, медуза, щур, ворон, слимак, свиня, заєць, пума і ще десятки й сотні звіролюдей у натовпі-масовці «Червоної книги».

Авторка вихоплює своїх героїв з потоку буденности, на ключових, переламних, вузлових станціях життєвого шляху (кохання, зрада, самоусвідомлення). Вона немов перебирає сімейні фотоальбоми своїх героїв, висвітлюючи ті чи інші моменти попередньої екзистенції. Чи буде то невдалий виступ у дитсадку, що назавжди закарбується в пам'ять, чи свідоме рішення більше не писати віршів, чи ще щось. Таня Малярчук укладає лексикон потаємного життя маленьких людей, життєвих дрібниць, з яких усі ми насправді й складаємося.

Проте її письменницька майстерність і фантазія не вдовольняються цим, а прагнуть більшого, тож оповідь спрямовується і в майбутнє. Акуратно розташовуючи пастки натяків та акцентів, укладаючи факти, вона дає уявлення і про подальшу долю своїх героїв. Йдеться про абсолютно дивне відчуття, ніби оповідь ведеться одразу в трьох вимірах, трьох часових потоках — позавчора-зараз-завтра.

Авторка створює альтернативну художню реальність, де навіть реальні люди з плоті й крові отримують друге життя. Як-то, приміром, відбувається з відомою киянам дивною бабцею, що співає тонким оперним голосом у нескінченному переході метро з Хрещатика на Майдан. Гадаю, якщо не кожен, то принаймні не один із персонажів цієї книжки має своїх реальних прототипів. А якщо таких людей і немає, то це лише тимчасове явище. Бо сама збірка народжена з бажання, задекларованого ще героїнею дебютної книжки: «Знайдемо якусь місцину, не обов'язково в горах, можна в столичному мегаполісі, так щоб мене вражала суспільна стратифікація, — щоб були справжні жебраки і справжні аристократи. Я хочу все це бачити і без кінця дивуватися зі світу, ходити до супермаркета по молоко, а натомість приносити все нові неймовірно печальні історії про теперішні невіру, ненадію, нелюбов. Ти ще будеш спати» («Ендшпіль для Лізи»).

Загалом «Звірослов», окрім суто змістового задоволення, дає просто фантастичну поживу для відстежування внутрішніх вузлів, механізмів, на яких тримається стрункість збірки загалом і кожного оповідання зокрема. Як от, наприклад, ведення оповіді у двох пластах — реальному і символічному, де сезонне наближення літа накладається на екзистенціальне набли-

ження середини життя: «Я повинна почати все спочатку, думає Жанка, збираючись увечері додому. Я не така ще стара, а так, можна сказати — жінка в розквіті сил. Скоро літо. Поїду в Крим на море. Відпочину. Я втомилася. Мені треба добре відпочити і почати все спочатку. З нуля». Пошуки кохання і зміна об'єктів обожнювання переплітаються з фоновою історію про порятунок коал манільського національного зоопарку, які «перескочили з усохлих евкаліптів на сусідні клени і пречудово там себе почувають. Зоологи всього світу здивовані». Я вже не кажу про: «У грудях так заболіло, ніби серце повісилось на одному з ребер». Не менш цікавим видається і дискурс «їжі». Ідея «звірячого» голоду, що перекочувала з попередньої збірки «Говорити» (йдеться, зокрема, про новелу «Біс голоду»), звучить чи не в кожному оповіданні («у животі погіршало, хоча й перестало бурчати»).

«Звіослов» — відчутно новий етап у творчості Тані Малярчук, але в одному вона залишається незмінною — у тотальній, всепроникній любові до своїх героїв. Вона, як метелик, перелітає від одного персонажа до іншого, торкається їх своїм легким крилом удачі; як добра фея і казкарка, в останню мить вона простягає руку допомоги маленьким людям, рятуючи їх від особистого і приватного апокаліпсису. Таня Малярчук як «людинолюбець», кожною історією і літерою повторює слова любови. Любіть людей. Їм і так нелегко. І самотньо.

Олександр Михед

Раз ковбой, два ковбой... (Пазли для мого покоління)

Фоззи. Ели воду из-под крана. — Х.: Треант, 2009. — 160 с.

Моє покоління не знало пазлів і це, напевне ж, якимось чином позначилось на нашому раціональному мисленні. Натомість пластмасові червоні кіннотники та, передусім, ідеологічно незаангажовані загони вікінгів, піратів, індіанців і ковбоїв сприяли розвитку уяви й сповнювали піонерські душі романтичними мріями, що, у свою чергу, підживлювались Фенімором Купером, Томасом Майн Рідом, Марком Твеном, а також пригодницькими кінострічками й рольовими іграми дворових компаній...

Власне, роки «молодшого й середнього шкільного віку» стали найсвітлішими сторінками біографій мого покоління, що воно — хоч як прикро це визнавати, — практично не відбулось. Вир політично-економічних трансформацій виявився для нього непереборним катаклізмом, уціліти після зіткнення з яким вдалось лишень одиницям.

За порогом школи на моє покоління чекав не «райдужний світ реалізації планів і здійснення мрій», а підступний та зовсім не романтичний «дикий захід» місцевого розливу, геть не такий, як то уявлялося в дитинстві, попри те, що українські гангстери, контрабандисти, трампи, шерифи, судді і, звичайно ж, ковбої — особливо нічим і не відрізняються від американських, часів колонізації — звісно ж.

Кожна із семи історій, уміщених у книзі Фоззі «Ели воду из-под крана», якраз і розповідає про той особливий період історії України, коли кримінал зрощувався з партійною номенклатурою і осідав при владі «демократичним олігархатом», коли за вкрадений завод давали орден, а за мішок пшениці — термін, коли майоріли малинові піджаки, а їхні власники сприяли розвиткові цвинтарної архітектури, рясно збагачуючи ґрунт кладовищ, і навіть найменший прищ при владі чи в погонах вважав за свій обов'язок ошукати, обікрасти й покарати звичайного громадянина республіки.

Утім, автор найменше переймається суспільними процесами, економікою та політикою, його цікавлять звичайні люди та їхні мрії, яким ніколи, на жаль, не випаде здійснитись, адже народились вони дещо не в той час і не в тій країні. А можливо, то тільки так здається, адже в кожного ковбоя — своє щастя і своя удача, ніби підсумовує Фоззі наприкінці кожного оповідання.

Та й невідомо що ліпше: запросити «мумій троля» Іллю Лагутенка на день народження й покінчити життя самогубством, а чи вийти заміж за сина «вічного депутата» («Жень Женич»), поховати загиблого в автокатастрофі друга, а чи спостерігати, як дружина щодень отруює йому життя («Малый»), — за дивним збігом обставин події розгортаються за принципом «гірше та ще гірше», а відтак герої опиняються перед непростим вибором: кинутись під поїзд («Лучше всех»), на крайній випадок — укласти контракт із аґентом прибульців («Кастет, который забыли»), а чи змиритись і залишитись у цьому лайні з відчуттям гіркоти розчарування («Толян»), адже смерть —примхлива панна — може тебе вчасно з нього і не вихопити вибухівкою («Корабельный раввин») або ДТП («Малый»).

І лишень в одному випадку, розповівши історію мрії, автор не визначився з кінцівкою — і залишив простір для нового дня, нової людини, точніше, людини з новим іменем, і для її нової мрії («Пипетка»).

Зрештою, Фоззі доволі вправний оповідач, я б навіть сказав — «о'генрівського» типу, його образки-пазли з життя мого покоління в «дикі 90-ті» не претендують на епічну повноту й композиційну вишуканість, найголовніше — вони підкуповують своєю безпосередністю і тримають увагу до останньої сторінки. Що зовсім не кепсько для дебюту.

Ростислав Мельників

Речі, яких неможливо позбутись

Стівен Кінґ. Коли впаде темрява. — Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2009. — 432 с.

Художній метаболізм Стівена Кінґа вражає: протягом останніх років його книжки лякають габаритами, а колись легкий стиль, наближений до телеграфного, розростається, як дикий виноград. Звісно, Кінґ доглядає навіть свої отруйні рослини. Одна тільки несподіванка: після кількох доволі ризикованих щеплень на його садовій ділянці з'явилися небачені раніше покручі. Це дерева, які ростуть всупереч законам і вимогам белетристики, хоча належать саме до цього виду.

Кінґ завжди умів продукувати прості й надзвичайно яскраві сюжети. Страшні чи дивакуваті, вони згорали у форматі романів та новел дощенту. Навіть спроби кінематографічної переробки цього суто книжкового продукту закінчувалися здебільшого крахом (виняткові успіхи режисера Френка Дерабонта ніяк не вплинули на загальну практику). Дотепер кожна книжка новел Кінґа завжди нагадувала супермаркет: кожне оповідання — окремий відділ, товари для всієї родини і гнучка система знижок, все на своїх місцях, комфорт упізнавання й вичерпна інформація про термін придатности. У цьогорічній збірці цього немає. Супермаркет зачинено. Замість нього у тому ж приміщенні відкрилося якесь дивне бюро знахідок. Феномен його полягає в тому, що варто якійсь речі сюди потрапити, — господар ніколи не зможе забрати її назавжди. Власне, це бюро й відрилося заради таких речей, які постійно повертаються. Речей, які легко губити, і яких неможливо позбутися.

Отже, мінімум нових історій і максимум варіацій на одні й ті ж таки теми. Автор свого часу чесно намагався позбутися їх назавжди, йому допомагала в цьому висока смертність і пекельні потвори, але щоразу на газоні його уяви з'являються нові деталі; вони проступають крізь тканину іншої реальности, — й ці нові обставини настільки вражають, що доводиться знову і знову згадувати і перебирати долі тих кількох героїв, які народилися десь у ранніх оповіданнях, написаних для котрогось із чоловічих журналів. Більшість цих примарних персонажів розповіли про себе геть усе в циклі романів «Темна вежа» і згодом розчинилися (здавалося б, остаточно) в «Історії Лізі» та «Острові Дума». А втім, двері для них завжди були відчинені. І якщо раніше вони тільки іноді передавали вітання рідним та близьким, то тепер вирішили щодня вечеряти у родинному колі.

У збірці «Коли впаде темрява» лише кілька оповідань написані не завдяки витрушуванню давніх мішків з кістками, але й вони містять у собі ескіз ідеї бумеранга. Чого варта хоча б незвична як на «короля жахіть» новела про загиблих внаслідок теракту 11 вересня. Йдеться в ній не так про людей, як про речі, що залишились після них. Це саме ті речі, яких неможливо позбутися. Як не міг звільнитись від своїх картин головний герой «Острова Дума». Як не можуть «вилікуватися» від рахування-переставляння речей герої оповідання «N»; між іншим, це єдина нова історія у книжці, яку з легким серцем можна віднести до категорії чистого горору. І заспокоїтися: «все так само». Просто Кінґ дозволяє собі більше сентиментальности, його дедалі глибше цікавить тема подружнього старіння, а «пекельний кіт» якщо й заходить тепер до його оселі, то лише як старий спомин.

Михайло Бриних

Роберт Палмер *— керівник Департаменту культурної політики Ради Європи, відомий фахівець з питань розвитку міської культури. Мешкає в Лондоні, працює в Страсбурзі.*

Богдана Костюк *— журналіст, публіцист, експерт Міжнародного центру «Демократія через культуру». Мешкає і працює в Києві.*

Іван Андрусяк *— поет, прозаїк, літературний критик, перекладач. Член Національної Спілки письменників України та Асоціації українських письменників. Лавреат конкурсу видавництва «Смолоскип», літературних премій «Благовіст», ім. Бориса Нечерди, журналу «Кур'єр Кривбасу» , першої премії конкурсу творів для дітей «Золотий Лелека». Живе і працює в Києві.*

Василь Шкляр *— прозаїк, автор численних романів, зокрема «Ключ», «Елементал», «Кров кажана». Лавреат премії «Сучасности». Член НСПУ та Асоціації українських письменників. Живе і працює в Києві.*

Мішель Ламбер *— сучасний бельгійський письменник, журналіст, головний редактор літературного часопису «Денники й миті» (Les Carnets et les Instants). Автор численних новел та романів. Роман «Пташине життя» (Une Vie d'Oiseau) отримав Премію Росселя (найпрестижніша літературна премія в Бельгії). У 1991 р. став одним із ініціаторів створення премії «Відродження новели» (Prix «Renaissance de la Nouvelle »).*

Іван Рябчій *— журналіст, культуролог, перекладач. Живе й працює у Києві*

Дмитро Чистяк *— аспірант Інституту філології Київського національного університету ім.. Тараса Шевченка. Автор збірки поезій і перекладів «Перші проталини» (2006), перекладів із французької «П'єс» Моріса Метерлінка (К., «Пульсари», 2007), повісті Франсуа Емманюеля «Людське питання» (К., «Пульсари», 2009) та численних добірок бельгійських, канадських, мароканських, польських, французьких і швейцарських поетів. Лавреат Премії НАН України (2008) та Посольства Канади в Україні. Член НСПУ.*

Вадим Скуратівський *— культуролог, письменник, дійсний член Академії мистецтв України, живе і працює в Києві.*

Олександра Білинкевич *— дружина видатного українського поета, прозаїка, кінорежисера Миколи Вінграновського (1936 – 2004). За фахом – лікар-кардіолог, мешкає в Києві.*

Станіслав Кульчицький *— доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України Національної академії наук України. Автор численних досліджень з історії України XIX – XX століть. Мешкає і працює в Києві.*

Роман Яремійчук *— доктор технічних наук, професор, віце-президент Української академії нафти й газу. Мешкає і працює в Івано-Франківську та Симферополі.*

Михайло Бриних *— письменник, публіцист, живе і працює в Києві.*

Олександр Михед *— літературний критик, живе і працює в Києві.*

Ростислав Мельників *— поет, критик, редактор, історик літератури, кандидат філологічних наук, доцент. Живе і працює в Харкові.*

Журнал «Сучасність» можна придбати:

Київ	Книжковий ринок «Петрівка»: ряд 46 місце 7, ряд 48 місце 7 – ятки «Книгоноша» Книгарня на вул. Пушкінській, 8а Книгарня «Наукова думка», вул. Грушевського, 4 Книгарня «Є», вул. Лисенка, 3 Книгарня «Академкнига № 1», вул. Б. Хмельницького, 42 Книгарня «Знання», вул. Хрещатик, 44 Книгарня «Сяйво», вул. Червоноармійська, 6 Книгарня «Смолоскип», вул. Межигірська, 21 Ятка біля Університету Шевченка, бул. Шевченка, 16
Вінниця	Книжкова гуртівня «Сто тисяч книжок», просп. Юності, 43а
Житомир	Книгарня «Читай», вул. Київська, 77 (ТЦ «Глобал-UA») Книгарня «Читай», вул. М. Бердичівська, 2/7 (ТЦ «Еко-Маркет»)
Івано-Франківськ	Книгарня «Навчальна книга», вул. Новгородська, 55-А Книгарня «Навчальна книга», вул. Галицька, 39 Книгарня «Читай», вул. Вовчинецька, 225-А (ТЦ «Велес»)
Львів	Книжкова гуртівня ПП Ільницький Руслан Романович, вул. Кульпарківська 93а Книгарня «Дослідно-видавничий центр наукового товариства ім. Шевченка», проспект Шевченка, 8
Миколаїв	Книгарня «Читай», вул. Артема, 41 (ТЦ «Європорт»)
Рівне	Книгарня «Читай», вул. Гагаріна 16 (ТРЦ «Чайка»)
Тернопіль	Книгарня «Ярослав Мудрий» — вул. Руська, 19 Книгарня «Підручники та посібники» — вул. Медова, 6
Хмельницький	Книжкова гуртівня «Сто тисяч книжок», вул. Кам'янецька, 122

Адреси наших представників за кордоном

США: SUCHASNIST/Chrystyna Pevny 83-67 116th street Kew Gardens, NY11418 USA (718) 441-8374; **Великобританія:** SUCHASNIST/Mr. S. Wasylko 4 The Hollows, Silverdale Nottingham NG11 7FJ; **Польща:** SUCHASNIST/Andrzej Zelvak ul. Jaracza 3 m. 45 00378 Warszawa Polska (022)625-0968; **Словаччина:** SUCHASNIST/Prokip Kolisnyk Prostejovska-17 Presov 08001 Slovakia

Журнал «СУЧАСНІСТЬ» від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем «СУЧАСНОСТИ» було дослідно-видавниче об'єднання «Пролог». Нині засновниками і видавцями журналу є Український інститут національної пам'яті та Фонд підтримки молодіжних демократичних ініціатив.
Просимо читачів, які живуть поза межами України, звертатись у справі одержання журналу до представників у країнах їхнього проживання або ж безпосередньо на адресу представництва в США.
Поза повноваженнями представництв немає угод про кольпортаж журналу за межами України з жодними юридичними чи фізичними особами.

SUCHASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly. POSTMASTER: Send address changes to Suchasnist, 83-67 116th Street, Kew Gardens, NY, 11418, USA.

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459. Передплата online: **www.presa.ua**
Наша поштова адреса: 04071, м. Київ, вул. Оболонська, 21. Тел./факс 239-24-26 E-mail: **suchasnist@meta.ua**

Телефон відділу реалізації: (044) 467-50-24

у наступних числах:

Константи Ільдефонс Ґалчинський
Богдан Бойчук
Мар'яна Савка
Любомир Гузар
Леонід Кононович

ISSN 0585-8364